

ЎЗБЕКИСТОН ССР ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ МИНИСТРЛИГИ

АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ САМАРКАНД
ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Р. ҚЎНГУРОВ

ЎЗБЕК ТИЛИДА
ТАСВИРИЙ СЎЗЛАР

ЎЗБЕКИСТОН ССР „ФАН“ НАШРИЯТИ

ТОШКЕНТ - 1986

Ушбу монография ўзбек тилишунослигининг кам ўрганилган масалаларидан бири—тасвирий сўзларга бағишланган. Ишда тасвирий сўзларнинг маъноси ва грамматик хусусиятлари, тасвирий сўзларнинг вужудга келиш йўллари, улардан бошқа сўз ясалиши каби масалалар бой фактик материалда атрофлича тасвирлаб берилади.

Проблеманинг илмий асосда ижодий ёритилиши, кўпгина масалаларда янги, оригинал фикрлар берилиши ишнинг қимматини оширади.

Монография тилишуносларга, олий ва ўрта мактаб ўқитувчиларига, ўзбек тили масалалари билан қизиқувчи барча кишиларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир филология
фанлари доктори А. Ғ. ФУЛОМОВ.

СЎЗ БОШИ

Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг раҳбарлигида илғор совет фани кун сайин гуллаб-яшнамоқда. КПСС XXIII съезди совет олимлари олдига фан ва техниканинг барча асосий тармоқлари бўйича дунёда олдинги позицияларни эгаллашни асосий вазифа қилиб қўйди.

Кейинги йилларда тилшунос олимлар ҳам фаннинг бу соҳа сида катта-катта ютуқларни қўлга киритдилар. Лекин шунга қарамасдан, тилшуносликнинг турли соҳалари бўйича ҳал қилиниши зарур бўлган проблемалар ҳали ҳам оз эмас.

Совет тилшунослигининг ажралмас таркибий қисми бўлган ўзбек тилшунослигида тасвирий сўзларни ўрганиш проблемаси ҳам олимлар диққат-эътиборидан четда қолиб келди.

Бундан ташқари, умумтилшуносликда бўлгани каби, ўзбек тилшунослигида ҳам тасвирий сўзлар тўғрисида чалқашликлар, ҳар хилликлар давом этиб келмоқда. Бу ҳол эса, ўзбек тилининг илмий грамматикасини яратишга маълум даражада тўсиқ бўлиб қолмоқда.

Биз бу ишимизда ҳозирги замон тилшунослигининг ютуқларига асосланган ҳолда тасвирий сўзларнинг лексик, семантик, фонетик ва грамматик хусусиятларини, иложи борича, тўлароқ ёритишга ҳаракат қиламиз.

Ишнинг қўлёзмасини ўқиб, ўзларининг қимматли маслаҳатлари билан ёрдам берган проф. У. Т. Турсуновга, Тошкент Давлат университети ўзбек тилшунослиги кафедрасининг мудирини проф. А. Ғ. Ғуломовга, шу кафедра доценти Ш. У. Раҳматуллаевга, Ўзбекистон Фанлар академияси ҳозирги замон ўзбек тили сектори илмий ходимларига автор ўзининг самимий миннатдорчилигини билдиради.

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

- Қ. қон — „Қутлуғ қон“.
Қ. қораймас — „Қуёш қораймас“.
О. в. ш. — „Олтин водийдан шабадалар“.
Н. қ. — „Нур қидириб“.
Ф. т. о. — „Фарғона тонг отгунча“.
О. ш. — „Оқсой шалолалари“.
Қ. ч. — „Қўшчинор чироқлари“.
Т. а. — Танланган асарлар.
М. и. — „Майсаранинг иши“.
Я. и. — „Яллачилар иши“.
И. б. — „Ишчи бобо“.
Б. и. х. — „Бой ила хизматчи“.
Х. ҳ. о. — „Ҳой-ҳой отамиз“.
Ч. м. — „Чин муҳаббат“.
И. м. — „Икки муҳаббат“.
И. т. — „Инсон тақдири“.
Ш. ва э. — „Шеър ва эртаклар“.
Ў. я. — „Ўрмондаги ялангликлар“.
Б. к. — „Бўрондан кучли“.
К. қ. — „Кашмир қўшиқлари“.
А. т. к., а. д. — „Айтсам тилим куяди, айтмасам—дилим“.
У. и. — „Уч илдииз“.
О. с. — „Опа-сингиллар“.
Қ. и. — „Қаҳрамон изидан“.
Ю. я. к. — „Юрагимга яқин кишилар“.
Ш. и. — „Шинелли йиллар“.
Б. п. в. у. х. б. ҳ. э. — „Бир поп ва унинг хизматкори балда ҳақида эртак“.
Қ. ва ш. — „Қиш ва шоирлар“.
Т. т. — „Тугасин такья“.
Т. й. — „Турксиб йўлларида“.
А. ё. б. э. а. — „Аҳмад ёмон бола эмаску, аммо . . .“.
Ҳ. а. р. — „Ҳажви аҳли раста“.
З. к. — „Замона кимники“.
Д. қ. — „Дадил қадам“.
Ў. г. — „Ўрик гуллаганда“.
Ў. т. — „Ўрдак ва Турғун“.
Е. м. р. а. — „Етар май, рубой ва анекдот“.
И. э. — „Икки эртак“.
Х. м. — „Ҳаёт мактаби“.
Я. қ. — „Янги қадам“.

ТАСВИРИЙ СЎЗЛАРНИНГ ЎРГАНИЛИШ ТАРИХИДАН

XX асрнинг йигирманчи йилларига қадар туркологияда тасвирий сўзларни ўрганишга бағишланган махсус ишлар майдонга келмади дейиш мумкин. Турк тиллари бўйича А. Казембек¹, П. М. Мелиоранский², М. Терентьев³, В. А. Гордлевскийларнинг⁴ грамматикаларида тасвирий сўзлар тилга ҳам олинмайди. Бошқа баъзи грамматикаларда эса тасвирий сўзлар ундовларнинг бир тури эканлигини эслатиш билан чегараланилади⁵.

Туркий тиллар бўйича ёзилган грамматикаларнинг (биз асосан, Совет Иттифоқи территориясида яшовчи туркий халқларнинг тилларини назарда тутамиз) авторларидан С. В. Ястремский⁶ тасвирий сўзларга биринчи бўлиб аҳамият берди. Бундан ташқари, таниқли турколог олимларнинг лексикографик⁷ ҳамда турк тилларининг у ёки бу масаласига бағишлан-

¹ А. Казембек. Общая грамматика турецко-татарского языка, Казань, 1846.

² П. М. Мелиоранский. Краткая грамматика казак-киргизского языка, ч. I, СПб., 1894.

³ М. Терентьев. Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская, СПб., 1875.

⁴ В. А. Гордлевский. Грамматика турецкого языка, М., 1928.

⁵ „Грамматика алтайского языка“, составленная членами алтайской миссии, Казань, 1869; „Грамматика киргизского языка“, Изд-во Православного миссионерского общества, Оренбург, 1896; Г. Архангельский. Грамматика казакского языка, Ташкент, 1928. И. А. Батманов. Грамматика киргизского языка, вып. II, Фрунзе, 1940.

⁶ С. В. Ястремский. Грамматика якутского языка, изд. 1-е, Иркутск, 1900; изд. 2-е, Якутск, 1938.

⁷ Л. Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, СПб., 1869; В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий, том I—IV, 1893—1911; Э. К. Пекарский. Словарь якутского языка, СПб., том I—VII, 1907—1930; Т. Е. Сосин. Словарь образных, звукоподражательных и парных слов, 1937 (қўлёзма, СССР Фанлар академиясининг ёқут қўлёзмалар фондида сақланади); К. К. Юдахин. Узбекско-русский словарь, Ташкент, 1927; Киргизско-русский словарь, М., 1940.

ган асарларида ҳам баъзан тасвирий сўзлар тўғрисида йул-йўлакай, лекин жуда қимматли фикрлар баён қилинган⁸. А. Н. Кононов таъбири билан айтганда, Н. И. Ашмарин тасвирий сўзларни ўрганувчиларнинг пионери дидир⁹.

Н. И. Ашмарин туркологиянинг бу соҳасида кузатиш ишларини бошлаб берди ва бу масалага бағишлаб қатор илмий асарлар яратди¹⁰.

Н. И. Ашмарин Волга бўйи туркий халқлар тилларидаги тасвирий сўзларни беш катта семантик группага ажратади: товушга тақлид, ҳаракат ва ёруғлик ҳодисаларига тақлид, киши организмда пайдо бўладиган товуш характерига эга бўлмаган ҳодисаларга тақлид, болалар сўзларига тақлид каби.

Унинг асарларида тасвирий сўзлар генетикаси, бир товушга турли тилда, ҳатто, бир тилнинг турли диалектларида турли формада тақлид қилиш ва унинг сабаблари кўп ҳолларда тўғри талқин қилинади. Н. И. Ашмариннинг „Чуваш тилида тақлиднинг морфологик категориялари ҳақида“ („О морфологических категориях подражений в чувашском языке“) асари унинг тасвирий сўзлар устида кўп йиллик кузатиш ишларининг натижаси сифатида майдонга келди. Автор бу асарида биргина чуваш тилидаги тасвирий сўзларнинг анализини бериш билан чегараланмайди. У чуваш тилидаги тасвирий сўзларнинг 115 морфологик группасини анализ қилар экан, уларни бошқа туркий тиллар материаллари билан чоғиштириб, у тиллардаги тасвирий сўзларнинг ўхшаш формаларини кўрсатади. Шу билан бирга, тасвирий сўзларнинг структураси, уларнинг баъзи фонетик хусусиятлари, структура элементлари ҳамда тасвирий сўзлар системасидаги метафора ҳодисалари ҳақида ҳам гапиради. Бу асар чуваш тилидаги тасвирий сўзлар бўйича тўпланган катта, қимматли материал сифатида баҳоланиши мумкин.

Н. И. Ашмариннинг тасвирий сўзларга доир асарларида тилнинг келиб чиқишини тақлидий сўзларга олиб бориб боғ-

⁸ Г. И. Рамстедт. Введение в алтайское языкознание, М., Изд-во иностранной литературы, 1957; Р. А. Аганин. Повторы и однородные парные сочетания в современном турецком языке, М., 1959; С. Е. Малов. Уйгурский язык, Изд-во АН СССР, 1954; П. М. Мелиоранский, Араб филолог о турецком языке, СПб., 1900; Е. И. Убрятова. Парные слова в якутском языке, „Язык и мышление“, XI, М.—Л., Изд-во АН СССР, 1948, стр. 297—328.

⁹ А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка, М.—Л., 1956, стр. 371.

¹⁰ Н. И. Ашмарин. Основы чувашской мимологии, Казань, 1918, стр. 1; Подражания в языках Среднего Поволжья, Изв. Азерб. госуниверситета им. В. И. Ленина, том 1, 2, 3, 4, Баку, 1925; О морфологических категориях подражений в чувашском языке, Казань, 1928.

лаш тенденцияси кўзга ташланади. Масалан, авторнинг чуваш тилида тасвирий сўзларнинг морфологиясига бағишланган асарининг алифбесиди (агар шундай дейиш мумкин бўлса) қўйидагиларни ўқиймиз: „Проявляя живейший интерес к делу научного исследования наречий тюркского корня, дали мне возможность опубликовать . . . эту работу, которая по моему мнению, может представить ученому миру некоторый новый подготовительный материал для разрешения вопроса о первобытном состоянии тюркской речи“¹¹.

Унинг фикрича, тил бошланғич даврларда фақат мимемалардан ташкил топган бўлиб, кейинги даврлардагина ундан нутқнинг артикуляциялашган товушлари келиб чиққан. Мимемалардан нутқ товушлари пайдо бўлгунча тил нутқ товушларини ва бошланғич сўзларни тавлаш ва тўплаш даврини бошидан кечирган эмиш.

Н. И. Ашмарин ҳозирги кўпгина нарсаларнинг номи тақлид билан боғлиқ эканлигини аниқлай олмаслигимизнинг сабаби биз ўша нарсаларнинг доимий номига айланиб кетган мимемаларнинг чиқиб келиши учун ўша нарсанинг қайси хусусияти сабаб бўлганлигини билмаслигимиздир, деб кўрсатади. Шунинг учун у тирик ва жонсиз табиятнинг тақлидий сўзларда аксини топа оладиган ҳодисаларини қунт билан ўрганишни таъкидлаш билан бирга, тилнинг келиб чиқишини, унинг праобразларини топиш учун мимикаларни, жестларни, тана-гавда ҳаракатларини ва улар билан боғланган табиий товушларни, қушлар ҳамда ҳайвонлар тилини ўрганиш ва уларни ҳозирги тил билан чоғиштириш кераклиги ҳақида гапиради¹². Худди шундай фикрлар Н. И. Ашмариннинг туркологлар биринчи Бутунитифоқ съезида сўзлаган нутқида¹³ ва бошқа асарларида ҳам илгари сурилади.¹⁴ Лекин автор юқоридаги асарларнинг ҳаммасида тасвирий сўзларни ундовлар категориясига киритади.

---

¹¹ Н. И. Ашмарин. О морфологических категориях подражаний в чувашском языке, Казань, 1928, стр. 1.

¹² Уша асар, 140-бет.

¹³ Первый тюркологический съезд, стенографический отчет, Баку, 1926, стр. 146. (Н. И. Ашмарин нутқи, 146-бет).

¹⁴ Н. И. Ашмарин. Немецкое „Schlange“ в свете урало-алтайских подражательных слов, Восточный педагогический институт в Казани, научно-педагогический сборник, IV, Казань, 1928; К вопросу о происхождении названия свинца, ВПИ в Казани, научно-педагогический сборник, V, Казань, 1930. (Унинг фикрича, немис тилидаги „Schlange“ (илон) ва латин тилидаги „Plumbum“ (кўрғошин) каби сўзларнинг ўзаги тақлидга боғланади).

Хуллас, Н. И. Ашмариннинг тилнинг келиб чиқиши тўғрисидаги назарияси уни товушга тақлид назариячиларига яқинлаштириб қўяди.

Маълумки, товушга тақлид назариясига қарши чиқувчилар (масалан, Есперсен) ўз даврларидаёқ у назарияни кулгили равишда „вау-вау“ назарияси деб атаган эдилар. Ф. Ф. Фортунатов тилнинг келиб чиқиши тўғрисидаги товушга тақлид назариясининг нотўғрилиги тўғрисида: „... точно так же и по отношению к эпохе первого образования человеческого языка мы не имеем никакого основания думать, будто первые слова в языке были именно слова звукоподражательные“¹⁵ деб ёзган эди.

Н. И. Ашмариннинг замондоши, туркологияда энг кўзга кўринган олимлардан бири бўлган Н. К. Дмитриев ҳам туркий тиллардаги тасвирий сўзларни ўрганишга бағишлаб бир неча асарлар яратди. Унинг „Beitragе ...“ ва „Skizze ...“¹⁶ асарлари усмонли турк ва жанубий туркий халқлар тилларидаги тасвирий сўзларни ўрганишга бағишланади. Бу асарларида Н. К. Дмитриев турк тилларидаги тасвирий сўзларнинг фонетик, морфологик хусусиятлари тўғрисида гапириш билан бирга, Н. И. Ашмариннинг тасвирий сўзлар тўғрисидаги баъзи бир фикрларини танқид ҳам қилади. „Кумик тилининг грамматикаси“ („Грамматика кумыкского языка“)¹⁷ асарида Н. К. Дмитриев ҳам тасвирий сўзларни ундовларнинг бир тури сифатида талқин қилади. У „Бошқирд тилидаги жуфт сўз бирикмалари“ („О парных словосочетаниях в башкирском языке“)¹⁸ асарида тасвирий сўзларнинг жуфтланиши ва такрорланишидаги баъзи хусусиятлар тўғрисида гапирса „لفردى“ сўзининг этимологияси“ („Этимология слова¹⁹ لفردى“ номли мақоласида баъзи бир сўзларнинг этимологияси ҳақида гапириб, уларнинг тақлид билан алоқаси борлигини изоҳлайди. **Лайлак** сўзини—этимологик „лақирмоқ“ товушга тақлидий сўзидан келиб чиққанлигини таъкидлайди.

¹⁵ Ф. Ф. Фортунатов. Сравнительное языкознание, „Хрестоматия по истории языкознания XIX—XX веков“, М., 1956, стр. 204.

¹⁶ Н. К. Дмитриев. (N. K. Dmitriev) Beitrage zur Osmanischen Mimologie, Wiener Zeitschrift, f. d. Kunde des Morgenlandes, Bd. XXXIV, 1927, Heft 1—2, 105—123-bet, Heft 3—4, 271—285. b) Skizze der sudturkischen Mimologie, Wiener Zeitschrift, f. d. Kunde des Morgenlandes, Bd. XXXVI, 1929, Heft 1—2, 18—47-betlar.

¹⁷ Н. К. Дмитриев. Грамматика кумыкского языка, М.—Л; Изд-во АН СССР, 1940, стр. 48—50.

¹⁸ Н. К. Дмитриев. О парных словосочетаниях в башкирском языке, изв. АН СССР, отд. гуманитарных наук, Л., 1930, стр. 501—522.

¹⁹ Н. К. Дмитриев. Этимология слова „лақирди“ „Доклады АН СССР сентябрь—октябрь, Л., 1926.

Н. А. Баскаков²⁰ тасвирий сўзлар ва ундовларни, уларнинг баъзи бир фарқларига қарамасдан, ҳам семантик, ҳам форма жиҳатдан бир категорияга бирлаштириш керак, деб ҳисоблайди. У тасвирий сўзларни семантик томондан товушга тақлид сўзлар ва образга тақлид сўзлар деб иккига бўлади ҳамда уларга хос хусусиятларни алоҳида-алоҳида кўрсатади. Н. А. Баскаков тасвирий сўзларнинг ясалиши ҳамда уларнинг грамматик-функционал хусусиятларига кўпроқ аҳамият беради.

Л. Н. Харитонов ёқут тилидаги ҳамма сўзларни грамматик нуқтан назардан, уч группага (отлар, феъллар, ўзгармайдиган сўзлар) ажратади²¹. Тасвирий сўзлар ана шу учинчи—ўзгармайдиган сўзлар группаси ичида ўрганилади.

Л. Н. Харитонов „Ёқут тилидаги ўзгармайдиган сўзлар“ („Неизменяемые слова в якутском языке“)²² асарида тасвирий сўзларни товушга тақлид сўзлар ва образли сўзлар деб иккига ажратгач, уларни ундовлардан алоҳида группа сифатида қаралишини кўрсатади. Бу асарда ёқут тили тасвирий сўзларининг маъноси, қурилиши, қўлланиши, уларнинг стилистик аҳамияти ҳақида ҳам фикр юритилади. „Ҳозирги ёқут тили“ („Современный якутский язык“) асарида эса у туркологияда биринчи бўлиб тасвирий сўзларни алоҳида сўз туркуми сифатида ажратади. Бу асарда автор тасвирий сўзлар бошланғич ҳолатда ҳеч қандай аффикс қабул қилмаслигини, аммо айрим фарқловчи элементлар (отличители) қўшилиши билан уларнинг структурасида ўзгариш юз бериши ҳақида гапирди.

Ёқут тилидаги тасвирий сўзларни ўрганишда, айниқса, Л. Н. Харитоновнинг „Ёқут тилидаги феъл ўзагининг типлари“ („Типы глагольной основы в якутском языке“)²³ асари диққатга сазовордир. Бу асарда у ёқут тилидаги феълларни ҳаракат-ҳолат, товушга тақлид ва образли феъллар деб учга бўлади. У тасвирий сўзлардан ясалган феъллар тўғрисида ҳам кенг маълумот беради. Профессор Л. Н. Харитоновнинг 1956 йил Олмаотада туркий тиллардаги феълнинг вид категорияси ва эргаш гапли қўшма гаплар проблемаларига бағишланган координацион кенгашда сўз-

²⁰ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, II, фонетика и морфология, часть первая, М., Изд-во АН СССР, 1954, стр. 239—259.

²¹ Л. Н. Харитонов. Современный якутский язык, Якутск, 1947, стр. 43.

²² Л. Н. Харитонов. Неизменяемые слова в якутском языке, Изд-во ЯАССР, Якутск, 1943, стр. 56—69.

²³ Л. Н. Харитонов. Типы глагольной основы в якутском языке, М.—Л., Изд-во АН СССР, 1954.

лаган нутқида тақлид ва образли феълларнинг вид маъносини англатишдаги хусусиятлари кўрсатилади²⁴.

А. Н. Кононов „Ўзбек тили грамматикаси“ („Грамматика узбекского языка“)²⁵ асарида тасвирий сўзларни ундовларнинг бир кўриниши деб кўрсатса, 1956 йил нашр қилинган „Ҳозирги турк адабий тилининг грамматикаси“ („Грамматика современного турецкого литературного языка“)²⁶ асарида уларни алоҳида сўз туркуми қилиб ажратади.

Демак, А. Н. Кононов олдинги асарларида тасвирий сўзларни ундовларнинг бир тури сифатида кўрсатса ҳам, 1956 йили уларни мустақил сўз туркуми қилиб ажратиш керак, деган хулосага келди. Шунинг учун С. Кудайбергановнинг ундовлар ва тасвирий сўзлар, Кононовча, сўз туркуми ҳисобланмайди²⁷ деган фикрига қўшилиб бўлмайди.

А. Н. Кононов ўзбек тилида тақлид сўзларнинг тарсил-тарсил, вовул-вовул, пўнғул-пўнғул²⁸ каби формалари ҳақида ҳам гапирадики, бу албатта, шубҳадан холи эмас. Автор вовул, пўнғул, тарсил каби тақлид сўз формалари вов, пўнг, тарс ўзакларига -ил элементининг қўшилиши асосида пайдо бўлганлигини тўғри кўрсатади. Лекин бу негизлар ўзбек тилида мустақил қўлланмайди. Улар ёки вов-вов, тарс-тарс, пўнг каби бошланғич ҳолатда ёки вовулла, тарсилла, пўнғир-пўнғир, пўнғилла каби формаларда ишлатилади.

А. Исҳоқов „Қозоқ тилидаги тақлидий сўзлар“ („Подражательные слова в казахском языке“)²⁹ номли мақоласида тасвирий сўзларнинг лексик ва грамматик хусусиятларини ҳисобга олиб, уларни алоҳида сўз туркуми қилиб ажратиш керак деган фикрни илгари суради. У қозоқ тилида сўз туркумларини классификация қилишга бағишланган асарида ҳам шу фикрни таъкидлайди³⁰. Аммо А. Исҳоқов товушга тақлид сўзлар „обозначают названия слуховых впечатлений, . . . образные слова обозначают названия (разрядка

²⁴ Л. Н. Харитонов. Выступление на коорд. совещании по проблемам глагольного вида, 24—27 сентября, Алма-Ата, 1956.

²⁵ А. Н. Кононов. Грамматика узбекского языка, Ташкент, 1948.

²⁶ А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка, М.—Л., Изд-во АН СССР, 1956.

²⁷ С. Кудайберганов. Подражательные слова в киргизском языке, Фрунзе, Киргизучпедгиз, 1957, стр. 6.

²⁸ А. Н. Кононов. Грамматика узбекского языка, Ташкент, 1948, стр. 136.

²⁹ А. Искаков. Подражательные слова в казахском языке, Тюркологический сборник, М.—Л., 1951, I, стр. 103—111.

³⁰ А. Искаков. О классификации частей речи в казахском языке, сб. „Вопросы изучения языков народов Средней Азии и Казахстана . . .“, Ташкент, 1952, стр. 123—130.

баён қилади. Аммо унинг бу асаридаги баъзи ўринларга қўшилиб бўлмайди.

Масалан, С. Кудайберганов фикрича, образли сўзлар составида фақат ёруғлик образини кўрсатувчи сўзларгина ўзак ва структура элементига бўлина олади³⁶. Унинг ўзи шу асарининг бошқа ўринларида эса ёруғлик эмас, балки ҳаракат ва ҳолатни кўрсатувчи тасвирий сўзларнинг ҳам структура элементи ва туб элементларга бўлинишини тасдиқлайди.

Ишнинг 31-бетида тасвирий сўзларнинг жуфт ва такрорий формалари гапда фақат равиш ҳоли бўлиб кела олади дейлади. Аммо фактлар эса бу сўзлар гапнинг бошқа бўлақлари вазифасида ҳам кела олишини тасдиқлайди.

Кўп ўринларда тақлидий ўзакдан ясалган бошқа сўзлар (масалан, феъллар) ҳеч қандай изоҳ берилмасдан тақлид сўзлар каби талқин қилинади³⁷.

Ишнинг 46-бетида **қий-гак**, **сур-гу** (рубанка) каби отларнинг ўзақлари тақлид сўз деб кўрсатилади. Бизнингча, С. Кудайберганов бу сўзларнинг этимологияси масаласида Н. И. Ашмаринга анча яқинлашиб қолади. Тўғри, қирғиз тилида тақлид ўзак **қий** қўлланади. Аммо худди шу ўринда бу ўзак омонимик **қиймоқ**, **кесмоқ** маъносини англатувчи феъл бўлса керак. **Сургу** эса сурмоқ феълидан ясалган отдир. Шунингдек, у тақлид сўзларнинг ясалиши бобида сўз ясалиши билан сўз ўзгариши масаласини аралаштириб юборган³⁸.

Б. М. Юнусалиев қирғиз тилида ўзак сўзларининг тараққиётига бағишланган асарида³⁹ тасвирий сўзларга кўпроқ тарихий аспектда ёндашади. Б. М. Юнусалиевни тасвирий сўзларнинг келиб чиқиши, ўзгариши, негизнинг тараққиёти, маънолари, шу каби уларнинг морфологик ва семантик хусусиятлари кўпроқ қизиқтиради. Автор текширишлар натижасида тасвирий сўзлар ҳам от ва феъллар каби тилнинг қадимги элементларидандир, деган хулосага келади⁴⁰.

Б. М. Юнусалиевнинг фикрича, образли сўзлар товушга тақлид сўзларга нисбатан от ва феълларга яқин туради, товушга тақлид сўзлардан эса кескин фарқ қилади. У образли сўзларни алоҳида категория сифатида қаралиши керак деб ҳисоблайди.

³⁶ Уша асар, 27, 89, 93-бетлар.

³⁷ Уша асар, 11, 33, 34, 35, 41, 42-бетлар.

³⁸ С. Кудайберганов, Юқорида кўрсатилган асар, 59-бет.

³⁹ Б. М. Юнусалиев. Киргизская лексикология, часть 1; (Развитие корневых слов), Фрунзе, Киргизучпедгиз, 1959, стр. 152—187.

⁴⁰ Уша асар, 157-бет.

Туркман тилидаги тасвирий сўзларни ўрганиш ва кенг масштабда илмий ёритиш ёш олим М. Худайқулиев қаламига мансубдир. Унинг бу масалага бағишлаб ёзган асарларида туркман тилидаги тасвирий сўзларнинг грамматик хусусиятлари ҳар томонлама ва тўла ёритилди дейиш мумкин⁴¹.

Усмонли турк (Н. К. Дмитриевнинг юқорида кўрсатилган икки ишини мустасно қилганда), уйғур ва бошқа туркий тиллардаги тасвирий сўзлар тўғрисида махсус кузатиш ишлари олиб борилмаган. Улар ҳақидаги айрим фикрларни ўша тиллардаги жуфт ва такрорий сўзлар тўғрисида ёзилган айрим ишлардагина кўрамиз⁴².

Туркий тиллар оиласига мансуб бўлмаган бошқа тилларда ҳам тасвирий сўзларни ўрганишга бағишланган баъзи ишлар мавжуд. Лекин буларнинг ҳаммаси ҳам кейинги йилларнинг маҳсулидир.

Рус тилшунослигида Л. В. Щерба товушга тақлид сўзларни ундовлар категориясига киритиш нотўғрилигини 1928 йилдаёқ айтган бўлса ҳам⁴³, бугунги кунгача кўзга кўринган лингвистлар⁴⁴ ўзларининг асарларида А. Х. Востоковдан буён давом этиб келаётган традицияни қувватламоқдалар⁴⁵.

А. И. Германович ишлари рус тилшунослигида тасвирий сўзларни махсус ўрганишга бағишланган илк ишлар сифатида майдонга келди.

---

⁴¹ М. Худайқулиев. Подражательные слова в туркменском языке, автореферат, Л., 1959; Подражательные слова в системе словопроизводства туркменского языка, „Труды ин-та Языка и литературы АН ТуркменССР“, вып. II, Ашхабад, 1957, стр. 82—102; Семантические группы подражательных слов в туркменском языке, „Изв. АН Туркменской ССР“, Ашхабад, 1958, № 14; Синтаксические функции подражательных слов в предложении (на материале туркменского языка); „Изв. АН Туркменской ССР“, Ашхабад, 1958, № 6; Структурные типы подражательных слов и особенности этих типов, „Труды ИЯЛ АН Туркменской ССР“, вып. III, 1959, стр. 43—53; Подражательные слова в туркменском языке, Ашхабад, 1962.

⁴² А. Кайдаров. Парные слова в современном уйгурском языке, Алма-Ата, Изд-во АН КазССР, 1958, стр. 57—61.

⁴³ Л. В. Щерба. Избранные работы по русскому языку, М., Учпедгиз, 1957, стр. 67.

⁴⁴ В. В. Виноградов. Современный русский язык, вып. II, М., Учпедгиз, 1938, стр. 580; В. А. Трофимов. Современный русский литературный язык, морфология, Изд-во ЛГУ, 1957; А. Н. Гвоздев. Современный русский литературный язык, I, М., Учпедгиз, 1958.

⁴⁵ А. Х. Востоков ундовларни уч турга бўлади: экспрессив ёки эмоционал, букурий ёки хоҳиш, тасвирий ёки тақлидий ундовлар. Цитата В. Касаткиннинг „Смысл междометий“ мақоласи бўйича олинди. „Ученые записки Томского госпединститута“, том XI, Томск, 1954, стр. 139.

⁴⁶ А. И. Германович. Звукоподражание и звукоподражательные слова русского языка, „Изв. Крымского пединститута им. М. В. Фрунзе“, том XII, Симферополь, 1947.

П. Г. Стрелковнинг „А. П. Чехов тилида товушга тақлидий ундовлар („Звукоподражательные междометия в языке А. П. Чехова“) номли мақоласида тасвирий сўзларнинг баъдий адабиётдаги стилистик роли изоҳланади ⁴⁷.

Стрелков ҳам тасвирий сўзларни ундовларнинг бир тури деб қарайди.

Кейинги йилларда тилшуносликда ҳинд-европа, ⁴⁸ монгол ⁴⁹, угрофин ⁵⁰ оиласига кирувчи тиллардаги тасвирий сўзларни ўрганишга доир махсус ишлар юзага келди.

Г. А. Пак ⁵¹ корейс тилидаги, Т. И. Петрова эса нанай тилидаги тасвирий сўзларни текширдилар ⁵².

Юқорида тилга олинган тилшунослар турли тиллардаги тасвирий сўзларга у тилларнинг ҳар бирининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ёндашдилар. Аммо авторлар фикридаги умумийлик уларни бир-бирларига яқинлаштиради.

Кейинги йилларда тасвирий сўзлар буйича кузатиш ишлари олиб борган олимлар фикридаги умумийликни, бизнингча, қуйидагича кўрсатиш мумкин. Биринчидан, улар тасвирий сўзларни икки семантик гурпуага бўладилар. Бу олимларнинг баъзилари тасвирий сўзларни товушга тақлид ва образли сўзлар деб иккига бўлсалар, баъзилари эса уларни образга тақлид ва товушга тақлид сўзлар сифатида классификация қиладилар.

Иккинчидан, кўпчилик олимлар тасвирий сўзларни ундовлардан ажратиб, алоҳида сўз туркуми деб қарайдилар.

⁴⁷ П. Г. Стрелков. Юқорида кўрсатилган мақола, сб. „Творчество А. П. Чехова“, М., Учпедгиз, 1956, стр. 240—299.

⁴⁸ А. И. Баранников. Синонимические повторы в новоиндийских языках, „Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее АН СССР“, том III, вып. II, Л., 1928, стр. 249—266; В. И. Абаев. Мимео-изобразительные слова в осетинском языке, „Труды ин-та языкознания АН СССР“, М., том VI, 1956; М. Ф. Фазылов. Изобразительные слова в современном таджикском языке (резюме диссертации), „Изв. АН ТаджССР“, отд. общественных наук, I, Душанбе, 1952.

⁴⁹ Л. Шагдаров. Изобразительные слова в современном бурят-монгольском языке (кандидатлик диссертациясининг қўлёзмаси), Л., 1956; Ц. Б. Цыдендамбаев. Изобразительные слова в монгольских языках (шарқшуносларнинг XXV халқаро конгрессида қилган докладининг тезиси), М., Изд-во восточной литературы, 1960.

⁵⁰ В. И. Алатырев. Междометно-наречные повторы в удмуртском языке. „Ученые записки ЛГУ“, серия востоковедческих наук, вып. II, Советское финно-угроведение, 1948.

⁵¹ Г. А. Пак. Изобразительные слова в корейском языке, автореферат, Л., 1958; Морфологические особенности изобразительных слов в корейском языке, „Вопросы корейского и китайского языкознания“, Изд-во ЛГУ, 1958, стр. 117.

⁵² Т. И. Петрова. Образные слова в нанайском языке, „Изв. АН СССР“, отд. литературы и языка, 1948, том VII, вып. 6, стр. 527—536.

Юқорида айтганимиздек, тасвирий сўзлар категорияси туркий тилларнинг кўпчилигида у ёки бу даражада ишланган. Ўзбек тилшунослигида эса бу масала ҳали ҳам олимлар диққатидан четда қолиб кетмоқда. Ўзбек тили бўйича ёзилган грамматикаларда ва қўлланмаларда тасвирий сўзларга жуда кам ўрин берилади ва улар ундов сўзларнинг ажрмас қисми сифатида кўрсатилади.

А. Н. Кононов⁵³, У. Т. Турсунов ва Ж. Мухторов⁵⁴, С. Муталлибовлар⁵⁵ ўз асарларида тасвирий сўзларни ундовлардан ажратиб, алоҳида сўз туркуми сифатида қарайдилар.

А. Гуломов ўзининг мактаблар учун ёзган дарсликларида, „Ўзбек тили морфологиясига кириш“ асарида тасвирий сўзларни ундовларнинг бир тури сифатида кўрсатса-да, 1957 йил августида мактабларда ўзбек тилини ўқитишни яхшилаш масалалари бўйича ўтказилган республика конференциясида қилган докладада тасвирий сўзларни айрим тур қилиб ажратиш лозимлигини алоҳида қайд қилади⁵⁶.

Тасвирий сўзларни ундовлар билан бир ҳодиса сифатида қарашнинг нотўғри эканлиги ҳақида С. Усмонов ҳам ўз фикрини баён қилган эди⁵⁷.

С. Муталлибов 1956 йили „Ўқитувчилар газетаси“да тақлид сўзлар тўғрисида ўзининг мақоласини эълон қилди⁵⁸. Бу мақолада товушга тақлид сўзлар ҳам, образли сўзлар ҳам товушга тақлид сўзлар термини билан аталади. Ишда анча чалкаш фикрлар ҳам айtilган. Аммо С. Муталлибов кейинроқ нашр қилинган очеркларида⁵⁹ бу масалага анчагина аниқликлар киритди. Лекин ҳар иккала ишида ҳам тасвирий сўзларга оид айрим мисолларни изоҳлашда англашилмовчиликларга йўл қўйилган. Масалан, кўпроқ товушга тақлид сўзларни ҳаракат ва ҳолат тасвирини билдирувчи сўзлар билан аралаштириб юбориш ҳоллари учрайди. Унинг „Товушга тақлидий сўзлар“ида *ялтироқ, ялт-юлт, лим-*

⁵³ А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960.

⁵⁴ У. Турсунов, Ж. Мухторов. Ҳозирги замон ўзбек тили, морфология, Самарқанд, 1960.

⁵⁵ С. Муталлибов. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк, Тошкент, 1959.

⁵⁶ А. Гуломов. Ўзбек тилшунослигининг ҳозирги аҳволи ва мактабда тил ўқитишининг вазифалари, „Ўзбекистон маданияти“, 1957 йил 28 август.

⁵⁷ С. Усмонов. Междометия в современном узбекском языке, Ташкент, 1952, стр. 5.

⁵⁸ С. Муталлибов. Ўзбек тилида товушга тақлидий сўзлар, „Ўқитувчилар газетаси“, 1956 йил 10 июнь.

⁵⁹ С. Муталлибов. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк, Тошкент, 1959.

лим, *Ғимир-Ғимир* сўзларини, очерклариди эса *дикилламоқ*⁶⁰ каби сўзларни товушга тақлид деб аташи фикримизнинг исботи бўла олади. Бизнингча, келтирилган сўзларни товушга тақлид эмас, балки образли сўзлар деб ҳисоблаш керак.

С. Муталлибов образли ва товушга тақлид сўзларни бирлаштириб, уларга қуйидагича таъриф беради: „Ҳайвонлар, жониворлар, қуш-қуртлар ва одамлар, нарсалар ҳаракатидан найдо бўлган **товушларга** (тагини биз чиздик — *Р. Қ.*) шартлича тақлид қилиб ясалган сўзлар товушга тақлидий сўзлар деб аталади“⁶¹.

Бу таъриф тасвирий сўзларнинг барча хусусиятларини ўзида мужассамлаштира олмайди. Чунки агар биз бу таърифни фақат товушга тақлид сўзларгагина берилган десак, образли сўзлар қандай таърифланади деган савол ишдан жавоб топа олмайди. Йўқ, бу умуман, тасвирий сўзларга берилган таъриф бўлса, у бир ёқлама бўлиб, образли сўзлар тўғрисидаги фикр тушиб қолганга ўхшайди. Тасвирий сўзларга, бизнингча: „Кишилар ва бошқа жонли ҳамда жонсиз предметлар чиқарган товушлар тақлидини ва уларнинг турли хил кўриниши, ҳолат, ҳаракатлари тасаввурини билдирувчи сўзлар тасвирий сўзлар ҳисобланади“ деб таъриф берилса, бир қадар яхшироқ бўлар эди.

Авторнинг тасвирий сўзлар ясалиши тўғрисидаги фикри ҳам эътироздан холи эмас. Бизнинг фикримизча, энг аввало тасвирий сўзларнинг ясалиши билан улардан бошқа сўз туркумларининг ясалишларини фарқлаш керак, яъни уларга бир ҳодиса сифатида қараш ярамайди.

Автор товушга тақлид сўзлар морфологик ясалиш хусусиятига эга деб таъкидлайди-ю, лекин кўпроқ ишда тасвирий сўзлардан феъл, от, сифат каби бошқа сўз туркумларининг ясалиши тўғрисида гапирди. С. Муталлибов ўзининг биринчи мақоласида тасвирий сўзларнинг икки хил (морфологик ва синтактик) усул билан ясалиши ҳақида гапирди. Очеркларда ҳам худди шу принцип асосида иш тутди ва кўпинча чалкашликларга йўл қўяди.

Тасвирий сўзлардан бошқа сўз туркуми ясовчи-*лоқ* (-ла + қ, -да + қ) аффиксининг кўпроқ сифат ясовчилик хусусиятига аҳамият берилади. Аммо шу ўринда унинг от ясаш функцияси ҳам кўрсатилиши лозим эди. (Масалан: *тегирмоннинг шақилдоғи ҳамон тинмаган*). Бу мисолдаги шақилдоқ сўзи-доқ аффикси орқали тасвирий сўздан

⁶⁰ Ўша асар, 212-бет.

⁶¹ Ўша асар, 210-бет.

ясалган отдир. Шунингдек, „Очерклар“нинг 213-бетида-ма-ка аффикси ҳақида тўхталиб, бу фикрни мисоллар билан исботлайди. Бизнингча, С. Муталлибов бу аффиксни -ма ва -ка элементларига ажратиб, уларга бошқа-бошқа ясовчи аффикслар сифатида қараши лозим эди.

С. Муталлибов тасвирий сўзларнинг турлари ҳақида гапириб шундай ёзади: „Товушга тақлидий сўзлар (сўнгги фикрларни ҳисобга олганда, бу тасвирий сўзлар ёки фақат товушга тақлид сўзлар дейилиши керак эди — Р. Қ.) тузилиш асосига кўра ҳам иккига айрилади:

а) эшитилган товушга шартлича тақлид қилиб ясалган сўзлар: *пиш-пиш* ухламоқ, *тақ-тақ* юрмоқ.

б) нарсалар ва ҳодисалар кўринишига шартлича тақлид (?) қилиб ясалган сўзлар: *ялт-юлт*, *лим-лим*⁶².

Классификациядан образли сўзлар товушга тақлид сўзларнинг бир тури, унинг бир кўриниши экан, деган хулосага келиш мумкин. Термин қўллашдаги бу янглишлик товушга тақлид ва тасвирий сўз деган терминларни ўрни билан қўллашдаги салгина изчиллик билан кузатилиши мумкин.

Сўнгра автор тасвирий сўзларнинг семантик гурппаларини нима учундир тузилишига кўра деб ҳисоблайди. Туркологлардан А. Н. Кононов, Н. А. Баскаков, Л. Н. Харитоновлар тасвирий сўзларни англатган маъноларига қарабгина юқоридаги каби икки гурппага ажратадилар.

С. Муталлибов тасвирий сўзларнинг эски ўзбек тилида қўлланадиган баъзи формаларини жуда ўринли кўрсатади. Лекин баъзи бир сўзлар этимологик тўғри анализ қилинса ҳам грамматик категория сифатида тўғри изоҳланмайди. Масалан, автор М. Кошғарийнинг „Девону луғотит турк“ асаридан келтирилган *ҳач-ҳач* сўзини тақлид сўз сифатида изоҳлайди. Бизнингча эса, у тақлид сўз эмас, балки ундовдир.

„Ҳозирги замон ўзбек тили“⁶³ асарига тасвирий сўзлар „мимемалар“ термини остида, қисқа бўлса-да, алоҳида категория сўзлар сифатида ажратилиб кўрсатилади. Аммо асарнинг баъзи бобларида у ундовлар сифатида қарай берилган.

⁶² С. Муталлибов. Юқорида кўрсатилган асар, 214-бет.

⁶³ „Ҳозирги замон ўзбек тили“, Тошкент, ЎзФА нашриёти, 1957.

ТАСВИРИЙ СЎЗЛАРНИНГ УМУМИЙ ХАРАКТЕРИСТИКАСИ

Товушга тақлид масаласи бизнинг эраמידан илгарийёқ тилшунос олимларнинг диққатини ўзига жалб этган: биз товушга тақлид ҳақидаги илк фикрларни ўша даврларда айтилганлигини кўрамиз.

Маълумки, табиатдаги жонли ва жонсиз предметлар турли хил товушлар чиқаради. Кишилар ўз турмуш тажрибаларида баъзан ана шундай товушларга тақлид қиладилар. Товушни қабул қилувчи организмиз — қулоқ табиатдаги товушларни асосан тўғри акс эттиради.

Владимир Ильич Ленин „символлар“ (ёки иероглифлар) назариясини танқид қилиб, ўзининг „Материализм ва эмпириокритицизм“ асарида „Сурат ҳеч қачон модел билан тўлатўкис тенглаша олмаслиги шубҳасиздир“⁶⁴ деб ёзган эди.

В. И. Лениннинг бу назарияси тилшуносликдаги товушга тақлид назариясига татбиқ қилинса, тилдаги тақлид сўзларни ҳам табиатдаги товушлар билан тенглаштириш, унинг худди ўзи деб қараш нотўғри эканлигини англаш жуда осондир. Масалан:

*Гулдур этиб, булут тарқаб,
Ялт-юлт этиб, чақмоқ чақдй.
Ишчи бобо, сескансангчи,
Шарққа қуёш чинлаб чиқди.
..... шир-шир этиб...
Ишчи бобо, тез очсангчи
Пиндиқ очсин ёш навдалар!*

(Х. Ҳ. Ниёзий, Ишчи бобо)

Бу мисолдаги **гулдур**, **шир-шир** каби тақлид сўзлар булут тарқалишида, манфий ва мусбат зарядларнинг тўқнаши-

⁶⁴ В. И. Ленин. Материализм ва эмпириокритицизм, Тошкент, Ўздавнашр, 1950, 255-бет.

шидан келиб чиққан товушнинг ёки шамол ҳаракати натижасида пайдо бўлган табиатдаги товушнинг ўзгинаси эмас, балки ундан фарқ қилади. Аммо биз талаффуз қилган товуш ўша товушларга анча яқинлашиб боради ва у шартли равишда тақлид деб олинади. Ёзма нутқда эса тақлидни бериш яна ҳам қийинроқ, чунки „ҳар қандай энг яхши алфавит, ҳатто, лингвистлар томонидан яратилган транскрипциялар ҳам киши нутқини“⁶⁶, айниқса, ундаги тақлид сўзларни тўлиқ акс эттира олмайди.

Тақлид сўзларни имитациядан⁶⁶ фарқлаш керак, албатта. Тилдаги тақлид сўзларнинг табиатдаги товушларга тўла мос келмаслиги, бу товушлар комплексининг табиатдаги товушларнинг ўзгинаси эмаслигини табиатдаги бир нарсанинг товушига турли тилда, ўша тилнинг ўзига хос бўлган товуш комплекслари орқали ҳар хил тақлид қилиниши фактлари яна бир марта тасдиқлайди. Бир нарсанинг товушига ҳар хил — турли хил товуш комплекслари орқали тақлид қилиши ҳодисаси турли тилларгагина хос бўлмасдан, бир оиллага кирадиган тилларда ҳам, ҳатто, бир тилнинг турли диалектларида ҳам кўзга ташланади.

Имитацияда эса товуш қандай эшитилса, шундай такрорлашга ҳаракат қилинади. Тилларнинг ҳар хил бўлишидан қатъий назар, имитация уларнинг ҳаммасида асосан бир хил бўлади. Улар табиатдаги товушларнинг копияси сифатида майдонга келиб, отлашиш ва феъллашиш хусусиятига эга эмас.

Шунинг учун уларни алоҳида ёки маълум бир сўз туркуми составида қараш асло мумкин эмас. Улар синтактик томондан — гапнинг бирор бўлаги вазифасида кела олмаслиги жиҳатидан ҳам бошқа сўзлардан фарқланади. Агар биз шу типдаги товушга тақлидга эга бўлганимизда бизда тақлидий сўз проблемаси бўлмас эди, дейди А. И. Германович⁶⁷.

Товушга тақлид сўз ҳам тил ихтиёрига, унинг грамматикаси ихтиёрига ўтгач, социал қиммат касб этади. Шундан сўнг у лингвистиканинг текшириш объекти бўла олди. Шундай бўлгач, тақлид сўзларни сўз деб аташ мумкинми ёки йўқми, деган савол туғилади.

⁶⁶ Қаранг: П. М. Мелиоранский. Араб филолог о турецком языке, СПб., 1900, II—III.

⁶⁶ Имитация — латинча бўлиб, *imitatio* — тақлид, ясамалик демакдир.

⁶⁷ А. И. Германович. Звукоподражание и звукоподражательные слова русского языка, „Изв. Крымского пединститута им. М. В. Фрунзе“, т. XII, Симферополь, 1947, стр. 192.

Агар у сўз бўлмаганда эди, лингвистиканинг ўрганиш объекти ҳам бўла олмас эди. Аммо бу масалага бир томонлама ёндашиш жуда катта чалкашликларга олиб келиши мумкин. Умуман, сўз, тушунча, сўз билан тушунча ўртасидаги муносабат масаласида олимларнинг фикри ҳали бир нуқтага бирлашганча йўқ.

Товушга тақлид сўзлар тушунча англатадими, уларни сўз деб аташ мумкинми деган масала ҳам ишланмаган, чалкаш масалалардан саналади. Биз қуйида бу ҳақда айрим мулоҳазаларни баён қиламиз.

Тилда ҳар қандай сўз *умумлаштиргани*⁶⁸ каби тақлид сўзлар ҳам, тўла-тўқис бўлмаса-да, умумлаштириш хусусиятига эгадир. Тасвирий сўзларнинг бу хусусияти улар стандартивлашганда, бошқа сўзлар группасига ўтганда, бошқа сўз туркумлари вазифасида қўлланганда, уларда конкретликдан абстрактликка силжиш пайдо бўлганида яна ҳам очиқ кўринади. Масалан: дакадангбозлик, чақчақлик каби. *Чақчақлик авжига минди* (М. Исмоилий, Ф. т. о).

Ёки: *битбилдиқ—битбилдиқ деган овоз эшитилди, қу-қу, вов-вов деган товуш ҳамон такрорланади* деган гапларни *биз қор ёғаяпти, одам гапиряпти* деб тушунмаганимиз каби, *ёғоч қарс этиб синди, олдин ҳаво гумбур-гумбур этди, кейин ёмғир қуйди* каби гаплардан *қуш сайради, ит ҳурди* деган тушунчани англамаймиз. Демак, *битбилдиқ, қу-қу-қу, вов-вов, қарс-қарс, гумбур* каби сўзларни ўзбек тилида сўзлашувчиларнинг ҳаммаси ҳам бир хилда тушунадилар. Лекин баъзи олимлар товушга тақлид сўзларни сўз деб ҳисобламайди. Масалан, С. А. Абакумов: „Звукоподражания лежат вне системы средства языкового общения“⁶⁹ деб ёзади ва рус тилидаги *бац-бац, мяу-мяу* каби товушга тақлид сўзларни сўз деб ҳисобламайди. В. И. Алатырев эса бунга бутунлай қарама-қарши фикрни баён қилади. Унингча, *бац-бац, мяу-мяу* кабилар маъносиз, қуруқ товушлар йиғиндиси бўлмасдан, маълум мақсадлар учун ишлатилади. „Шунинг учун уларни сўз деб ҳисоблаш мумкин“⁷⁰. С. А. Абакумовнинг фикрини А. Г. Спиркин ҳам инкор қилади. У ўзининг „Тилнинг келиб чиқиши ва тафаккурнинг шаклланишида унинг роли“ („О происхождении

⁶⁸ В. И. Ленин. К вопросу о диалектике, Ленинский сборник, XII, 1931, стр. 233.

⁶⁹ С. А. Абакумов. Современный русский литературный язык, Изд-во „Советская наука“, 1942, стр. 115.

⁷⁰ В. И. Алатырев. Проблема междометий, „Уч. записки Карело-финского университета“, т. III, 1948, вып. 1, историко-филологические науки, Петрозаводск, Госиздат, Карело-финская ССР, 1949, стр. 100.

языка и его роль в формировании мышления“) деган мақолада тилда товушга тақлид характеридаги сўзлар кўпчиликни ташкил қилади, шу билан бирга, улар халқ ўртасида кенг тарқалган бўлиб, **ҳаётий тушунчаларни** (тагини биз чиздик — *Р. Қ.*) англатади⁷¹, деб ёзганида ҳақ эди. Бу жиҳатдан қараганда, А. М. Пешковскийнинг колокольчик **дин-дин, кирикуку** каби товушга тақлид сўзларни сўз деб ҳисоблаш мумкин эмас⁷², деган фикрига ҳам қўшилиш қийин.

Товушга тақлид сўзлар ташқи моддий дунёнинг товуш томонидан кўриниши ҳақидаги тушунчаларни англатади.

Тушунчани англатиш жиҳатидан сўзлар бир-бирларидан фарқ қиладилар. Бир хил сўзлар борки, улар номинативлик функциясини бажариб, предметлик маъноси билан кўринади, иккинчи бир хил сўзлар эса умумий функционал ва релъатив маънода кўринади⁷³. Тақлид сўзларни ана шу иккинчи группа ичида қараш мумкин.

Лингвистика қушларнинг сайрашидан, итларнинг ҳуришидан, мушукнинг миёвлашидан пайдо бўлган товушларни ҳам, жонсиз нарсаларнинг синиши, бир-бирларига урилиши ва бошқа ҳолатларда пайдо бўлган товушларни ҳам, имитацияларни ҳам ўрганишни ўз олдига мақсад қилиб қўймайди. Ана шу нарса ва жониворларнинг товушларига кишиларнинг тақлид қилишлари натижасида тилда социал қимматга эга бўлган товушлар комплексларидан ташкил топган сўзлар пайдо бўлади. Бу товуш комплекслари тил ихтиёрига ўтгач, тил уни силлиқлаштиради, фонетик ва структурал форма, маъно беради. Натижада, улар гапнинг бирор бўлаги вазифасини бажара олади ва тушунча англатиш даражасигача кўтарила олади.

Хуллас, тақлид сўзлар:

- а) ўзларининг лексик маъноларига эга;
- б) кишида умумий таассурот ҳосил қилиш даражасига кўтарила олади. Бир тилда гапирувчи ҳамма коллектив асосан уларни бир хилда тушунади;
- в) ўзларига хос қурилишга, формага эга;
- г) содда ҳолда асосан ёрдамчи феъллар билан бирга келади;
- д) гапда маълум бўлак вазифасини бажариб, бошқа гап бўлаклари билан муносабатга кириша олади. Мана бу хусусиятга эга бўлган тақлидни сўз деб ҳисоблаш мумкин.

⁷¹ Сб. „Мышление и язык“, М., 1957, стр. 31.

⁷² А. М. Пешковский. Русский синтаксис в научном освещении, М., 1926, стр. 168.

⁷³ Қаранг: Е. Ф. Кротевич. Слово, части речи, член предложения, Изд-во Львовского университета, 1960, стр. 5.

Тақлидни ифода этувчи товуш комплексининг сўз эканлигини эътироф қиладиган фикрлар чет эл тилшунослигида ҳам учрайди⁷⁴.

Товушга тақлид сўзлар ўзлари ифодалаётган товушнинг номи бўлмасдан, уларнинг бевосита ифодаланишидир деган эдик. Демак, тақлид сўзлар билан улар ифодалаётган ҳодисалар ўртасида бевосита алоқа мавжуддир. Бу ўринда нарса ва унинг номи ўртасидаги муносабат масаласига бир оз тўхташга тўғри келади. Бу проблема жуда қадимги даврларда олимлар диққатини ўзига тортганлиги маълум. Қадимги грек олимлари тил проблемаларига асосан фалсафий нуқтаназардан ёндашиб, нарса ва унинг номи ўртасидаги муносабат масаласида катта икки лагерга бўлиндилар. Бу масала бўйича бўлган мунозараларда Гераклит, Демокрит, Протогор, Эпикур каби философлар турли позицияда туриб иштирок этдилар. Платон эса бу ҳақдаги фикрларини ўзининг „Кратил“ диалогига баён қилди. Платон назарияси бўйича, моддий нарсалар ўткинчи характерга эга бўлиб, сўзлар унга боғлиқ бўлмаган ҳолда доимий яшовчи ҳодиса эмиш.

Унингча, идеялар объектив ва абстрактлик хусусиятига эга. Стол, от, нон каби реал предметларнинг объективлиги уларни ифодаловчи идеяларга нисбатан камроқдир (Масалан, умуман стол, умуман от, умуман нон каби). Кўпгина олимлар кейинги йилларгача ҳам стол, от йўқолади, улар ҳақидаги идея, яъни умуман стол, умуман от тушунчаси сақланиб қола беради деган фикрда эдилар. Бу эса идеализмга томон оғишдир.

В. И. Ленин „Ҳаракатни материядан ажратиш тафаккурни объектив реалликдан ажратиш билан, яъни идеализмга ўтиш билан баравардир“⁷⁵ деганида Платоннинг юқорида биз кўрсатган хатосини такрорлаган идеалистик махистларни қаттиқ танқид қилган эди. Антик дунё мутафаккирларидан бир группаси нарсаларнинг номи улар билан ажралмасдир, ном нарса ва ҳодисалар учун табиийдир десалар, баъзилари предметларга одамлар ўзаро келишиб ном қўйганлар деган фикрни айтдилар.

Мунозарада стоиклар ҳам қатнашдилар. Улар тил ҳақидаги фан билан шуғулланувчилар олдига сўзларнинг ҳақиқий моҳиятини очиб бериш вазифасини қўйдилар. Стоиклар асосан, „аномалия“ (ноўхшашлик, мос келмаслик) назарияси тарафдори эдилар.

⁷⁴ Қаранг: А. Расетти, Заметки об употреблении ономагории. „Вопросы языкознания“, 1962, № 3, стр. 91—92.

⁷⁵ В. И. Ленин. Материализм ва эмпириокритицизм, Тошкент, 1950, 293-бет.

Эрамизгача III — II асрларда Александрия мактабининг грамматистлари аномалия назарияси ўрнига аналогия (ўх-шашлик, мослик) назариясини кўтариб чиқдилар.

Москва ва Қозон лингвистик мактаби вакилларининг асарларида ҳам нарса билан унинг номи ўртасидаги муносабат ҳақида баъзи фикрлар мавжуд. Масалан, у мактабининг кўзга кўринган намояндаси Ф. Ф. Фортунатов бу тўғрида гапириб, ҳар қандай тилда ҳам сўзларнинг товуш комплекслари билан улар англатган нарса ўртасида алоқа йўқлигини кўрсатган эди⁷⁶.

Маълумки, сўз бирор нарсанинг номини англатиш учун тилда у сўзнинг ўзаги шу нарсани айнан кўрсатиши ёки унинг морфологик қурилиши ҳам маълум даража шунга мос бўлиши керак, деган талабни қўйиб бўлмайди. У сўзнинг фақат шу маълум маънода қўлланиши талаб қилинади, холос. Бу маънода сўз нарсани кўрсатувчи белгигинадир дейиш мумкин⁷⁷.

XX асрнинг бошларида лингвистик фан оламида "Сўз ва нарса" мактаби майдонга келди. "Сўз фақат нарсага боғлиқ ҳолдагина мавжуддир" деган тезис бу мактабнинг асосий шиори эди.

Фалсафа оламида эса нарса сўзнинг натижасидир дейувчи идеалистлар вужудга келди. Материалист И. Дицген уларни жуда оддий сўзлар билан фош қилиб ташлади:

"Материалист филозофларнинг характерли томони шуки, улар жисмоний оламни бирламчи, асосий нарса қилиб қўядилар. Идея ёки руҳни натижа деб қарайдилар. Ҳолбуки муҳолифлар динга тақлид қилиб, нарсаларни сўзнинг натижаси деб қарайдилар"⁷⁸.

Сўз нарса ва ҳодисаларни ифодалайди, нарса ва ҳодисалар эса унга боғлиқ бўлмаган ҳолда яшайверади. Шундай қилиб, қадимги олимлар нарса билан унинг номи ўртасида қандай муносабат, боғлиқлик бор деган саволга турлича жавоб бердилар. Фақат марксизм классикларигина бу ҳақда изчил, тўғри, материалистик назария яратди. К. Маркс товар билан пул муносабати тўғрисида гапириб, шундай ёзган эди:

"Бирон нарсанинг номи унинг табиати билан ҳеч қандай алоқадор эмасдир. Агар мен бирон кишининг номи Яков

⁷⁶ Ф. Ф. Фортунатов. Сравнительное языковедение, "Хрестоматия по истории языкознания XIX—XX веков", М., Учпедгиз, 1956, стр. 256.

⁷⁷ Н. В. Крушевский. Очерки науки о языке, "Хрестоматия по истории языкознания", стр. 248.

⁷⁸ В. И. Ленин. Материализм и эмпириокритицизм, Тошкент, 1950, 266-бет.

эканлигини билсам ҳам, бу билан мен у киши тўғрисида мутлақо ҳеч нарсани билмайман⁷⁹.

Демак, баъзи олимларнинг Қудрат, Темурланг, Холдор, Менгли, Нишон типидagi киши номлари уларнинг табиатини очиб бера олади деган фикрларини илмий характерга эга бўлган мулоҳазалар дейиш мумкин эмас. Қудрат, ланг, хол, Нишон каби элемент ўша одамнинг унга хос ҳамма табиатини эмас, балки биттагина хусусиятини (белгисини) кўрсатади, холос.

Сўз билан нарса ўртасида боғлиқлик борлиги ҳеч кимни шубҳалантирмайди. Лекин фақат ўз тилинигина биладиган айрим кишиларгина нарса билан унинг номини кўрсатувчи сўз ўртасидаги муносабат масаласини бир-бирларига тенг қилиб қўя оладилар. Ҳатто ундай кишилар маълум шахснинг номи, унинг бутун характери, хусусияти, хуллас, бизда ўша одамнинг қон-қонига тасаввур ҳосил қила олади, деб ҳисоблайдилар.

Шундай қилиб, сўз билан нарса ўртасидаги алоқани ҳаддан ошириб юборадилар ва бузиб кўрсатадилар. Бир оилга кирувчи тиллардангина хабардор киши сўз билан нарсани тенг ҳодиса сифатида қараши мумкин. Ҳақиқатда ҳам сўзнинг товуш томонини у кўрсатган нарса билан чоғиштирганимизда булар ўртасида қандайдир сингиб кетган табиий ажралмаслик, айнан мослик ҳолатини кўрмаймиз⁸⁰. Бундай ҳолларда тилда на синонимлар, на омонимлар ва на полисемия — кўп маънолилиқ ҳодисалари бўлмас эди.

Ҳатто товуш комплекси билан тушунча ўртасида ҳам бир хиллилик бор дейиш анча қийин. Чунки товуш комплекси физиологик ҳодиса бўлса, тушунча логик ҳодисадир. Лекин сўз билан тушунча ўртасидаги узвийликни диққатдан четда қолдириш ярамайди. Булардан ташқари, бир хил товуш комплексининг ўзи бир неча хил нарсанинг номини кўрсатиши ва бир неча хил тушунчани англатиши мумкин. Масалан, одамнинг боши, сўз боши, ишнинг боши каби бирикмаларда бир „бош“ сўзи уч хил тушунчани кўрсатишга хизмат қилган. Албатта, бош сўзи учала ҳолатда уч хил маънода қўлланган бўлса ҳам бу ҳодисаларнинг бир-бирларига қай даражада бўлса ҳам, яқинлиги, ўхшашлиги, улар ўртасида умумийлик борлигини инкор этмайди. Сўзларнинг бундай ху-

---

⁷⁹ К. Маркс. Капитал, 1 том, 1-китоб, Тошкент, Ўздавнашр, 1955, 117-бет.

⁸⁰ Р. О. Шор. Кризис современной лингвистики, „Яфетический сборник“, том 5, Л., 1927, стр. 67.

сусиятлари тилда полисемия ҳодисасини келтириб чиқарган⁸¹.

Конкрет тилдаги маълум сўзлар нима учун бошқа нарсаларни эмас, албатта маълум нарсаларни (масалан, нон, чой, тупроқ, қуёш, тил кабилар) кўрсатади деган масала ҳам юқорида гапирганимиз сингари тилшуносликнинг қизиқарли проблемаларидан ҳисобланади. А. А. Потебня тилни яратишда ўзбошимчалик йўқ, шунинг учун қандай асосга мувофиқ маълум сўз бошқа маънони эмас, айти маънони англатади деган савол бериш ўринлидир, деган эди⁸². Шу сабабли нараса билан уни кўрсатувчи сўз (ном) ўртасида ҳеч қандай боғлиқлик йўқ деган масалани сўз ва у англатган маъно ўртасидаги узвий боғлиқлик масаласи билан ҳам аралаштирмаслик керак.

Объектив ташқи олам, табиат, масалан, жонли ва жонсиз нарсалар, тош, сув, шамол, темир кабилар турли ҳолатда, турли хил товуш чиқаради. Бу эса сезги органимизга таъсир қилиб, бизда сезги уйғотади. Киши ташқи оламдан олган сезгисини, таассуротини ўз тилининг фонетик ва лексик имкониятидан фойдаланган ҳолда маълум товуш комплекслари орқали ифодалайди. Тилда бошқа ҳамма группадаги сўзларга нисбатан ҳам товушга тақлид сўзлар билан улар англатадиган маъно ўртасидаги алоқа бир-бирига яқинроқдир. Улар англатган маънолари билан яна ассоциация томонидан ҳам анча ўхшашликка эгадир. Ф. Ф. Фортунатов бундай ёзади: „В действительности же лишь очень немногие слова в языке, и при том не играющие в нём значительной роли, имеют непосредственную по происхождению связи их звуков с обозначаемыми предметами мысли или, иначе говоря, с ощущениями или представлениями предметов мысли. Таковы именно те слова, которые называются звукоподражательными и которые в произносимых звуках речи обозначают звуки сходные с ними“⁸³.

Бундай сўзларни жаҳондаги ҳамма тилларда ҳам учратиш мумкин. Аммо ҳар бир тилдаги тақлид сўз ўша тилнинг фонетик хусусияти, у тилда гапирувчи халқнинг географик муҳити ва шу каби турли хил факторларга боғлиқ равишда

⁸¹ А. А. Потебня. Эса сўзда кўп маънолилиқка қарши чиқади. У сўз маъносида ҳатто кичкинагина ўзгариш юз берса, у илгариги сўз бўлмасдан бошқа сўзга айланади деб ёзади. Қаранг: Хрестоматия XIX—XX веков, стр. 124.

⁸² А. А. Потебня. Мысль и язык, издание II, Харьков, 1892, стр. 104.

⁸³ Ф. Ф. Фортунатов. Сравнительное языковедение, в кн. „Хрестоматия по истории языкознания XIX—XX веков“, М., 1956, стр. 204.

Ўзига хос хусусиятга эга бўлади. Ўзбек тилидаги вот-вут, вор-вор, пиқ-пиқ, пўк-пўк, чақ-чақ, дук-дук, ғир-ғир, ғув-ғув, ғат-ғат, ват-ват, тақ-тақ, ғарч-ғурч, чарс-чурс, миёв-миёв, чуғур-чуғур, жаранг-журунг, қаҳ-қаҳ, шип-шип, ширт-ширт, данг-данг, гумбур-гумбур, ҳўнг-ҳўнг, шилт-шилт, ғи-ғи-ғи-ғи, шоп-шоп, ғирт-ғирт, висир-висир типидagi товушга тақлид сўзлар маълум бир нарса ёки ҳодиса ҳақидаги тушунчанигина эмас, ўша нарса ёки жонивор чиқарган товушнинг ўзини ҳам кўрсатади.

Ҳозир тилда от ёки феъл сифатида қаралувчи баъзи бир сўзлар борки, улар ҳам келиб чиқиш жиҳатидан товушга тақлид сўзларга бориб боғланади. Баъзан эса товушга тақлид сўз қишиларнинг маълум хусусиятини кўрсатувчи лақабларга айланиб кетган. Масалан: *Мухаммад гулдур*, *Ҳожиси там-там*, *Қамбар чий-чий* каби. Кўпчилик қушларнинг номи ҳам уларнинг сайрашда чиқарган овозлари билан боғлиқ. Какку, тра-тра, читтак (бу доим чит-чит деб юришидан бўлса керак), ғуррак, тор-тор каби.

Лекин тилдаги шу каби ҳодисаларга асосланиб, тилнинг келиб чиқишини тақлид сўзларга олиб бориб боғлаш, шунинг учун тилшунослар олдига қушларнинг тилини ўрганиш вазифасини қўйиш ҳақиқий мақсадни амалга оширишга оғ даражада бўлса ҳам ёрдам бера олмайди⁸⁴.

Ҳақиқатда ҳам қушлар ва ҳайвонлар гапирадими?

Фан бундай саволга тўғридан-тўғри йўқ, қушлар ва ҳайвонлар гапириш қобилиятига эга эмас, деб жавоб беради.

Жониворларнинг ихтиёрий ва ихтиёрсиз чиқарган товушлари ҳеч қандай маъно англатмайди. Жуда қадим замонларда ота-боболаримизнинг қушлар чиқарган овозларига турли хил маъно берганликлари фольклордан, оғзаки нутқдан маълум. Улар ҳатто қушлар ва ҳайвонлар кишиларнинг гапларига тушунади деб ҳам қараганлар. Масалан, ўзбек халқ қахрамонлик эпосларида Бойчибар, Ғиркўкларнинг ўз хўжалари оғир аҳволга тушганда қайғуришлари, хафа бўлишлари; тўти, семурғ, турна каби қушлар гапга тушунувчи махлуқ сифатида тасвирланганлигини кўрамиз. (Буларнинг ҳаммаси адабий асарнинг, тасвирнинг спецификаси билан боғлиқ).

Халқимиз орасида бедананинг сайрашига: „Битбилдиқ, кулчатоғни кўп қилдиқ“, попишакнинг овозига: „ҳу-кукук тут пиш“ каби маъно бериш ҳолларини учратамиз. Бунга

---

⁸⁴ Н. И. Ашмарин тилнинг келиб чиқишини аниқлаш учун қуш ва ҳайвонлар тилини ўрганишга даъват қилган эди (Ишимизнинг 7—8-бетларига қаранг).

ўхшаш ҳолатларни ўзбек тилидан бошқа тилларда ҳам учратиш мумкин. Масалан, рус тилида бедананинг сайрашига: Туйганман, аёллар, тикиш керак, ўташ керак (досыт бабы, шить-надо полоть... под полот, шить полот... ва-ва) каби маъно берилса, француз тилида унинг сайрашига — Паул, қарзингни тўла (Paul tes dettes! Paul tes dettes) каби маъно берадилар. Ёки Н. И. Ашмарин шундай фактларни келтиради: „Рус халқи мушукнинг хириллашига: санчқи, хаскаш, санчқи, санчқи хаскаши типида маъно берадилар. Қозон татарларининг ҳикоя қилишича, Қизғиш (чибис) овчини кўрганда „тазит“ (қўтир ит) деб ҳақорат қилади. Чувашларда эса, бир қушнинг сайрашига „Ишласанг сайрайсан“ каби маъно берадилар“.

Ҳақиқатда қушлар ёки ҳайвонлар юқоридаги каби маъноли сўзлар чиқармайди. Унга кишилар маъно беради, холос. Мисолларимиздаги бир бедана сайрашига уч тилда уч хил маъно берилиши ҳам фикримизнинг далилидир.

Америкалик Бланш Лирнет ўзининг кўп йиллик кузатишлари натижасида Шимпанзе маймунининг турли ҳолатда бир неча хил бир-бирдан фарқ қилувчи товушларини ёзиб олган. У:

1. Гак, гакх, гах, кха, нкак деб овқатланиш вақтида овоз чиқаради.

2. Ко-ко, ку-ку деб ҳаяжонланган вақтида шивирлайди.

3. М-м-м деб мева еётган вақтда овоз чиқаради.

4. Хо-ох деб ташвишга тушганини, қўрққанлигини билдиради.

5. Хух деб уясига кириб кетаётганда товуш чиқаради.

Лекин биз маймуннинг бу хил товушларини у онгли равишда чиқаради дея олмаймиз. Маймун бу товушларни стихияли равишда ҳеч нарсани тушунмасдан чиқаради.

Қўлга ўргатилган ҳайвонлар ҳақида бир оз бошқача гапириш керак. Уй ҳайвонлари одам каби гапира олмаса ҳам, кишилар билан муносабатга киришишлари натижасида уларнинг эшитиш органи тараққий қилади, ҳатто, баъзан уларга нисбатан айтилган сўзларнинг кўпчилигини тушунадиган инстинкт ҳосил қиладилар. Бу кўпроқ ит, от, эшак, сигир, мушук каби ҳайвонларга хос. Уй ҳайвонлари баъзи бир товуш комплекслари орқали оч қолганлик, танасидаги оғриқ, қувонч, қўрқинч, хоҳиш каби ҳолатларни билдиришга ҳаракат қилади. Лекин булар социал қимматга эга бўлган нутқ товушлари эмас.

Бу ўринда машҳур олим Чарльз Дарвиннинг қуйидаги сўзларини келтириш ўринлидир: „Итлар одамга ўрганиб, уй ҳайвони бўлгандан бери тўрт ёки беш хил оҳангда вовил-

лайдиган бўлиб қолди. Уй итлари, масалан, ов қилиш вақтида сабрсизлик билан вовиллайди ёки гингшийди ва ингичка овоз билан улийди. Эгаси билан кўчага чиқиб кетаётган бўлса, севинчидан вовиллайди. Итнинг эшик ёки деразани очиб беришни сўраб вовиллаши ҳам жуда қизиқарлидир⁸⁵.

Булардан ташқари, уй ҳайвонларида илгари ўзларига хос бўлмаган — кишиларга боғлиқлик, миннатдорчилик ҳиссиётлари ҳам пайдо бўлади. Аммо уларнинг товуш органлари фақат бир томонга қараб тараққий этган бўлиб, гапира олмайдилар. Уларнинг бу ҳолатини ўзгартириш жуда ҳам қийиндир.

Бошқа ҳайвонларнинг оғиз тузилишига нисбатан қушларнинг оғиз тузилиши одамнинг оғиз тузилишидан жуда катта фарқ қилади. Лекин бўйнининг жойлашиши жиҳатидан қушлар бизга яқин турадилар. Шунинг учун бўлса керакки, тўти, майна, олақарға, қизиштион кабиларнинг оҳангдор товушлари кишиларнинг товушларига кўпинча ўхшаб кетади. Ҳатто уларнинг баъзилари одамнинг сўзларини ўрганиш натижасида қайта такрорлай олади ҳам.

„... Қушлар ҳайвонлар ичида гапиришни ўргана оладиган ягона жонивордир“, — деган эди Ф. Энгельс⁸⁶.

Аммо гапиришни ўрганган қуш (масалан, тўти) нима гапираётганини ўзи тушунмайди. У эртадан кечгача ўз фондидаги бир неча сўзни қайтариб ўтиради, холос. Масалан, кишининг гапини жуда яхши такрорлай оладиган ана шу тўти қушга қараб, синаш учун: „Тўти аҳмоқ“ дейилса у ҳам „тўти аҳмоқ“ деб сизнинг гапингизни такрорлайди. Бу эса унинг ўзи айтаётган товушга („сўзга“) тушунмаслигининг оқибатидир.

Бизнинг қўлимизда қуш ва ҳайвонларнинг қичқириқлари илгари фалондай эди, ҳозир бу аҳволга келди деб исботладиган бирор материал йўқ. Шу сабабли баъзи тилшунослар ўйлагандек, тилнинг келиб чиқиши ва кишилар гапиришни қандай ўрганди деган масалани, кишилар тили билан жониворлар тилини чоғиштириш орқали тўғри ҳал қилиш мумкин эмас⁸⁷. Қушлар, ҳайвонлар гапириш қобилиятига эга эмас. Бизнинг эрамизгачаёқ грек олимлари бу масалада ўзларининг тўғри фикрларини берган эдилар. Масалан, Аристотель:

⁸⁵ Ч. Дарвин. Одамнинг келиб чиқиши ва жинсий танлаш, 1-том 1873, 37—38-бетлар.

⁸⁶ Ф. Энгельс. Диалектика природы, М., Госполитиздат, 1952, стр. 134—136.

⁸⁷ Қаранг: „Одам гапиришни қандай ўрганди? „Фан ва турмуш“ журнали, 1961, 8-сон.

ҳамма жонли нарсалар ичида фақат одамгина гапириш қобилиятига эгадир, деган эди.

Хуллас, тилнинг келиб чиқиши тўғрисидаги меҳнат [идеалистлар тушунчасидаги меҳнат] назарияси. Чунки идеалистлар кишиларнинг меҳнати процессида беихтиёр равишда чиқарган айрим товушлари тилнинг келиб чиқишига асос бўлган дейдилар. Тилнинг келиб чиқишида меҳнатнинг ҳал қилувчи роль ўйнаши ҳақида Энгельс назарияси билан бу идеалистик назарияни аралаштирмаслик керак — *Р. Қ.*, беихтиёр қичқириқлар назариялари қанчалик нотўғри бўлса, уни қушлар ва ҳайвонларнинг тилига тақлид қилиш йўли билан пайдо бўлган деб қараш ҳам шунчалик идеалистик, нотўғри назариядир.

Марксизм классиклари К. Маркс, Ф. Энгельс бундан бир аср илгари тилнинг эҳтиёжи натижасида, меҳнат процессида пайдо бўлганлигини ўз асарларида доҳиёна исбот қилиб берган эдилар.

Булардан ташқари, тилшуносликда тасвирий сўзларнинг баъзи грамматик хусусиятлари: образли сўзларнинг товушга тақлид сўзларга, тасвирий сўзларнинг ундовларга муносабатлари ва шунга ўхшаш масалаларда ҳам олимларимиз ўртасида ҳар хил фикрлар давом этиб келмоқда.

Туркологияда айрим олимлар образли сўзларни товушга тақлид сўзлар билан бир қаторга қўйиб, уларга „образга тақлид сўзлар“⁸⁸ сифатида қарайдилар. Бошқа бирлари эса уларни бир гурӯпага бирлаштирмасдан, алоҳида-алоҳида текширадилар⁸⁹.

Образли сўзлар билан товушга тақлид сўзлар фонетик, морфологик ва синтактик томондан грамматик категория сифатида бир-бирларига жуда яқин туради. Аммо образли сўзларнинг тақлид сўзлар деб қараш қийин бўлган кўпгина ўзига хос хусусиятлари ҳам бор:

1: Семантик томондан товушга тақлид сўзлар кишилар, қушлар ва ҳайвонлар, бошқа турли жониворлар ҳамда жонсиз предметларнинг чиқарган товушларига тақлид қилиш натижасида майдонга келади. Улар асосан эшитиш билан боғланган. Образли сўзлар эса кўриш натижасида майдонга келиб, кишилар ва бошқа жонли-жонсиз нарсаларнинг ҳолати, ҳаракати ва ташқи кўринишининг тасаввур образларини билдиради. Ҷоғиштиринг: а) **образли сўзлар:** *Ҳаёт ичидан оти-*

⁸⁸ А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960; Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, II, М., 1952, стр. 239.

⁸⁹ Б. М. Юнусалиев. Киргизская лексикология, Фрунзе, 1959, стр. 152.

либ чиққан хўрликка чидай олмай йиғидан, мўлт-мўлт тўкилаётган кўз ёшларидан ўзини тута олмай фиғон қилди (М. Исмоилий, Ф. т. о.). Очиқ эшикдан Нигора халатининг этаги лип этиб, муюлишда кўздан ғойиб бўлди (С. Анорбоев, О. ш.).

б) товушга тақлид сўзлар: *Шашқалоқлаб ғат-ғат қилар, ват-ват қилар ваздабоз* (Муштум). У кишининг мўътабар оғизлари истаган вақтида, истаган катталикида очилиш қобилиятига эга бўлса керак, шафтоли *лўқ этиб ўтиб кетди* (М. Исмоилий, Ф. т. о.).

Келтирилган мисоллардаги *ғат-ғат, ват-ват, лўқ* кабилар товушга тақлидни билдирса, *мўлт-мўлт, лип* кабилар предметнинг образли ҳаракатини кўрсатади.

Товушга тақлид сўзлар кўпроқ тезлик, бир лаҳзалиликни билдирса, образли сўзлар бир лаҳзалиликни, моменталиликни кўрсатиш билан бирга, тасаввурнинг тўла бир комплексини ҳам акс эттира олади.

2. Генетик томондан образли сўзлар кўпроқ мустақил сўзларга яқин туради. Образли сўзлардаги товуш комплекслари билан улар тасвирлаётган ҳодисалар ўртасида алоқа йўқ даражада. Товушга тақлид сўзларда эса товуш комплекслари табиатдаги товушларнинг шартлича копияси сифатида майдонга келади. Улар ўзи англатган ҳодисалар билан бевосита боғлангандир.

Яъни *лапанг-лапанг, талтанг-талтанг, лип-лип, ғилт-ғилт* каби образли сўзларнинг товуш комплекси билан англатган маъноси ўртасидаги яқинлик *шарт-шурт, ғирч-ғирч, чиқ-чиқ, тиқ-тиқ* каби товушга тақлид сўзлар билан улар англатган маъноси ўртасидаги яқинликдан тубдан фарқ қилади.

3. Товушга тақлид сўзлар *этмоқ, демоқ* каби ёрдамчи феълларнинг ҳар иккаласи билан ҳам бирика олади (ўринга қараб). Образли сўзлар эса фақат *этмоқ* ёрдамчи феъли билан бирикади⁹⁰.

Юқорида кўрсатилган фарқлар образли сўзлар билан товушга тақлид сўзларни бир грамматик категориянинг икки хил — бирини иккинчисига сингдириш мумкин бўлмаган турлари сифатида ажратишга имкон беради. Чунки товушга тақлид сўзлар билан образли сўзларнинг бу фарқларидан ташқари, уларни бир категорияга бирлаштириш ҳуқуқини бера оладиган фонетик, лексико-стилистик хусусиятлари ҳамда гапдаги функциялари жиҳатидан яқинликлари ҳам мавжуд:

⁹⁰ Бу ўринда биз *этмоқ* ва *демоқ* феълларини ўлчов сифатида қабул қиламиз. Шунинг учун *қилмоқ* ва бошқа феъллар билан тасвирий сўзларнинг алоқаси ҳақида гапирмаймиз.

1. Ҳар икки группа составидаги унли ёки ундош товушнинг ўзгариши уларнинг семантикасига ҳам таъсир қилади: *қарс-қурс, ғовур-ғувур, лўк-лўк // лик-лик, лоп-лип* каби сўзларнинг иккинчи компонентлари биринчи компонентларига нисбатан товуш ва образ жиҳатидан кучсизроқ ҳодисаларни билдиради.

2. Бу категория сўзларнинг бошланишида (*ув, ак-ак, апил-тапил* каби бир нечтагина сўзларни ҳисобга олмаганда) унли товушлар кам ишлатилади.

3. Ҳар иккала группа ҳам формал жиҳатдан ўзгармасдир: улар турланмайди ва тусланмайди.

4. Образли сўзлар билан товушга тақлид сўзлар бир-бирлари билан жуда ўхшаш формага эгадир. Булар ўзбек тилида асосан бир ва икки бўғинли бўлади: *тарс, тақ, тик, ялт, лик, тақир, ғичир, йилтир, лапанг* каби.

5. Товушга тақлид сўзлар ҳам, образли сўзлар ҳам яқка ҳолда товуш ёки ҳаракатнинг бир марта бўлганлигини билдирса, такрорланганда уларнинг бирдан ортиқ, давомли бўлганлигини билдиради⁹¹.

Масалан: **тарс** — предметнинг бирор нарсага ёки ўзаро бир марта урилишидан ҳосил бўлган товушни билдирса, **тарс-тарс** унинг бирдан ортиқ такрорланганлигини билдириш учун хизмат қилади; **ялт** — ёруғлик образининг тез ва бир марта юз берганлигини кўрсатади, **ялт-юлт** эса унинг бирдан ортиқ такрорланганлигини билдириш учун хизмат қилади ва бошқалар.

6. Образли сўзларда ҳам, товушга тақлид сўзларда ҳам **-ир** структура элементи ва **-илла** ясовчи аффикси кенг қўлланади: *ғирч-ғирч // ғич+ир—ғич+ир // ғирч+илла; мўлт—мўлт // мўлт+ир—мўлт+ир // мўлт+илла* каби.

7. Синтактик томондан товушга тақлид сўзлар ҳам, образли сўзлар ҳам кўпроқ равиш ҳоли функциясида келади: *Вакил жиқ-жиқ терлаб, қизариб-пишиб, гоҳи кўтарилди, гоҳи босилди* (Муштум). *Нигора денг, ҳазилниям кифтини келтирасиз-а, раис ака, — Акрам ўрнидан дик этиб турди* (С. Анорбоев, О. ш.). *Одамлар пиқ-пиқ кулиб Навоийга қарашди* (Ойбек, Навоий).

8. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам тилда нутққа бадиий бўёқ, ифодалилиқ бериш учун стилистик мақсадда ишлатилади.

Ана шу кўрсатилган ўхшашлик хусусиятларига асосланган ҳолда, уларнинг баъзи бир фарқлари, хусусан, образли сўзларнинг „эшитиш билан боғлиқ бўлмасдан, балки бошқа

⁹¹ Такрор маъноси тасвирий сўзлардан аффикслар ёрдамида ясалган феъллар орқали ҳам берилиши мумкин.

хил таассуротлар (яъни, киши, нарса ва жониворларнинг ҳаракат, ҳолат тасаввурини — *Р. Қ.*) билдиришидан қатъий назар, уларни биргаликда олиб қараш⁹² ва бир сўз туркуми сифатида ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Ундовлар билан тасвирий сўзлар ўртасидаги алоқа бошқача характерга эга.

М. Мирзаев „дўнг-дўнг“, „ду-уу-уд“, тик-тик, тра-тра-та, анг-анг типидagi тақлид сўзларни ундовлар деб ҳисоблайди.

А. А. Азизов⁹³, В. В. Решетовларнинг⁹⁴ кейинги асарларида ҳам тасвирий сўзлар ундовлар қаторида қаралади.

Ўзбекистон Маориф министрлиги Педагогика Фанлар илмий текшириш институти томонидан чиқарилган „Она тили ва адабиёт программалари“да ундов сўзлар маъно жиҳатидан „Ҳис-ҳаяжон ундовлари, ҳайдаш-чақириш ундовлари, шарпа-товуш ундовлари“ деб учга бўлинган. Бу эса 1963 йилги нашр қилинган етти йиллик мактаблар учун „Ўзбек тили дарслиги“⁹⁵ да ҳам ўз аксини топган. Яъни унда **би-қир-биқир, билқ-билқ, шилдир-шилдир, шилдир-шулду**р, **тақ-туқ, ғув-ғув** каби товушга тақлид сўзлар ундовлар деб кўрсатилади (158-бет).

Ундовлар билан тасвирий сўзларнинг бир-бирига яқин, ўхшаш хусусиятлари бор. Масалан, уларни ўзбек тили материаллари асосида шундай кўрсатиш мумкин.

1. Тасвирий сўзлар ва ундовлар ҳаракат образи, товуш ва эмоциянинг номини кўрсатмайди, балки уларнинг бевоқифлиги ифодаланиши ҳисобланади.

2. Ундов ва тасвирий сўзлар (ясовчи аффиксларсиз—ўзаги) исм сифатида қабул қилинади⁹⁶. Масалан, **оҳ! уҳ! шарт, гурс, милт, ялт-юлт, жилдир-жилдир** ва бошқалар.

3. Ҳар икки категорияда ҳам номинативлик характерининг йўқлиги уларни бошқа категориялардан, туркумлардан ажратиб туради.

4. Ўхшаш аффектив бўёққа, экспрессивликка эга ва бошқалар.

Бу ўхшашликлар асосидагина уларни бир сўз туркумига бишлаштириш мумкин эмасдек кўринади. Чунки тасвирий

⁹² Е. Д. Поливанов. По поводу „Звуковых жестов“ японского языка, Сб. по теории поэтического языка, Петроград, 1916, стр. 36.

⁹³ А. А. Азизов. Сопоставительная грамматика русского и узбекского языков, Ташкент, Учпедгиз, 1960, стр. 194—195.

⁹⁴ „Основы фонетики и грамматики узбекского языка“, Ташкент, 1961, стр. 210.

⁹⁵ А. А. Боровков, З. Маъруфов, Ш. Абдуллаев, Т. Шермухаммедов, Ўзбек тили дарслиги, фонетика, морфология, Тошкент, 1963.

⁹⁶ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, М., 1952, стр. 256.

сўзлар билан ундовларнинг фақат ўзига хос, бир-биридан принципиал равишда ажратиб турувчи хусусиятлари ҳам мавжуд:

1. Семантик томондан ундовлар сўзловчининг кўпроқ ички кечинмасини, ҳис-ҳаяжонини, буйруқ, хитоб ва илтимосини билдиради. „Уларнинг айрим группаси ўринга, вақтга муносабатни ҳам ифодалайди, аммо бу маъно ҳам эмоционал рангда бўлади“ (С. Усмонов). Тасвирий сўзлар эса кишилар ва бошқа предметларнинг товушлари ва ҳаракатларини копия қилгандек товуш ёки ҳаракат образи сифатида ифодалайди. Эмоционаллик, буйруқ, илтимос тасвирий сўзлар учун хос эмас. **Ундовлар:** *Уҳ-уҳ-уҳ! Чуввараку. Ҳай-ҳай, оғизда эриб кетади-я!* (А. Қаҳҳор). *Хўп-хўп, — деди бошлиқ ва уни ўтиришга таклиф қилди* („Қизил Ўзбекистон“).

Тасвирий сўзлар:

Майсара. Ўғридан қочириб қўйдим, дейман. Лекин келиб бундай қўйруғингиздан ушласа „моо“ деб қўясизда, шатталайсиз (Ҳ. Ҳ. Ниёзий, М. и). *Энди бўлса биттагина қора йўрға курт-курт беда чайнаб турипти* (Ҳ. Фулом, Машъал).

Минг йилларни қийнаган жумбоқ

Унинг ақли билан ечилди.

Чирик, қонхўр тузумнинг шу чоқ

Эшиклари тақ-тақ ёпилди (Ҳ. Олимжон).

2. Ундовлар нутқда модал маъно ифодалаб, бу хусусияти билан юкламалар ҳамда модал сўзларга яқин туради.

Тасвирий сўзлар предметнинг ҳаракатини ва товушга тақлидини билдириб, равиш ва сифатларга яқин туради, улар учун модаллик хос эмас.

3. Тасвирий сўзларда субстантивлашиш кучли, ундовларда эса бу хусусият тараққий этмаган.

4. Тасвирий сўзларда такрорий форма товуш ёки ҳаракатни кучайтиришдан ташқари, ҳаракатнинг бирдан ортиқ бўлганлигини, давомлигини ҳам билдиради. Ундовларда эса такрор кўпроқ эмоционалликни оширади, ҳис-ҳаяжонни кучли қилиб беради:

Жўрабой отани суяб турган Ғани отанинг кўзларидан дув-дув ёш тукилар, тупугини қулт-қулт ютарди (Ҳ. Фулом, Машъал). *Онаси келганда онасининг кўзларига мўлт-мўлт қарарди, Ҳаёти ҳақида бир нима деярмикин деб* (М. Исмоилов, Ф. т. о). *-Воҳ-воҳ, пешонам! Қизил гулдай. . . — Охун пешонасига шартта уриб давом этди* (Ойбек, Қ. қон).

5. Тасвирий сўзлар сўз яшаш системасида жуда актив қатнашади. Ундовларда, пиш-пиш // пишт-пишт, вой-вой // вой-

войла типдаги бир неча ҳолатдан ташқари, сўз ясалиши ҳодисаси йўқ даражада.

6. Ўзбек тилида ундовлар фақат *демоқ* ёрдамчи феъли билан бирика олади. Тасвирий сўзлар эса, *этмоқ*, *демоқ* баъзан *қилмоқ* ҳамда бошқа мустақил феъллар билан ҳам бирика олади.

7. Тасвирий сўзлар гапнинг мустақил бўлаклари (эга, кесим, аниқловчи, тўлдирувчи, ҳол) вазифасида кела олади. Ундовлар эса одатда гапнинг бошқа бўлаклари билан боғланмай, „мустақил гап“, препозитив юклама (С. Усмонов) вазифасида келади, холос.

8. Тасвирий сўзларни маълум бир формулага солиш мумкин (ундош+унли+ундош ёки ундош+унли+ундош+ундош). Бу хусусият ҳам тасвирий сўзларни ундовлардан ажратиб турувчи принципаал белгилардан биридир.

Ш. Ш. Сарибоев ва М. Худойқулиевлар ундов ва тасвирий сўзларнинг бир-бирларидан фарқлари ҳақида гапирганларида Сарибоев тасвирий сўзлар луғат фондининг, Худойқулиев ундовлар луғат фондининг ўсмаганини таъкидлаб ўтдилар. Аммо бу фикрларни тўғри дейиш мумкин эмас. Чунки ундовлар учун ҳам, тасвирий сўзлар учун ҳам тараққиёт диалектикаси хосдир.

Демак, тасвирий сўзлар билан ундовлар орасидаги фарқлар уларнинг бир сўз туркуми сифатида эмас, балки алоҳида-алоҳида сўз туркумлари сифатида ўрганилишини тақозо қилади.

ТАСВИРИЙ СЎЗЛАРНИНГ БАЪЗИ БИР ЛЕКСИК ВА ФОНЕТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Ўзбек тилида тасвирий сўзлар катта бир лексик группани ташкил қилади. Бундан ташқари, ҳозирги ўзбек тилидаги кўпгина от, сифат, феъллар тасвирий ўзақлардан ясалгандир.

Тасвирий сўзлар бадий адабиётда, оғзаки нутқда, фольклорда жуда кўп ишлатилиб, улар нутққа бадий бўёқ, экспрессивлик беради. Шу билан бирга, умуман, объектив борлиқни акс эттирувчи ва „фикр олишув қуроли“ (В. И. Ленин), тилда қурилиш материали сифатида улар катта аҳамиятга эгадир.

В. И. Ленин ҳар бир нарсага илмий ёндашиш учун асосий тарихий боғлиқликни унутмаслик кераклигини кўрсатиб, „Маълум ҳодиса қандай қилиб майдонга келди, бу ҳодиса ўз тараққиётида қандай асосий этапларни босиб ўтди ва у нарса қай даражага етиб келди“⁹⁷ деган нуқтаи назардан қараш керак деб ўргатган эди.

Тасвирий сўзларнинг тараққиёти ва ҳозирги ўзбек тилида тутган ўрни масаласига ҳам худди шу нуқтаи назардан қараш керак.

Тасвирий сўзлар тарихий категориядир. Унинг пайдо бўла бошлаши жамиятнинг одамлар ўз нутқ органларини анча яхши бошқара олиш қобилиятига эга бўлган даврларига тўғри келади. Қадим ибтидоий даврларда тасвирий сўзлар жуда кам, ҳатто, йўқ даражада эди. Бу тўғрида Б. М. Юнусалиевнинг „Ўрхун-Енисей ёдгорликлари лексикасида товушга тақлид сўзлар ҳеч қандай ифодасини топмаган“⁹⁸ деган фикрига қўшилиш мумкин.

Б. М. Юнусалиев фикрини бизнинг ўзбек тили тарихи бўйича олиб борган кузатишларимиз ҳам тасдиқлайди.

---

⁹⁷ В. И. Ленин. Асарлар, 29-том, 491-бет.

⁹⁸ Б. М. Юнусалиев. Киргизская лексикология, часть I, Фрунзе, Киргизучпедгиз, 1959, стр. 156.

Ҳақиқатда ҳам тасвирий сўзлар эски ўзбек тили луғат составида жуда камдир. Фольклор ёзма бадий адабиётнинг тараққийси натижасида, ёзувчиларнинг бадийликка интилишлари, табиат тасвирини иложи борида конкрет қилиб тасвирлашга интилишлари натижасида тасвирий сўзларнинг сони оша борган. Лекин бундан тасвирий сўзлар аста-секин жуда кўпайиб кетиб, бошқа сўзлар ўрнини ҳам олар экан, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Чунки кишилар ҳар йил маълум ҳодиса товушини ёки образини тасвирлашда унинг учун янги тақлид ёки образли сўз ўйлаб топишга ҳаракат қилмайди, балки, кўпинча, тилда мавжуд имкониятлардан фойдаланишга ҳаракат қилади. Масалан, ҳозирги ўзбек тилида турли хил механизмлар, мотор, транспорт кабиларнинг ҳаракатидан пайдо бўлган товушларни кўрсатиш учун дид-дид, жиринг-жиринг, гув-гув, тир-тир, варанг-варанг, визз, гур-гур, вағир, гулдур-гулдур, пат-пат каби ўнлаб тақлид сўзлар ишлатилади. Бу механизмлар, қуролларнинг пайдо бўлиши билан юқоридаги тақлид сўзлар уларга нисбатан ҳам қўллана бошлаган. Яъни кишилар ўзларининг луғат составидаги тақлид сўзлардан янги предметлар товушини акс эттиришда ҳам фойдалана бошлаганлар. Демак, бу тақлид сўзлар илгари бошқа нарса ва ҳодисаларнинг товушларини тасвирлаш учун қўлланиб келган бўлиб, ҳозир уларнинг маъно ва қўлланишлари кенгайгандир.

Ўзбек ёзма адабиёти тили даврий стадиял равишда текшириб қаралганда, қуйидаги ҳолат намоён бўлади:

М. Кошғарийнинг луғатида⁹⁹ қирққа яқин тасвирий сўзнинг изоҳи берилган: улиғу (увламоқ билан боғлиқ), ўҳи (укки), асурмоқ (акса урмоқ), урпарди (хурпайди), ағрашди (ўқрайишди), ангиллади (ҳангради), чаб-чаб (шап-шап маъносида), заб-заб (юришда оёқдан чиққан товушга тақлид), чат, жур-чур-чур, шар-шар, қар-қур, тос-тос (тўс-тўс), жиф, тақ-тақ, чақ-чақ, дук, дик, чирт, сарт-сурт, халф-хулф, қарт-қурт, курт-курт, қарч-қурч, чарс-чарс, қарс-қарс, гулф, чалқ-чулқ, бадар-бадар, тақир-тақир, жиқир-жиқир, чигил-чигил, булдур-булдур, чалдир-чалдир, жур-жур, қур-қур кабилар.

Алишер Навоий ва унинг замондошлари тилида тасвирий сўзларнинг кўпроқ ишлатилганини кўраимиз.

Муқимий, Завқий асарларида эса уларга янада кўпроқ мурожаат қилинган, Айниқса, Ҳ. Ҳ. Ниёзий тасвирий сўзлардан ўз мақсадларини янада бўрттириб бериш учун фойдаланишга ҳаракат қилган. Унинг 1958 йили нашр қилинган

⁹⁹ М. Кошғарий, Девону луғотит турк, Тошкент, 1 том, 1960.

танланган асарларида: гулдур, ялт-юлт, шатир-шутур, шир-шир, дупур-дупур, гирич-гирич, жангир-жунгир, ғар-ғар, шув, тарақа-туруқ, диринг-диринг каби юзга яқин тасвирий сўз ишлатилган.

Лекин тасвирий сўзларнинг ўзбек тили тарихида тутган ўрнини ўрганишда бир қанча қийинчиликларга дуч келиш мумкин. Чунки эски ўзбек тилидаги ёзма ёдгорликларнинг асосий қисми формал томондан ҳеч қандай ўзгаришсиз бир неча хил ўқиш мумкин бўлган араб алифбесида ёзилган эдики, бу биргина тасвирий сўзларни эмас, умуман, тил фактларини текширишда катта қийинчиликлардан ҳисобланади. Бу ҳақда П. М. Мелиоранский бундай деб ёзган эди:

„Как бы ни было теперь стало уже общим местом, чтобы арабский алфавит весьма мало пригоден для изображения звуков турецкого языка и это обстоятельство всегда было и будет большой помехой для лингвистического исследования дошедших до нас памятников турецкого языка, особенно со стороны фонетики и этимологии“¹⁰⁰.

Масалан, М. Кошғарийнинг луғатида араб алифбеси билан берилган: چب-چب (чаб-чаб) сўзининг зер-забарлари бўлмаса, (одатда илгари бу алифбеда зер-забарлари қўйилмасдан ёзилган) чиб-чиб ёки чуб-чуб деб ўқиш ҳам мумкин. Шу каби صب-صب (заб-заб) сўзини зиб-зиб ёки зуб-зуб, شر-شر (шар-шар) сўзини шир-шир ёки шур-шур, چرس-چرس (чарс-чарс) сўзини чирс-чирс каби ўқиш мумкин.

Бундан ташқари, эски ўзбек тилидаги тасвирий сўзларнинг кўплари форма ва маънолари томонидан ўзгарган. Масалан, „Девону луғотит турк“ асарининг 347-бетида بَلَر-بَلَر (бадар-бадар) сўзи чопишдан чиққан товушга тақлид сўз сифатида кўрсатилади. Ҳозирги ўзбек тилида эса у сўз кўпроқ тўхтовсиз тез ва қаттиқ гапиришга тақлидда қўлланади.

Таш қудуққа тушти, булдур-булдур этти (374-бет) мисолидаги бу товушга тақлид сўз сифатида қўлланган бўлса, ҳозир бирор нарсанинг узоқдан қийинчилик билан кўринишини тасвирловчи образли сўз сифатида ишлатилади. (*Узоқдан бир нарсанинг булдурган*¹⁰¹ қораси кўринди). Булар—семантик томондан. Тасвирий сўзларда фонетик ҳар

¹⁰⁰ П. М. Мелиоранский. Араб филолог о турецком языке, СП 1900, стр. 2-3.

¹⁰¹ * (юлдузча) қўйилган сўзлар тасвирий сўзлардан ясалган сўзлар дир. Бундай пайтларда биз асосан ўзакни назарда тутамиз.

хилликлар ҳам учрайди, уларда фонетик ўзгаришлар ҳам юз берган: М. Кошғарийда *сігірчіқ* (1 том, 460-бет) бўлса, ҳозирги ўзбек адабий тилида у *чуғурчиқ*; М. Кошғарийда *урпарди* (1 том, 190-бет), ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳурпайди; М. Кошғарийда *оғрашди* (1 том, 237-бет) ҳозирги ўзбек адабий тилида *ўқрайишди* кабилар.

Шунингдек, ҳозирги ўзбек тилида тасвирий сўзларнинг салмоғи янада ошганлиги, уларнинг мўл-кўл ишлатилаётганлигини кўриш учун луғатларга мурожаат қилайлик: ҳозирги ўзбек адабий тилининг имло луғатида¹⁰² ўртача 13718 сўзнинг 600 таси тасвирий сўз бўлиб, умумий соннинг 4,3 процентини ташкил қилади. Ёки ўзбекча-русча луғатдаги¹⁰³ 40000 сўзнинг 1500 дан ошиқроғини тасвирий сўзлар ва ундан ясалган сўзлар ташкил қилади.

Тасвирий сўзлардан ёзувчилар стилистик мақсадда фойдаланганликлари кўзга яққол ташланиб туради. Ҳатто шундай ҳолатлар ҳам бўладики, тасвирий сўз олиб ташланса, гапнинг маъноси тўлиқ англашилмай қолади. Тасвирий сўзнинг ўринли ишлатилиши билан гапга ҳам ифодалилиқ киритилади, ҳам бадийлик берилади ва, шу билан бирга, маъно конкретлашади, ойдинлашади. Масалан: эски ўзбек тилидан:

*Махташиб отларини дерки, бу дулдур-дулдур,
Байталим баркаши зўрки, филдур-филдур,
Қиладир лоф уришиб, кўзлари мўлдур-мўлдур,
Оқжар одамларининг тўнлари жулдур-жулдур,
Билмадим туркму, тожик тиллари ғулдур-ғулдур,*

Чиқсам эшикка қилур тўрғайи чулдур-чулдур,

(Муқимий, Дар мардуми Оқжар ба тариқи мухаммас).

Ҳозирги замон ўзбек адабий тилидан: „...Аммо „*пар-пар*“ уча бошлаган қирғовуллар ўйини бўлди. У шарпага* ортиқ парво қилмай қушлар галасини завқ билан томоша қила бошлади... Ботирали бугунги овидан мамнун бўлсада, шу манзарани кўрганда ўзини босиб туролмадида, қирғовуллар галасига яна *потирлатиб** ўқ уза бошлади.

¹⁰² С. Иброҳимов, М. Раҳмонов, Ўзбек адабий тилининг имло луғати, Тошкент, ЎзФА нашриёти, 1959.

¹⁰³ „Узбекско-русский словарь,“ М., Госиздат иностранных и национальных словарей, М., 1959.

*Қушлар қамишлар орасига тап-тап йиқилди... Ботира-
ли икки қадамча нарига тушган қирғовулни олиш учун
эгилган эди орқасида милтиқ* варанглаб* отилди. У
қаддини ростлолмай „иҳ!“ деб ерга муккаси билан туш-
ди, йиқилган ерида жимиб қолди...Аммо Лочин қамишлар
орасидан югуриб чиқиб, узини шарпа* кўринган томонга
отди ва жон-жаҳди билан **вовиллай*** бошлади (Ҳ. Ғулом).*

Ҳамза, Танланган асарлар, 100 ўринда; Ш. Раши-
дов, „Бурондан кучли“, 50 ўринда, „Кашмир қўшиқлари“,
40 ўринда; А. Қаҳҳор, „Сароб“, 47 ўринда, „Қўшчинор чи-
роқлари“, 213 ўринда, Ойбек, „Навой“, 192 ўринда;
Ш. Саъдулла, „Шеър ва эртақлар“, 106; С. Анорбоев, „Оқ-
сой шалолалари“, 213; Қ. Муҳаммадий, Танланган асарлар,
118; М. В. Шолохов, „Инсон тақдири“, 50 ўринда; Ҳ. Ғулом,
„Машъал“, 1-китоб, 338; М. Исмоилий, „Фарғона тонг от-
гунча“, 410 ўринда тасвирий сўздан фойдаланилган.

Тасвирий сўзлар поэтик нутқда ҳам қўлланади. Аммо
болалар адабиётини ҳисобга олмаганда, поэзияда тасвирий
сўзлар прозага нисбатан камроқ ишлатилади.

Масалан, талантли шоир Ғ. Ғулом асарларининг I томини
олиб кўрсак, унда 50 га яқин тасвирий сўздан фойдаланил-
ганини кўрамиз.

Тасвирий сўзларга фольклорда ҳам тез-тез мурожаат
қилинади: Масалан, „Алпомиш“ достонининг 69 ўрнида,
„Маликаи айёр“ достонининг 41 ўрнида тасвирий сўзлардан
фойдаланилган. Мисоллар:

Дубилға бошида дўнғиллаб,
Карк қубба қалқон қарқиллаб*,
Тилла поянак урилган,
Узангилар шарқиллаб*,
Бедов отлар диркиллаб*.
Олғир қушдайин чарқиллаб*,
Қўлда найзаси сўлқиллаб*,
Юрмоқчи қалмоқ йўлига*

(„Алпомиш“ достонидан).

Белда беллик булкиллаб,
Мухторда сув ширқиллаб*,
Йўлга тушди бек Равшан,
Жийронқуш от диркиллаб*.*

(„Равшан“ достонидан)

Тасвирий сўзлар нарса ва ҳодисаларнинг табиати, катта-
кичиклиги, миқдори, қаттиқ-юмшоқлиги, чиқарган товуш-

ларнинг кучли-кучсизлиги билан чамбарчас боғлангандир. Масалан: *Ботирали ўзини тап этиб ерга ташлади* (Ҳ. Фулом). *Бирин-кетин тўрт кишининг отдан тап-тап тушгани эшитилди* (Ҳ. Фулом). *Тақ-тақ садо бериб турган деворнинг бир еридан „дўнг“ этган товуш чиқди* (Ҳ. Фулом).

Биринчи икки мисолдаги тасвирий сўзлар предметнинг сон жиҳатдан фарқини кўрсатса, сўнги мисолдаги тасвирий сўзлар эса предметнинг физик хусусиятидаги фарқини кўрсатади.

Маълум тасвирий сўз бир неча хил маънони ифодалай олади. Лекин унинг формасини ўзгартганда ёки кенгайтирганда баъзан бир неча тушунчани англатиш учун қўллаш имкони бўлса ҳам, баъзан у тушунчанинг иккинчиси учун қўллаш стиль ғализлигига олиб келади. Масалан, *пиқ-пиқ кулди* дея олганимиз каби *пиқ-пиқ йиғлади* дейиш ҳам мумкин. Аммо *пиқир-пиқир* кулди дейиш мумкин бўлса ҳам, *пиқир-пиқир йиғлади* дейиш анча қийин.

Тасвирий сўзларнинг стилистик роли, айниқса, уларни бир тилдан иккинчи тилга таржима қилганда очик кўринади. Бир тилдаги тасвирий сўзнинг иккинчи тилдан вариантини топиш ҳам қийинчилик орқали бўлади. Улар асосан изоҳ йўли билан таржима қилинади: *Кроватга шилқ этиб тушган раис, икки қўли билан бошини ушлаб, ўзини йўқотгудек саросимага тушди*¹⁰⁴. *Кадыров опустился на кровать, сжал руками голову...*¹⁰⁵.

2. У кенг далаларни, кўм-кўк ғўзаларни, *хур-хур* шабадада яйраб ишлаётган одамларни жуда-жуда сонинган эди (70-бет). Он соскучился по работе, по этим вот раздельным участкам, переливающимся зеленым бархатом первых всходов, по людям, работающим на полях (61-бет).

3. У Ойқиз билан бўлган учрашувни олдинига ғамгинлик билан ҳикоя қилди-да, охирига етганда *хўнграб** йиғлади (14-бет). Рассказывая старому другу о своей встрече с Айкиз, Гафур смочил своё повествование обильной слёзой... (12-бет).

Демак, В. И. Лениннинг гениал равишда: „... асл нухсани (оригинални) таржимадан фарқ қилмоқ ке-

¹⁰⁴ Ш. Рашидов. Бўрондан кучли, Тошкент, Ўздавнашр, 1958, 254-бет. Бундан кейинги мисоллар шу асардан олинди, бетлари қавс ичида кўрсатилади.

¹⁰⁵ Ш. Рашидов. Сильнее бури. Ташкент, Гослитиздат УзССР, 1958. (Бундан кейинги мисоллар шу нашрдан олинди, бетлари қавс ичида кўрсатилади.)

рак¹⁰⁶ деган фикрини тасвирий сўзлар таржимаси масаласига ҳам татбиқ қилиш мумкин. Чунки бадий асар бир тилдан иккинчи тилга таржима қилинганда озми-кўпми аслидаги колоритини йўқотади.

Ёзувчининг тасвирий сўзларга ҳаддан ташқари ортиқча мурожаат қила беришни (айниқса ноўрин қўллашни) ижобий ҳодиса деб ҳисоблаш мумкин эмас.

Тасвирий сўзларнинг кўпчилиги полисемантик характерга эга бўлади.

Масалан, **пирпиратмоқ** (пир-пир) сўзининг асосий бош маъноси маълум предметнинг енгил, титроқ ҳаракатини кўрсатишдан иборатдир. Лекин қоғознинг пириллаши, байроқнинг пириллаши ва кишининг ҳаяжонланган вақтидаги лабининг ҳаракатини (лаби пирпиради) ҳамда бирон нарсадан кўрқанда, сесканганда киприк ҳаракатини кўрсатиш учун хизмат қилади.

Пирқирамоқ: *Фирқук от пирқиради**; *бурнидан қон пирқиради**; *пирқ-пирқ йиғлади* ва ҳоказо.

Лим: (обр) *Шиша шаробга тўла, лим* (Э. Раҳим, Янги қадам). *Юраклари бахт нашъаси билан лим тўла* (Ойбек, О. в. ш.).

Хир-хир: *Негадир хир-хир кулади* (А. Қаҳҳор, Т. а. I).

Радио карнайи хир-хир этиб қўйди („Муштум“).

Акилламоқ: *ит акиллади** (Ойбек, Н. қ.); *роса акиллабди** олчоқ (Ойбек, Н. қ.).

Жимир-жимир: *Гавҳар кўлнинг жимир-жимир тўлқинлариға тикилиб бир лаҳза жим қолди* (П. Қодиров, У. и.). *Пастда станок, машина ўрнатилган плиталарга бетон ётқизилмоқда. Одамлар жимир-жимир* (А. Мухтор, О. с.). *Яшиннинг кўкимтир ёруғида рўнарадаги уйлар ва ёмғирдан жимир-жимир бўлиб ётган ҳовли бир кўринди-ю, кўздан йўқолди* (П. Қодиров, У. и.).

Полисемантик тасвирий сўзлар аста-секин бир-биридан узоқлашиб, улар бир-бирига алоқаси бўлмаган маъноларни англатувчи омонимик тасвирий сўзларга айланиб кетиши мумкин.

Бундай ҳолатларга, бизнингча, янги лексемаларнинг пайдо бўлиши деб қараш керак. Масалан, тарақа-туруқ товушга тақлид сўзининг маъноси аста-секин силжиши натижасида ҳозир товуш билан боғлиқ бўлмаган—ортиқча нарсалар, ортиқча шовқун-сурон каби тушунчаларни ҳам билдира

---

¹⁰⁶ В. И. Ленин. Материализм ва эмпириокритицизм, Тошкент, Ўздавнашр, 1950, 160-бет,

олади. Ялт сўзи ёруғлик образини кўрсатади. Бошқа ўринда бирдан, тезлик билан қарашни (ёруғлик билан алоқаси йўқ) ҳам билдириши мумкин: **ялт этиб қаради**. **Чарс этказиб тиззасига урди** гапидаги тақлид сўз чарс бошқа ўринда бирор предметнинг сифатини кўрсатувчи сўз сифатида қўлланиши мумкин: **қиз жуда чарс экан** (Н. Сафаров, Т. а.). **Пешонасидан дув-дув тер тўкилди** (оғзаки нутқдан).

*Гув-гув учар болари,
Дув-дув учар болари* (Қ. Муҳаммадий, Т. а.).

Пешинга яқин „Самандарқўрбоши улдирилди“ деган дув-дув гап кутарилди (А. Қаҳҳор, Сароб).

Бу гаплардаги тасвирий сўзларнинг маънолари орасидаги муносабат жуда узоқлашган. Ҳатто, биринчи гапдаги тасвирий сўз образлилики билдирса, кейинги икки гапдаги тасвирий сўз товушга тақлид сўз сифатида намоён бўлган.

Жиқ-жиқ: Фақат „жиқ! жиқ“ деган овоз чиқади („Қизил Ўзбекистон“); **Иккови жиқ-жиқ муштлашишди**. (Ўзбекско-русский словарь, 156-бет) **Ичи жиқ-жиқ мой** (Қ. Муҳаммадий, Т. а.); **Қулоғим жиқ-жиқ санчаётир** (Ўзбекско-русский словарь, 156-бет); **Жиқ-жиқ терлаб...** („Муштум“). **Унинг кўзи жиқ-жиқ ёшга тўлди** (Ўзбекско-русский словарь).

Ванг: Қурилишни тезда тамомлашга қасам ичганмиз, ишимиз ванг („Муштум“). **Каламовнинг кўнгли таскин топди шекилли, беихтиёр ашулани ванг (ванг) қилиб юборди** („Муштум“). **Мен шундай оғзим очилиб, ванг буб қолдим** (М. Исмоилов, Ф. т. о.).

Биринчи гапдаги тасвирий сўз **жиқ-жиқ** товушга тақлидни билдиради, иккинчи, тўртинчи, бешинчи гапларда у образлиликини ифодаласа, учинчи гапда тасвирий сўз маъносида метафора ҳодисасини кўради. **Ванг (ванг) сўзи эса биринчи гапда ишимиз жуда яхши, иккинчи гапда баланд овоз билан маънони, учинчи гапда ҳолатни ифодалаш учун хизмат қилган.**

Тасвирий сўзларнинг полисемиялик ва омонимиялик хусусиятларини баъзи тилшунослар тасвирий сўзларнинг тилимиз луғат составида жуда кам бўлганлигидан деб изоҳлайдилар. Масалан, Н. И. Ашмарин бу тўғрида ўзининг асарларидан бирида ёзади:

„Все многообразие окружающей природы первоначально выразилось у человека лишь в немногочисленных мимемах, вот почему одно и тоже подражание часто имеет различные значения и отражает в себе целых ряд явлений иногда

имеющих между собою лишь довольно отдельное сходство¹⁰⁷.

Бундай хулосага келишнинг нотўғри эканлигини тасвирий сўзлар системасидаги синонимия ҳодисасининг кенг таъриқий этганлиги ҳам очиқ исбот қилади.

Тилда, кўпинча, бирор нарса товушини ёки ҳаракат-ҳолат образини ифодалаш учун бир неча хил тасвирий сўзлар ишлатилади. Тасвирий сўзлар системасида синонимларнинг пайдо бўлишига, биринчидан, бирор ҳодисага турли кишининг турлича тақлид қилиши сабаб бўлса, иккинчидан, бир кишининг ҳам ўша ҳодисага турлича географик шароитда турлича тақлид қилиши сабаб бўлади. Ўзбек бадиий адабиёти бўйича олиб борган кузатишларимизда ва шахсий тажрибамизда тасвирий сўзларнинг бир қанча синонимик формаларини учратдик. Бу ўринда уларнинг ҳаммасини келтириш мумкин эмас, албатта, унга эҳтиёж ҳам йўқ. Шунинг учун айрим тушунчаларга нисбатан қўлланган баъзи бир синонимик тасвирий сўзларни келтириш билан чегараланамиз. Масалан, эшик очилганда чиқадиган товушни кўрсатиш учун „ғит“ (А. Қаҳҳор, М. Исмоилий), *ғарч-ғурч* (Ойбек), *ғирч* (Ойбек), *ғийт* (А. Қаҳҳор, С. Анорбоев), *ғижир* (Ойбек) каби тасвирий сўзлардан; ўтириш ҳолатини кўрсатиш учун: *чўнқаймоқ** (Ҳ. Гулом), *чўққаймоқ** (Ҳ. Гулом) ва шу каби *мункайиб** ўтирмоқ, *ҳурпайиб** ўтирмоқ, *серрайиб** ўтирмоқ каби бир неча хил формалардан фойдаланилади. Аммо бундай ҳолатни кўрсатувчи тасвирий сўзларнинг асосий қисми юқоридагилар каби феъл формасида қўлланади, холос.

Доира чалинган вақтда чиққан товушни тасвирлаш учун *даранглатмоқ**, *ғиж-банг*, *така-тум-так* (А. Қаҳҳор), *вадангламоқ** („Қизил Ўзбекистон“), *так* („Муштум“), *ғиж-бада-банг*, *ғижданг-ғижданг*, *бақа-банг*, *қарс-бадабанг* каби тасвирий сўзлар қўлланади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида *қарамоқ*, *йиғламоқ*, *кулмоқ* каби тушунчаларни англатишда бир қанча синонимик тасвирий сўзлардан фойдаланганлигини кўрамиз. Масалан, *қарамоқ* тушунчасини турли хил оттенкаси билан беришда қўйидаги тасвирий сўзлар ишлатилади: *аланг-жаланг*, *жовдир-довдир қарамоқ*, *ола-кула*, *довдир-жовдир...*, *мўлт-мўлт*. *ғилт-ғилт* ва ҳоказо. Булардан ташқари, қараш тушунчасини билдиришда кўпгина тасвирий феъллар ҳам қўлланади: *жов-*

¹⁰⁷ Н. И. Ашмарин. Подражания в языках Среднего Поволжья, „Известия Азерб. Госуниверситета“, т. 2—3, Баку, стр. 154.

дираб*..., аланглаб*..., бақрайиб*..., анграйиб*..., ҳўмрайиб*, ишшайиб*..., тикрайиб*..., адрайиб* қарамоқ ва ҳоказо.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида „ув тортиб йиғламоқ, уввос тортиб йиғламоқ, ув-в..., пиқ-пиқ..., хўнг-хўнг., хўнгир-хўнгир., ўкраб*, инга-инга., бағ-бағ, пих-пих, чир-чир йиғламоқ каби бир неча синонимик тасвирий сўзлар қўлланади.

Кулишнинг турли хил отгенкаларини бериш учун ҳам синоним тасвирий сўзлардан фойдаланилади. Мисоллар:

Ҳаётда учрайди ҳар хил кулгилар:

Илжаймоқ*, тиржаймоқ*, қаҳқаҳа* урмоқ
(„Муштум“).

...Миркомилбойвачча... дам хотинларнинг оғизларига вино тутади, уларга нималарнидир шивирлаб, „*ҳиринг-ҳиринг*“ кулади (Ойбек, Қ. қон). *Ашир мастликдан юмилаёзган кўзини йилтиратиб, ҳингир-ҳингир* кула бошлади (С. Анорбоев, О. ш.).

Мулойим ҳавас билан кўйлагимга тикилдинг,
„Муборак“—деб оҳиста жилмайиб“, „пиқ-пиқ“
кулдинг.

(Ҳ. Салоҳ, Чашма).

Атрофда пиқир-пиқир бошланди (А. Қаҳҳор, Сароб). *Одамлар ғир-ғир* кулмоқда (А. Қаҳҳор, Қ. ч.).-*Қих-қих-қих...*—*кулди Мажидиддин қора қуюқ соқолини серкиллади* (Ойбек, Навоий).

-*Ха-ха-ха-хо...* -*Ва-ха-ха-хо...* жон кетгандан кейин мол нега керак, бек афанди? *Омон бўлинг-е...* (Ҳ. Ғулом, Машғал). *Ҳам ўзи дилкаш йигит. Ишни пухта қилади. Бир айби шуки, чўлоқ. Хах-хах-ха* (Ойбек, Қ. қон). *Йўғон киши худди ғозга ўхшаб „ғат-ғат-ғат“ қилиб кулди* (А. Қаҳҳор, Қ. ч.).

Булардан ташқари кулиш пайтидаги товушга тақлид натижасида пайдо бўлган тасвирий сўзларнинг кўплаб синонимик формаларини келтириш мумкин: *шарақлаб** кулмоқ, *ирвайиб** кулмоқ (Ҳамза), *қийқириб-қийқириб** кулмоқ (Ҳ. Ғулом), *қиқиқлаб** кулмоқ (А. Қаҳҳор), *гуркираб** кулмоқ (М. Исмоилий), *қиқирлаб** кулмоқ (М. Исмоилий), *хи-хи-ҳиқ, хо-хо-хо* (М. Исмоилий), *ха-ха-ха* (Ҳ. Ғулом) ва ҳоказо.

Мисоллардаги тасвирий сўзларнинг барчаси кулиш моментини характерлаб кўрсатиш учун ишлатилган. Аммо бу тасвирий сўзларнинг ифодалаган ҳодисаларини тамоман бир хил деб қараб бўлмайди.

Улуғ инглиз олими Ч. Дарвин „Оқ товуқнинг ҳамма патлари оқ бўлса-да, бу оқ патлар бир-бирларидан фарқ қилади“ деганидек, умуман, бир неча синонимик сўзлар бир ҳодисани кўрсатиш учун хизмат қилса ҳам, ҳар бир синонимик тасвирий сўз англатган маъно—ўзининг маълум маъно оттенкаси билан иккинчисидан фарқ қилади. Яъни **қаҳ-қаҳ** уриб кулиш пайтидаги товуш билан **пиқ-пиқ** этиб кулди гапидаги тасвирий сўз (**пиқ-пиқ**) ифодалаган товушни тенглаштириш мумкин эмас.

Шундай қилиб, тасвирий сўзлар ўзбек тили лексикасида катта ўрин тутати; улар тарихий категория бўлиб, уларнинг пайдо бўла бошлаши жамиятнинг анчагина тараққий этган даврига тўғри келади.

Бу эса тасвирий сўзларнинг маъносидagi силжишлар, синонимик тасвирий сўзларнинг пайдо бўлиши ҳамда ўзбек тилига бошқа тиллардан кирган неологик тасвирий сўзлар ҳисобига бўлади.

Тасвирий сўзлар турли хил лексик маъноларга эгадир. Улар полисемиялик, омонимия ва синонимия хусусиятларига ҳам эга бўлиб, бадний адабиётда, асосан, стилистик роль ўйнайди.

Тасвирий сўзларнинг фонетик хусусиятлари. Тасвирий сўзлар предмет ва ҳодиса товушларининг, ҳаракат ва ҳолатларининг шартли равишдаги копияси сифатида майдонга келади.

Ўзбек тилида тасвирий сўзлар фонетик шаклланиш жиҳатидан жуда бой ва ранг-баранг хусусиятга эга. Тасвирий сўзлар товуш системасининг табиатдаги тақлид қилинаётган товуш билан ўхшашлиги борлигини инкор қилиш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам улар составидаги ҳар бир унли ёки ундош товуш ўзига хос хусусият касб этади. Бу жиҳатдан тасвирий сўзларнинг фонетик табиатини ўрганиш алоҳида қимматга эга. Тасвирий сўзлар составида ишлатиладиган товушларни, уларнинг системасини қуйидагича характерлаш мумкин:

1. Унли товушлар. Тасвирий сўзлар составидаги унли товушлар товушнинг асосан тембр жиҳатидан кучли-кучсизлигини англатиш учун хизмат қилади.

Товушга тақлид сўзларда **а, о, и, у, ў** унлилари кўпроқ ишлатилади. Уларда **э** унлиси ва **ё, я, ю** каби товушлар учрамайди. Унли товушлар, кўпинча, сўзнинг ўртасида келиб, маъно ҳар хиллигини ҳосил қилади: сўз ўзагида кенг унлилар **а, о** ва ўрта кенг унли **ў** келса, тақлид қилинаётган товушнинг нисбатан анча кучлилигини ёки предметнинг ҳажм жиҳатидан ҳам каттароқ ёки кўпроқ эканлигини бил-

диради; тор унлилар **у, и** тақлид сўзларнинг унга нисбатан кучсизроқ, кичикроқ ва ҳажм жиҳатидан камроқ нарсанинг товушига тақлиддан пайдо бўлганлигини билдиради:

Кенг унлилар:	Тор унлилар
вағ-вағ	виг-виг
бақир-бақир	биқир-биқир
чақ-чақ	чиқ-чиқ
тўқ-тўқ	тиқ-тиқ
пўк-пўк	пук-пук
жўр-жўр	жир-жир
шақ-шақ	шиқ-шиқ
тарақ	туруқ
топир	тупур

Масалан: *Бектемир совуқдан безгакдай титрар, озган, қотган баданини панжаси билан шақ-шақ урарди* (Ойбек). *Нарироқда бирдан ўт шитирлади, атрофга нимадир шиқ-шиқ қилиб туша бошлади* (Ойбек, Қ. қораймас).

Унлиларнинг алмашиб, янги сўз ҳосил қилиш ҳодисасини янги лексема-синонимларнинг пайдо бўлиш йўлларидан бири деб ҳам қараш мумкин¹⁰⁸⁻¹⁰⁹.

Баъзан товушга тақлид сўзлардаги унлиларнинг қаттиқлик ёки юмшоқлик хусусияти ёнма-ён турган ундошнинг характери билан белгиланади. Масалан, **и, у, ў** унли товушлари қ, ғ, х ундошларидан сўнг ёки аввал келганида **ў, ғ, ғ**, **ы** тарзида эшитилади; г, к, ҳ ундошлари билан ёндош келганида эса улар **ў, ў, ғ** каби талаффуз қилинади¹¹⁰: *Ташқарида қутурган шамол ғувуллаб**, *дарчани итарар, унинг тирқишларидан қор учқунларини иргитади* (М. Исмоилий, Ф. т. о). — *Эски қишлоқ гузаридаги йиғин эсингиздами? — мурожсаат этди Уктам Хадича холага, — оломон гув-гув қайнади* (Ойбек, О. в. ш). **Тиқир-тиқир** (Ўзбекско-русский словарь, 1959, 438-бет). *Қаердадир, узоқда, шовқин солган зениткалар, пулемётлар гўё тарнавадан тик-тик томиб, кеча сукутини чуқурлаштирган томчилардек туюлди* (Ойбек, Қ. қораймас).

Бундай ҳодисалар ҳақида баъзи тилшунослар ҳам бошқа туркий тиллар фактлари асосида гапирган эдилар. Чуваш тилидаги тасвирий сўзлар устида кўп кузатишлар олиб бор-

¹⁰⁸⁻¹⁰⁹ М. Худайкулиев. Подражательные слова в туркменском языке, Автореферат кандидатской диссертации, Л., 1958, стр. II.

¹¹⁰ Товушларнинг бу хил ўзгаришига аккомодация ҳодисаси дейилади. Қаранг: В. В. Решетов. Узбекский язык, Ташкент, 1960, стр. 294.

ган проф. Н. И. Ашмарин чуваш тилидаги тасвирий сўзларнинг фонетик хусусиятлари ҳақида шундай дейди: „Чувашские междометия **шарр** означает сильное вытекание жидкости, а **шӑрр** её слабое стекание (напр. со стола). **Шӑлтарт** — подражание краткому и сильному стучанию, а **шалтарт** — краткому, но более слабому“¹¹¹.

Ўзбек тилида тақлид сўзларнинг бошланиши (анлаут) ва охирида (ауслуаут) унли товушларнинг келиш ҳоллари жуда кам учрайди. Икки товушдангина ташкил топган жуда ҳам оз бир бўғинли тақлид сўзларнинг гоҳ бошланишида, гоҳ охирида унли товушлар кела олади: **Ҳу-ғу, қу-қу, ку-ку, ув, ак-ак** кабилар.

Қайси бир кавакда чумчуқ болалари чирқиллайди, томдан каптарларнинг ўксиз „ҳу-ғу, ҳу-ғу“лари эшитилиб қолади (Ойбек, Қ. қораймас). Яна кўзлар батарроқ ув тортган, хунук, очофат, ваҳший даҳшатнинг ҳўмрайган уфқларида айланади (Ойбек, О. в. ш.).

Тақлид қилинаётган товуш давомли эканлигини билдириш учун тасвирий сўз составидаги унли товуш чўзиброқ талаффуз қилинади. Бу эса кўпроқ инлаут ва ауслуаутда учрайди: гаақ-гаақ, мо-о-о, ба-а-а каби. Лекин бу ўриндаги унлиларнинг талаффуз этилишини бошқа турк тиллардан ва баъзи ўзбек диалектларидаги та:а (тоғ) типидagi чўзиқ унлилар билан тенглаштириш ярамайди. Ҳатто, буларни чўзиқ унлилар дейиш мумкин ҳам эмас.

Тақлид қилинаётган ҳолатнинг интенсивлигини бўрттириб кўрсатиш ва унга экспрессив тус бериш мақсадида бир унли орттирилади. Масалан: **шарақа-шуруқ, тақа-тақ, гурса-гурс** кабилар. Мисоллардан маълум бўладики, кучайтирувчи элемент асосан инлаут ва ауслуаутда орттирилади.

2. **Ундош товушлар.** Товушга тақлид сўзлар составидаги ундош товушларнинг хусусиятлари яна ҳам хилма-хилдир. Тасвирий сўзларнинг маъноларини белгилашда ундош товушлар кўп жиҳатдан етакчи роль ўйнайдн. Агар товушга тақлид сўзлар портловчи ундошлар билан тугаса (**шарқ, шарт, гуп, тап, чирқ** каби), товуш кескинлигини ёки уни қисқа-қисқа бўлиниб такрорланишини билдиради. Аммо улар **р, в, з, ғ, ж, м** каби сирғалувчи ундошлар билан тугаганда эса юқоридаги кескинлик маълум даражада бўшашиди: **чир, чиг, гув, виж, виз, шарр** каби: *Мачитдаги кекса бақа терак орқасидан кўтарилган қизғич ўт кўкда оловли из қолдириб, жуда юқорилади ва гўё осмонга урилгандай*

¹¹¹ Н. И. Ашмарин. Основы чувашской мимологии, Казань, 1918, стр. 8.

чил-парчин бўлиб пўп этди (А. Қаҳҳор, Ёиллар). Тўғон-бек дарича орқали ташқарига „чирт“ этиб тупурди-да, сояга разм солиб, Дилдордан хабар олиш учун қўзғалди (Ойбек, Навоий).

Ўт зўр экан билмабман,
Назаримга илмабман.

Пақ! этди,

Шақ! этди—

Тухум ёрилди — кетди.... (Ш. Саъдулла,
Ш. ва э.).

Бек сўз давомида негадир **хир-хир** кулади, отини аския ва ҳазил қўйиб, аёлни калака қилиш мақсадида луқмалар ташлайди (А. Қаҳҳор, Т. а., I). Хотин ҳарам дарвозаси ёнига этиб, остонага қадам босган чоғида бу-сағадаги йигит „вишш“ эттириб қиличини қинидан сугурди (А. Қодирий, М. ч.).

Мисоллардаги **пўп, чирт, пақ, шақ** каби тасвирий сўзларнинг охириги товушини хоҳлаганча чўзиб талаффуз қилиш мумкин эмас. Чунки бу тасвирий сўзлар охиридаги **қ, т, п** каби товушларни талаффуз қилишда иштирок этувчи путқ органларининг ҳолати, артикуляцион хусусият овозни яна давом эттиришга йўл бермайди: портлаш ҳосил бўлиб, овоз кесилади. Шунинг учун ҳам товушга тақлид сўзлар маъносидаги чўзиқликни кўрсатишда кўпинча **р, з, в, ғ, ш** каби ундошларнинг қаватлашишидан фойдаланилади. Чунки уларни хоҳлаганча чўзиб талаффуз қилиш мумкин: **Бектемир орқада ниманингдир „ҳўмм... деганини эшитди** (Ойбек, Қўраймас). **Ҳозирги бор аламини таманидан олгандек, худайчи келтирган чилимга ёпишди-да, шиф...ғ...эттириб сархонани синдириш даражасига еткириб тортди** (А. Қодирий, Ў. к.).

Шундай ундош товушлар ҳам борки (**р, в, з, л, ж**), улар ҳозирги ўзбек тилида соф ўзбек сўзлари бошида келмайди. Тасвирий сўзларнинг бошида эса, **р** товушидан бошқа, уларнинг ҳаммаси тез-тез учраб туради: **вақ-вақ, валдир-валдир, ванг-ванг, виз-виз, жангир-жунгур, жаранг-журунг, жарақ-жарақ, жир-жур, жағ-жағ, жимир-жимир, жиқ-жиқ, жовдир-жовдир, зир-зир, зирқ-зирқ, зув-зув, лақ-лақ, лов-лов, лоп-лоп, лўк-лўк, лип-лип** ва б.

Тасвирий сўзларнинг фонетик шаклланиши бошқа катгория сўзлардан фарқланади. Буларга қўшимча равишда тасвирий сўзларда ишлатиладиган ундош товушларнинг қаттиқ, юмшоқлиги ва бу ҳодисанинг маънога муносабати масаласини ҳам кўрсатиш мумкин. Умуман, ўзбек тилида

п, б, ф, г, с, д, н, м, р, л каби ундошлар олдинги қатор ун-
лилари билан ёндош келганларида юмшоқлашади. Тасвирий
сўзларда эса бу ундошларнинг юмшоқлашиши кўпинча и
унлиси ёндош келганда юз беради. Чунки тасвирий сўзлар
составида э, е унлилари учрамайди ҳисоб:

пар	пир
лоп-лоп	лип-лип
шалдир-шалдир	шилдир-шилдир
жаз-жаз	жиз-жиз
варақ-варақ	виш-виш
тарс-тарс	тирс-тирс ва ҳоказо.

*Лекин дабдаба билан бошланган иш лоп этиб ёнди-ю,
сув сепилгандай ўчиб қолди („Муштум“).*

*Лим-лим сувдан узолмайман кўз,
Тулқинларда тирик ҳаяжон.
Қуёш, миллион ва миллион юлдуз,
Бўлиб унга сочилган маржон*

(Зулфия, Ю. я. к.).

*Эшик ёнидаги сув тўла тунука бокнинг қулоғига зан-
жир билан боғланган қўпол кружка қўлдан қўлга ўтиб
жангир-жунгур қилади (А. Мухтор, О. с.). Қуёш тик
келиб ҳамма ёқни куйдиради. Тошлар оёқларни жиз-жиз
узиб олади (Ойбек, Қ. қон). Сув бўлса варақ-варақ қай-
наб турибди (Ўзбекско-русский словарь, 101-бет). Ҳавода
кетма-кет отилиб турган ракеталарнинг виш-виш овози
ҳукмрон эди (М. Муҳаммедов, Қ. и.).*

Мисолларда келтирилган лоп, жангир, варақ каби тас-
вирий сўзлар составидаги л, ж, в каби товушларни лим,
жиз, виш сўзлари бошида келган л, ж, в каби товушлар
билан тенглаштириш мумкин эмас. Уларнинг фарқини та-
лаффузда яна ҳам очиқроқ сезамиз.

Ўзбек тилида қ-к, п-б, т-д каби ундошлар унли билан
ёндош келишидан қатъий назар, қаттиқ, юмшоқлик жиҳати-
дан бир-биридан фарқи сезилиб туради. Ҳатто улар ўрта-
сидаги фарқ рус тилидаги л-ль, к-кь, п-пъ, т-тъ каби то-
вушлар ўртасидаги қаттиқ-юмшоқликларига нисбатан ҳал
анча сезиларлидир:

қарс	қарс
қулт	қилт
пилч-пилч	билч-билч
жиқ-жиқ	жик-жик
туқ-туқ	дук-дук ва ҳоказо

*Ана ўрдак билан ғоз,
Ана маймун шўх дарвоз.
Хўроз қичқирар: қу-қу!
Бунда йўлбарс, шер йўғу... (Қ. Муҳаммадий,
Т. а).*

*Тонг отди, тур тезроқ, ўртоқжон, ётма,
Ку-ку-ку, гулзорга боққин! дегандай
(Ш. Саъдулла, Ш. ва э).*

*Аёлларнинг кўзларига жиқ-жиқ ёш келди (Ойбек,
О. в. ш.). Жиқ-жик (Т. Зоҳидов, Зоология энциклопедияси,
1957). Йўлакда у ёқдан бу ёққа ўтиб қолса, қадамнинг
дук-дуки худди жонимни суғуриб оладигандек бўлади
(С. Анорбоев, О. ш.).*

*Колонизаторларни тутганда безгак.
Жағлари қаришиб, этарди так-так
(„Муштум“).*

Ҳозирги ўзбек адабий тилида товушга тақлид сўзларнинг бошланиши учун асосан **в, д, ж, п, т, қ, ғ** ундошлари характерлидир. Товушга тақлид сўзларнинг охири учун эса кўпроқ **с, ш, з, к, ғ, р, қ, п, т, в** каби ундошларнинг келиши характерлидир: **пақ, пар, ват-ват, ғув-ғув, вис-вис, тап-тап, чақ-чақ, виқ-виқ** каби.

Образли сўзларнинг ҳам фонетик шаклланиши товушга тақлид сўзларга ўхшайди. Ундош билан бошланиб (орада унли бор) ундош билан тугаш образли сўзларнинг ҳам специфик хусусиятларидан биридир: **лоп-лоп, лик-лик, лапанг-лапанг, селк-селк, милт-милт, ғилт-ғилт** ва ҳоказо: *Баҳор кунни одам қалин. Ҳамма кўзини лўқ қилиб қарайди* (Ойбек). *Уй... кўринг-кўрманг лов-лов ёнади; Учта ҳайхотдай хонанинг деворлари уч хил трафарет қилинди* („Муштум“).

*Гули... Фазал ҳам шунчалар ширин бўлурму?
Вафо нури билан лим-лим тўлурму?
(Уйғун ва И. Султон, Навоий
пьесаси).*

1944—1945 йиллар бўлса керак, Ғофиржон лоп этиб Фарғона область молия бўлимига мудир бўлиб кўтаралиб қолди („Муштум“).

Унли ва ундош товушларнинг алмаштирилиши ёки қаттиқ-юмшоқлиги товушга тақлид сўзлардаги каби образли сўзлар ифодалаган маънога ҳам таъсир қилади.

Образли сўзларнинг бошида **б, д, ж, п, с, ч, ш, ғ** ундошлари, охирида **т, н, р, қ** ундошлари келади. **Л, п, к** то-

вушлари эса ҳар учала ҳолатда ҳам кела беради: милт-милт, пилдир-пилдир, дик-дик, ял-ял, жилпонг-жилпонг каби.

Образли сўзларнинг унлилар системасида товушга тақлид сўзларда ишлатилмайдиган **я, ю** графемалари ҳам мавжуд.

Бу эса образли сўзларнинг товушга тақлид сўзлардан фарқини кўрсатувчи яна бир ўзига хос хусусияти ҳисобланади.

Бундан ташқари, образли сўзлар анлаутида товушга тақлид сўзлар анлаутида учрамайдиган **л, с** товушларининг қўлланишини ҳам кўрамиз: ялт-юлт, ярқ-юрқ, лик-лик, лўк-лўк, саланг-саланг, селк-селк каби.

Бошқа туркий тилларда ва шу каби рус тилида ҳам тасвирий сўзларнинг бошида икки ёки ундан ортиқ ундошларнинг қатор келиши нормал ҳодиса ҳисобланади: шварк, хлоп, трах, тра-та-та (рус тилида)¹¹²: бруз, трон, крап, звирк ва б. (коми тилида)¹¹³.

Ўзбек тили учун эса бундай ҳолатни типик ҳодиса деб бўлмайди. Ҳатто умуман, ҳозирги ўзбек адабий тилида сўз асосида икки ундошнинг қўшалокланиб келиши учрамайди¹¹⁴. Ҳозиргача биз фольклор ва оғзаки нутқда иккитагина сўзнинг бирдан ортиқ ундош билан бошланганлигини учратдик, холос: драк-драк: („Алпомиш“ достони, 1958, 64-бет, трақ-трақ (оғзаки нутқдан).

Тасвирий сўзларнинг охирида икки ёки ундан ортиқ ундош товушнинг келиши ўзбек тилида тез-тез кўзга ташланиб туради: пирт-пирт, шарт-шарт, тарс-турс, қарс-курс ва б. Тасвирий сўзлар охиридаги қўш ундошлар кўпинча **р, л** каби сирғалувчилар билан **с, т, қ, к, ч, п** каби ундош товушларнинг бирикиши натижасида ҳосил бўлади:

пир + т - пир + т, тар + с - тур + с, шил + т - шил + т, чир + қ - чир + қ, гур + с - гур + с, пил + ч - пил + ч, чўл + п - чўл + п, гур + к - гур + к каби.

Хуллас, тасвирий сўзлар составида **в, д, ж, п, т, з, ф, ш, қ, р** каби ундошлар кўп учраса, **н, м, б, с** каби товушлар камроқ учрайди. (Мисоллар учун ишимизнинг охирида берилган тасвирий сўзлар луғатига мурожаат қилинсин).

Тасвирий сўзлар бўғин тузилишига кўра ҳам ўзларига хос хусусиятга эга. Яъни улар асосан биргина ёпиқ бўғин-

¹¹² „Грамматика русского языка“, I, М., Изд-во АН СССР, 1953, стр. 679.

¹¹³ Д. В. Бубрых. К проблеме изобразительной речи, „Уч. записки Карело-финского университета“, т. III, вып. 1, 1948, стр. 85—94.

¹¹⁴ А. Н. Кононов, Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, стр. 47.

дан ташкил топади. Очиқ бўғинли тасвирий сўзлар бармоқ билан санарлидир.

„Ҳозирги замон ўзбек тили“ китобида ўзбек адабий тилида учрайдиган сўз ўзакларининг қуйидаги турлари кўрсатилади: 1) V, 2) от. 3) де, 4) бош, 5) ост-уст, 6) тўрт, 7) брак, 8) пункт, 9) фронт кабилар. „Буларнинг энг кўп учрайдигани, — деб ёзилади китобда, — иккинчи ва тўртинчи турлари бўлиб, улар ўзбек тилидаги бир бўғинли ўзакларнинг асосий типидир“¹¹⁵.

Тасвирий сўзларда бўғин сифатида юқоридаги ўзак типларининг тўртинчи ва олтинчи хиллари кўп учрайди; иккинчи, учинчи, бешинчи, еттинчи турлари озчиликни ташкил қилади. Ҳозирги замон ўзбек тилида бир унлидан ташкил топган биттагина тасвирий сўзни учратдик: **ў — ў — ў**; (Ҳамза).

Еттинчи, саккизинчи ва тўққизинчи турлар тасвирий сўзлар учун характерли эмас.

Тасвирий сўзлар, умуман, бир ва икки бўғинли бўлади. Уч (икки-уч сўзни ҳисобга олмаганда) ёки ундан ортиқ бўғинли тасвирий сўзлар ҳозирги ўзбек адабий тилида учрамайди.

Ҳозирги ўзбек тилидаги тасвирий сўзларнинг бўғин тузлишини қуйидагича кўрсатиш мумкин:

1. V = бир унли: **ў — ў — ў** — эчки товушига тақлид.

2. V + C = унли + ундош: **ув** тортиб йиғламоқ, **юм-юм** йиғламоқ, **ак-ак** ҳурди кабилар. Мисоллар: **Қуёш ял-ял ёнар** („Муштум“). **Қорни тўқ, эгни бутун бўлса бас, „инг“ йўқ, „финг“ йўқ ишлай беради** (Ойбек, Қ. қон).

Чирқиллайди байбайлаб,

Чидолмай юм-юм йиғлаб

(Қ. Муҳаммадий, Т. а.).

3. C + V = ундош + унли:

Навбат қўй-экиларга келди. Ҳаммаёқни ба-бу босиб кетди („Муштум“)

Бир дон топса қаердан,

Қу-қу-қулаб бирдан,

Товуқ-жўжасин севган,

Ота бобоқ хўрозим (Қ. Муҳаммадий, Т. а.).

4. V + C + C = унли + ундош + ундош: *Навоий ялт этиб қаради* (Ойбек, Навоий).

5. C + V + C = ундош + унли + ундош:

Қайнатар зарданг, эшитсанг қанча серзардоб гап,

Мақтаниб, ёғин еганларни кўринг вис-вис этар.

(„Муштум“).

¹¹⁵ „Ҳозирги замон ўзбек тили“, Тошкент, 1957, 289-бет.

Қалдирғочнинг расми ўйилган,
Шишалар шаробларга лим (Э. Раҳим, Я. қ.).
Ҳар Турғунжон деганларида оғизларидан чак-чак мой
томади (Н. Сафаров. Ҳ. м.)

Кўкда, менинг бошимда туриб,
Гўё юрагимдай қалқди у,
Кўзимдаги ёшимни кўриб,
У ҳам тўқди ёшини дув-дув (Зулфия, Ю. я. к.)

6. $C + V + C + C =$ ундош + унли + ундош + ундош: Сал
бўшадими, икки қўлим қайси бир очиқ мазордаги худо-
нинг ғазабига учраган қарздорнинг ёқасидаю, шилқ-шилқ
кўча чангитганим-чангитган (Ҳамза-Т. а.). Уктам...
қўлларини чарс-чарс товуш билан ёнган печкага узатди.
(Ойбек, О. в. ш.). Этикчи бошини эгиб, бу ҳаммани
рад қилди, бўлмаса тарс ёрилар эди (С. Айний, Қул-
лар.). Синган эшикдан уч яроғли киши ҳам бостириб
кирди. Буларнинг бириси қўлида йилт этиб шам ёқилди
(Айний. Қуллар).

7. Икки бўғинли тасвирий сўзлар:

а) $CVCC + VC =$ ундош + унли + ундош + ундош + унли +
ундош: милт + ир, шалп + анг - шалп + анг, мўлт + ир -
мўлт + ир каби.

б) $CUC + UC =$ ундош + унли + ундош + унли + ундош:
ғиж + ир - ғиж + ир, дуп + ур - дуп + ур; ғим + ир - ғим - ир
каби:

Қуплари пиёда чарчаб,
Оёқлари ликанг-ликанг („Муштум“).

Адолат аризасини тўрт буклаб, Нинага узатаётган
эди, югуриб келаётган кишининг дупур-дупур оёқ то-
вушлари эшитилди (И. Раҳим, Ч. м.)

Дастлаб уларга ҳар хил қушларнинг вижир-вижир қи-
либ, ёқимли сайраши эшитилди (Ҳ. Назир, С. ч.).

в) $V + C + C + V =$ унли + ундош + ундош + унли:

Гоҳо бирдан гапни қовуштирмас,
Чақалоқнинг инга-ингаси (Мирмуҳсин, Уста
Ғиёс).

г) $C + V + V =$ ундош + унли + унли: Ҳовли юзида айла-
ниб юрган оқсоқ мушук тўкилган жўҳорини искаб кўрди,
маъқул бўлмади шекилли, Туробжонга қараб шикоят-
муз „мау“ деди (А. Қаҳҳор Т. а.).

Бир бўғинли тасвирий сўзлардан энг кўп учрайдигани
бешинчи ($C + V + C$) ва олтинчи ($C + V + C + C$) типларидир.

Бир бўғинли тасвирий сўзлар (С + V + С) ҳаракат ёки товушнинг қисқалигини билдириш учун хизмат қилади: тиқ, вағ, иши, вит, гуп, пир, шўп, лоп, лик, тиқ, виз, ғир, тўп ва ҳоказо.

Албатта, бундай ўринларда интонация ҳам катта роль ўйнайди. Яъни „**виш**“ тақлид сўзини „виш“ деб қисқа айтиш мумкин ёки уни „вишшш...“ каби чўзиб талаффуз қилиш ҳам мумкин.

CVC типдаги тасвирий сўзларга **т, п, қ, с** каби структура элементларини орттириш билан янги типдаги бир бўғинли тасвирий сўзлар ҳосил бўлади: гурс - гурс, қарт - қарт, пирк, пирт, чирт, чарс, чирқ, шалп, ширқ, милт кабилар.

Лекин бир бўғинли тасвирий сўзлар хоҳ ясовчи элемент олмасин, хоҳ у структура элементи ¹¹⁶ билан бирликда CVC + C типда келсин, бари бир товуш қисқалигини, ҳаракат кескинлигини билдиради.

Бир бўғинли тасвирий сўзларга - **ир, - ур, - (а) нг, - (у) нг** каби структура элементлари қўшилганда, бошқача ҳолат юз беради. Ундай вақтларда икки бўғинли тасвирий сўзлар ҳосил бўлади. **-ир, - (а) нг** каби структура элементлари тасвирий сўзларнинг бошланғич маъносига қўшимча маъно оттенкасини беради. Бундай икки бўғинли тасвирий сўзлар товуш ёки ҳаракатнинг (ҳаракат образининг) давомли бўлганлигини, предметнинг бирдан ортиқлигини билдиради. Лекин асосий маъно ундай тасвирий сўзларнинг биринчи бўғиндалигича қола беради. Чоғиштиринг:

тақ = бир марта //	тақир = бирдан ортиқ
дук = бир марта //	дук + ур = бирдан ортиқ
тўп = бир марта //	тўп + ир = бирдан ортиқ
чиқ = бир марта //	чиқ + ир = бирдан ортиқ
лап = бир марта //	лап + анг = бирдан ортиқ
лик = бир марта //	лик + анг = бирдан ортиқ
милт = бир марта //	милт + ир = бирдан ортиқ

-ир структура элементининг аңлатган маъноси, функцияси чоп, теп, қаши каби феъллардан чопқила, тепкила, қашила типда яна феъл ясовчи-ла аффиксининг функциясига тўғри келади.

Тасвирий сўзлар такрорланганларида улар составида турли хил товуш ўзгаришлари юз бериши мумкин (товуш ўзгариши асосан иккинчи компонентда бўлади). Бу ўзгаришлар, юқорида айтганимиздек, тасвирий сўзларнинг маъноларига ҳам таъсир қилади.

¹¹⁶ Структура элементи термини Л. Н. Харитоновдан олинди.

Ҳозирги ўзбек тилида тасвирий сўзлар составида а товушининг у га ўтиши жуда кўп учрайди. Бу ҳолат бутун туркий тиллар учун ҳам қонунийдир (1-жадвалга қаралсин):

Жуфт тасвирий сўзларда бундан бошқа унлиларнинг алмашилини ҳам кўриш мумкин: и → у (қий-чув), о → у (шов-шув), я → ю (ялт-юлт) ва ҳоказо.

1-жадвал

Тиллар			
Ўзбек	Қozoқ	Қирғиз	Туркман
тарс-турс	тарс-турс	тарс-турс	ваззы-вуззы
аланг-буланг	аланг-буланг	бачыр-бучур	габир-губыр
ғарч-ғурч	баж-буж	жарк-журк	галк-гулк
дангир-дунгур	дан-дун	жалт-жулт	лак-лук
тақир-туқур	тақыр-туқыр	кажы-кужу	шакыр-шукур
тақ-туқ	тақ-туқ	так-тук	шалдыр-шулдур
шарқ-шурқ	бал-бул		
парт-пурт	жалт-жулт		

Тиллар		
Монгол	Яқут	Усмонли турк
гангар-гунгар	дар-дур	ters-türs
тамтр-тумтр	пас-пус	çati-çütü
аахил-уухил	сар-сур	сак-сик
	тап-туп	cart-curt
	ар-бур	garç-gurç
		fart-furt

Икки бўғинли тасвирий сўзлар такрорланганида иккинчи компонентнинг структура элементидаги унли ҳам лабиализация қонунига бўйсуниб, ўзакдаги унлига мослашади. Ўзакдаги унли қандай бўлса, структура элементидаги унли ҳам шундай бўлади: валдир-вулдур (а, и → у, у), жаранг-журунг (а, а → у, у), шалоп-шулуп (а, о → у, у) каби.

Тасвирий сўзлар составида ундошлар алмашилини ҳам маълум қонун асосида бўлади.

Биринчидан, тасвирий сўз иккинчи компонентининг биринчи товуши алмашади (қий-чув даги охириги ундошларнинг (й → в) алмашиш ҳолати жуда кам).

Иккинчидан, жуфт тасвирий сўз биринчи компоненти портловчи ёки сирғалувчи ундош билан бошланган бўлса, у товуш иккинчи компонентда ҳам портловчи ёки сирғалувчи

товуш билан алмашади: гивир-шивир (г→ш), чирс-пирс (ч→п), ҳу-ғу (ҳ→ғ), қий-чув (қ→ч) кабилар.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида жуфт тасвирий сўзлар компонентларидаги унли ва ундош товушларнинг алмашишини мисоллар асосида шундай кўрсатиш мумкин: **А→У** *Нари-бери бўз салласини бошига чулғаб, сарпойчан кафшини шап-шуп босиб, дарвозадан ичкарига кириб бормоқда булган Сафар бўзчини Маҳмуд тўхтатди* (А. Қодирий, М. ч.); **А→У**: *Лекин шу вақт кўра ҳовлисида эркакларнинг гап-сўзлари, этик дақир-дўқирлари** эшитилди (Ҳ. Фулом, Машъал); **О→У**: *Бироқ автоматчилар у ёққа ўтиб булмайди деб ҳой-ҳуй кўтаришди* (М. Шолохов, И. т.). *Картинанинг биринчи қисмидаёқ ленти тўрт марта узилди, томошабинлар шов-шув кўтаришди* ("Муштум"); **И→У**: *Шу вақт ичкаридан хотинларнинг фавқулодда қий-чув товушлари эшитилиб, иккисининг ҳам қулоқлари диккайди ва қўрқа-писа бир-бирларига қарашдилар* (А. Қодирий Ў. к.); **Я→Ю**: *Тарс-тарс, чуқ-чуқ, этган товушлар чиқиб, юқори кўтарилган кетмонларнинг йилтироқ сиртига тўқинган қуёш ялт-юлт чақнаб туради* (А. Қодирий).

А, А→У, У: *Қоронғи тушишга яқинлашганликдан қий ёпилиб турган дарвозани кимдир биттаси ичкаридан зичлаб ёнди-да, куч сарф қилиб, дарвозанинг зўр занжирини шарақ-шуруқ этиб боғлади* (А. Қодирий, Ў. к.). *Кўчириб олиш билан иш битса, бу тарақа-туруқ кимга керак, факультетни ёпиб қўяқолишсин булмаса* (П. Қодиоров У. и.); **А, И→У, У**: *Бир қоп ёнғоқдай шалдир-шулдур, қувноқ қиз экан десалар-да, лекин Нуриносони таниганлар ҳар вақт у билан эҳтиёт билан муомала қилар эди* (Ойбек, Қ. қ.); **А, О→У, У**: *Липасини кўтариб жиндек лойқа сув келган анҳорга тушиб югурди, унинг орқасидан бош яланг қизчалар шалоп-шулуп этиб, тўпикдан сув кечиб чопқиллашдилар.* (А. Мухтор, О. с.).

Тап-чип сўзидаги **а** товушининг **и** га ўтиши, пурсу-пос сўзидаги **у** товушининг **о** га ўтиши ва гуриллаб-вариллаб сўзидаги **у** товушининг **а** га ўтиши каби ҳодисалар ҳозирги ўзбек адабий тилида жуда кам учрайди. Аммо ўзбек тилида **а** товушининг **и** га ўтиши эмас, балки алмашилиб қўлланиши деб қараш керак бўлган шар-шар // шир-шир типидagi тасвирий сўзларни кўплаб учратиш мумкин¹¹⁷.

¹¹⁷ Қаранг: Э. В. Севортян. Материалы к сравнительной фонетике турецкого, азербайджанского и узбекского литературного языков, Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, фонетика, М., Изд-во АН СССР, 1955, стр. 45.

Ундош товушларнинг алмашилиши:

Б → Ч: Улар гулларни писанд қилмай, **бақириб-чақириб**, **увуллаб-чувуллаб** кела бошладилар (Ш. Рашидов, Қ. қ.).

Қ → Ч: Бу **қий-чув** орқасидан меҳмонларга қуюқ-суюқ берилди (А. Қодирий, Ҳ. к.).

Қ → Б: **Ҳатто** хушнавотларга жўр бўлиб, баралла ялла қилгим, **катта** давраларда **қарс-бадабанга** уйнагим келади („Муштум“).

В → Ш: **Вағир-шағир** („Алпомиш“ достонидан).

Г → В: **Тракторлар гуриллаб-вариллаб** ёввойи жийда, туронғу, тол, дўлана... ни таг томири билан кўтариб ташлади (А. Қаҳҳор, Қ. ч.).

П → Ғ: **Жимликни** унинг **пиқ-ғиқ** йиғиси бузарди („Қизил Ўзбекистон“).

Т → Ч: Т товушининг Ч га ўтиши онда-сондагина учрайди: **Баҳром** елкасини қашиб, **кафшлик** оёғи билан **кафшисиз** оёғини **тап-чип, тап-чип** ерга босиб ичкарига кириб кетди (А. Қодирий, М. ч.).

Ч → П: **Баъзилар** ёлғиз ўзини билимдон ҳис этар,
Жинс билиб ўзни илмга, ўзгани ножинс этар,
Гердаишда ўзини нур тарқатувчи ГЭС этар,
Билмаган одамга осмондан келиб, **чирс-пирс** этар,
Қалбини очсанг агарда, дам чиқиб **пис-пис** этар.
(„Муштум“.)

Чиртинг-пиртинг („Ҳозирги замон ўзбек тили“, 1957, 302-бет).

Ғ → Б: **Ғиж-бадабанг** („Муштум“).

Ғ → Ш: **Қанча ғовур-шувур**, бир тала тўп бўлиб ётган девлар ўтди, **ҳаммаси йўқ** бўлиб кетди („Маликаи айёр“ достонидан).

Ғ → П: **Оппозициянинг умидсизлик ва ожизлик қилиб айтган ғиринг-пирингларига** парво қилмади (ВКП (б) тарихи).

Ғиринг-пиринг (Ўзбекско-русский словарь).

Қодирқул. Мен у билан сайловдан кейин гаплашаман. Агар шу топда **ғинг-пинг** десам, ўзим зарар кўраман (Ҳамза, Б. и. х.).

П → Ш: **Холмат...** Пичоқни шу **Ҳасан** аканг урадимми?! **Чумчуқ пир** этса, юраги **шир** этади-ю, бунинг (Ҳамза, Б. и. х.).

Ҳ → М: **Бамбур** тепадан учиб ўтди-ю, **ҳанг-манг** бўлиб қолди (Ш. Рашидов, Қ. қ.).

В → С: **Валаки-саланг** (Ўзбекско-русский словарь).

Т → П: Нури онасини ёлғиз учратиб, уни ийдириш учун эркаланиб, секингина мақсадини айтди. Онанинг кўзи **така-пука** бўлди (Ойбек).

Қ → Ғ: Икки унли ўртасида ёки Sandhi (сандҳи) юз берганда қ товуши жаранглашади ва ғ га ўтади (яъни спирантизация ҳодисаси юз беради): **бағбақа** (Ўзбекско-русский словарь).

Тасвирий сўзларда товуш алмашиниши кўпинча эшитиш ва кўриш билан боғланган. Баъзан эса бунга лексик-фонетик процесслар ҳам ёрдам беради.

Тасвирий сўзлар составида товуш алмашинишидан ташқари товуш орттирилиши, тушириб қолдирилиши ёки уларнинг ўринларини ўзгартириш каби ҳолатлар билан боғлиқ бўлган яна бир қанча фонетик процесслар ҳақида гапириш ҳам мумкин.

1. **Жаранглиланиш.** Тасвирий сўзлардан бошқа сўз туркумлари ясалганда баъзан тасвирий сўзлар составидаги жарангсиз ундош товушлар жаранглиланиши мумкин: **Момақалдироқ** // **момагулдирак**.

2. Тасвирий сўзлар ўртасида ёки охирида бир унли орттирилишини **анаптаксис** (товуш қўшиш) ҳодисаси дейилади.

а) Тасвирий сўз ўртасида:

Ҳай, бой!

Ичи ғирич-ғирич мой!

Бети довул, бурни сурнай,

Букун сендан қимматлироқ бир замбар лой.

(Ҳамза, Букун 8 март!)

Ёр сотганларнинг кўпини кўрдик, охири гадоё бўлади. Тўғри, ерни пулга сотадилар, нақд пулни жарақ-жарақ санаб оладилар (Ойбек, Қ. қон.). *Ойсулув тол тагида туриб, Сувонжондан олаётганда ҳалиги балиқ думи билан шолоп-шолоп уриб, ҳўлидан сирғаниб чиқиб кетувди* (Анорбоев. О. ш.).

б) Тасвирий сўз охирида:

Шиппа-шип қамчи тортти (биринчи компонентда)

Қор-ёмғирдай тўкилиб („Равшан“ достонидан).

3. Бир хил ўзақдан иборат бўлган тасвирий сўз составида ундош товушлар ўрнининг алмашиниб келиши **метатеза** ҳодисаси дейилади: **шарпа** // **шапра** (р₁п), **қирс-қирс** // **қиср-қиср** (р₁с) ва ҳоказо: *Ўша вақтларда Европада коммунизм шарпаси* юрибди, деб айтишар эди* („Қизил Ўзбекистон“). *Айвонда салла ўраб овора бўлган маҳдум йўлакдан „заифа“ шапрасини* олиб, танчада санама тикиб ўтирувчи Раънога... қаради* (А. Қоди-

рий, М. ч.). Тун совуғи билан қотган лой синиқ шиша парчаси каби **қирс-қирс** ушалади (Ойбек, Қ. қораймас). Биламан бизнинг суякларимизни **қиср-қиср** босиб, янчиб, революция тўйини бошлайсиз (Ойбек, Н. қ.).

4. Кўпинча, тасвирий сўзлардан **-ра** аффикси орқали феъллар ясалганда, тасвирий сўз охиридаги и унлиси тушиб қолади. Бунга тилшуносликда элизия ҳодисаси деб қаралади: хўнгир-хўнгир // хўнгра, ингир-ингир // ингра ва б.

Эски ўзбек тилида бундай ҳодиса учрамайди:

Неча мударат йўқ эди, ул қайданам ҳозир бўлди.

Ош орусда хангираб, кўп қилди ғавго баччағар.

(Муқимий, Ҳажви халифаи Мингтепа).

5. Сўз ўртасида ундош товушларнинг тушиб қолишини **синкопа** ҳодисаси дейилади. ғарчча // Ғачча: *Ярим очиқ иринлари ичидаги оқ тишлари билан тилини ғарчча тишлаганда гуё у турмушда, шу замонда туғилганлиги учун аттанг уқийдир* (А. Қодирий, Ҳ. к.). *Санчиб ажратилиш учун Муталнинг биринчи ҳаракати бўшга кетди-да, чап биқинига ўткир ханжар ғачча ботирилди* (А. Қодирий, Ҳ. к.).

6. **Эпентеза**. Кўпинча, талаффузни осонлаштириш мақсадида тасвирий сўзларнинг бошланиши ёки ўртасида бир ундош орттирилади: инг // ғинг, апил-тапил уввос-чуввос кабилар.

7. **Геминация**. Бу ҳодиса асосан, тасвирий сўзлардан бошқа сўз туркумлари ясалганида юз беради. Тасвирий сўзларга **-к,-ак,-ир,-а,-о,-с** каби аффикслар қўшилганда бу тасвирий сўз ўзагининг охириги товуши қабатланади:

СХМ ташлайди забардаст одим,

Лўппи пахталарни қамрашга шошар

(Ғайратий, Т. а.).

Тўқайда уввос тортган,

Шерми ё шер боласи?

ХВС тилин билган,

Назиртош эр боласи

(„Қизил Ўзбекистон“).

У уйқуга кетар экан, юраги боларини учуриб кетган каррукнинг уясидек, бўб-буш эди... (А. Қодирий, Ҳ. к.). Далаларда лўппа-лўппа очилган ёки эндигина чаноғини ёрган оппоқ пахта эрталабки қуёшнинг олтин нуридан қордай чақнар... чиройли товланар эди (Ойбек, О. в. ш.).

Р товуши билан тугаган икки бўғинли тасвирий сўзлардан **-ла** аффикси орқали буйруқ феъли ясалганда геминация ҳо-

дисаси айниқса кўзга яққол ташланади: Тақир // тақир-ла // тақилла, чиқир // чиқилла, гумбур-гумбур // гумбулла, ғижир-ғижир // ғижилла кабилар.

Тасвирий сўзлар составидаги ҳар бир унли ёки ундош товушнинг ўзгариши уларнинг маъносига кучли таъсир қилади.

Ўзбек тилида тасвирий сўзлар асосан туб ҳолатда бир бўғиндан ташкил топади. Икки бўғинли тасвирий сўзлар эса, уларга структура элементлари қўшилиши натижасида вужудга келади.

Фонетик ҳодисаларнинг асосан барчаси кишиларнинг талаффуздаги осонликка интилишларидан келиб чиқади. Кишилар кўпинча талаффузи қийин товушни талаффузи осонроқ товуш билан ёки чуқур тил орқа товушларни тил олди товушлари билан алмаштирадилар. Лекин тил олди товушларининг тил орқа товушлари билан алмаштирилиши ўзбек тилида учрамайди.

Бундан ташқари, баъзан талаффузда ортиқчадек кўринган товуш туширилиб қолдирилса (ҳангир-ҳангир, ҳангра, ўкир // ўкра каби), баъзан эса ноқулайликдан қутулиш учун тасвирий сўзларга бир ундош орттирилади: **гум** тасвирий сўзига **-ир** структура элементини орттириш учун унга **б** ундош товуши қўшилиб **гум + б + ур // гумбур** тарзида қўлланади.

Б. Делбрюк фонетик ўзгаришларнинг сабаблари тўғрисида қуйидагича ёзган эди:

„Қулайлик ҳамма ҳолатларда ҳам фонетик ўзгаришларнинг сабаби ҳисобланади ва шундай бўлиб қолади ҳам“¹¹⁸.

ТАСВИРИЙ СЎЗЛАРНИНГ СЕМАНТИК КЛАССИФИКАЦИЯСИ

Тасвирий сўзларнинг семантикаси жуда ҳам хилма-хилдир. Уларнинг баъзилари предметларнинг чиқарган товушларини ифодаласа, баъзилари предметларнинг ҳолат, ҳаракат ва ташқи кўринишини ифодалайди. Яна бир хиллари эса киши организмда пайдо бўлган сезгиларни ва бошқа хиллари абстракт маъноларни ифодалаш учун хизмат қилади: *Шоир аста юриб минбарга чиқди. Ҳамма бирдан гув этиб ўрндан турди. Тиқ этган товуш йўқ* (Ойбек, Навоий). *Онда-сонда беданаларнинг битбилдиғи** эшитилиб қолди (И. Раҳим, Ч. м). *Учиб юрган пашшалар Шер-*

¹¹⁸ B. Delbrück. Einleitung in das Studium der indogermanischen Sprachen, 6, Auf Leipzig. „Хрестоматия по истории языкознания XIX—XX веков“, стр. 181.

бекнинг афтига тошдек қаттиқ тегар, йўл четгаги буталар лип-лип ўтиб турарди (С. Анорбоев, О. ш.). Искандаров бирдан бошини кўтарди, ялт этиб Абдулла Хусайнга қаради (Ойбек, Н. қ.). Қишлоқ тинчлигини бузган бу якка от туёқларининг тарақ-туруғи, тақаларнинг тошларга урилишидан чиққан ялт-юлт чақмоқ дам ўтмай узоқлашди (С. Анорбоев, О. ш.). Шарофатнинг юраги шув этиб кетди (А. Қаҳҳор, Қ. ч.).

Тасвирий сўзларнинг маъносидаги бу ҳар хиллиликни ҳисобга олиб, уларни маълум семантик гуруҳларга ажратиш талаб қилинади.

Н. И. Ашмарин туркологияда биринчи марта тасвирий сўзларни семантик ва физиологик хусусиятларига кўра классификация қилиб, уларни беш гуруҳга ажратади:

1. Товушга тақлид (Звукоподражания).
2. Ҳаракат ва ёруғлик ҳодисаларига тақлид (Подражания явлениям движения и световым явлениям).
3. Кишининг сўзлаш аппарати манбаида пайдо бўлган товуш ҳодисаларига тақлид (Подражания звуковым явлениям, источником которых являются части говорильного аппарата или отпечаточные слова).

4. Киши организмдаги товуш характерига эга бўлмаган ҳодисаларга тақлид (Подражание явлениям незвукового порядка, имеющих место в человеческом организме).

5. Болалар сўзларига тақлид (Детские слова отпечаточного типа).¹¹⁹

Н. И. Ашмарин бу классификацияга ўзининг бошқа ишларида ҳам амал қилади. „Ўрта Волга бўйи тилларида тақлид“ („Подражание в языках Среднего Поволжья“) асарида тасвирий сўзларнинг семантик хусусиятларини анча кенг ёритди. Айниқса, у нутқ аппаратларида пайдо бўлган тасвирий сўзларни кўпроқ ёритиб беришга ҳаракат қилган. Бу семантик гуруҳпа ишда яна бир нечта кичик-кичик гуруҳларга бўлинади.¹²⁰

Н. К. Дмитриев ўз асарларида тасвирий сўзларнинг семантик классификациясига доир айрим қимматли фикрлар айтган. Аммо у Н. И. Ашмариннинг классификациясига унча катта ўзгаришлар киритмаган. Авторнинг ўзи ҳам „Мен

---

¹¹⁹ Н. И. Ашмарин. Основы чувашской мимологии, Казань, 1918, стр. 1.

¹²⁰ Қаранг: Н. И. Ашмарин. Подражание в языках Среднего Поволжья, „Изв. Азербайджанского госуниверситета“, т. 4—5, Баку, 1925, стр. 80—85.

Н. И. Ашмарин классификациясини қабул қилдим” дейди ва тасвирий сўзларни қуйидагича классификация қилади:

1. Товушга тақлид (Звукоподражания).
2. Ҳаракат ва ёруғлик ҳодисаларига тақлид (Подражание световым и двигательным проявлениям).
3. Тирик организмда ҳосил бўлган ҳодисаларга тақлид (Подражание явлениям живого организма).
4. Болаларга, уларнинг нутқи формаларига тақлид¹²¹ (Подражание детям или формам детской речи).

Кейинги йилларда турколог олимлар ўз асарларида тасвирий сўзларни семантик томондан икки гурпуга ажратмоқда: товушга тақлид сўзлар, образли сўзлар.

Биз ҳам ўз ишимизда мана шу кейинги классификацияга амал қилиб, ўзбек тилидаги тасвирий сўзларни иккига бўлишни лозим топамиз.

I. Товушга тақлид сўзлар. Бу тасвирий сўзларнинг бир кўриниши бўлиб, кишилар, жониворлар, нарса ва ҳодисаларнинг чиқарган товушларига шартли равишда тақлид қилиш натижасида пайдо бўлади: қарс, қарс-қурс, тарс-тарс, тиқ, тиқ-тиқ, тук-тук, дук-дук, қирс, карс-курс, кирт-кирт, шилп, шилп-шилп каби.

Товушга тақлид сўзларнинг асосий қисми бир ёки икки ёпиқ бўғиндан ташкил топади. Такрорланганда асосан шу тақлид сўз гоҳ ҳеч ўзгармайди, гоҳ маълум фонетик ўзгаришга учрайди. Бу хил фонетик ўзгаришлар тақлид сўзнинг семантикасига таъсир қилади. Якка ҳолда қўлланган тақлид сўз маълум ҳодисанинг бир марта бўлганлигини, бир лаҳзалиликни англатса, улар такрорланиб келганларида ҳаракатнинг динамикасини, бир неча марта такрорланганлигини, давомлилигини билдиради (тасвирий сўзларнинг формалари ҳақидаги қисмимизда бу масалаларга алоҳида ва кенгроқ тўхталамиз).

Товушга тақлид сўзларни қай ҳолатда, ниманинг товушига ёки тақлид қилинаётган бир жинсдаги нарса ва жониворларнинг ўзаро фарқларига қараб бир неча турларга бўлиш мумкин. Аммо биз уларни энг аввало жонли предметлар товушларига, жонсиз предметлар товушларига тақлид деб иккига ажратамиз.

1. Жонли предметлар товушига тақлид. Жонли предметлар товушига тақлид билдирадиган сўзлар бир неча гуруппаларга бўлинади: Кишиларнинг турлича ҳаракатлари билан боғлиқ бўлган тақлид сўзлар товуш ва бошқа орган-

¹²¹ N. K. Dmitriev. Beiträge zur Osmanischen Mimologie, Wiener Zeitschrift f. d. Kunde des Morgenlandes, Bd. XXXIV, 1927, Heft 1—2, 105-bef.

ларининг бир-бирларига яқинлашиши билан туғиладиган тақлид сўзлар, бундан бошқа ҳолатларда юзага келган товушга тақлид сўзлар ва бошқалар:

1) **кишиларнинг ҳаракатларидан пайдо бўлган товушларга тақлид сўзлар.** а) — *Вой улай! — деб юборди онаси ўнг қўли билан ўз бетига шоп эткизиб уриб* (М. Исмоилий, Ф. т. о.). *Қобил ноилож бурчакка қайтиб, скамейканинг бир чеккасига шилқ этиб ўтирди* (Ҳ. Фулом, Машъал). *Қамчи унинг чап қўлидан кўтармоқчи бўлганда, у қўл шилқ этиб ерга тушди ва чарм пальтосининг энгидан қон силқиб чиқди* (Ҳ. Фулом, Машъал). *Сўнгра асфальт кўчада туфлисининг дук-дук этган овози эшитилди* (О. Ёқубов, И. м). *Лекин шу вақт қўра ҳовлисида эркакларнинг гап-сўзлари, этик дақир-дўқирлари эшитилди* (Ҳ. Фулом, Машъал). *Ясовул яна бир қур „слушаюсь вскорь“ деб часть берди-ю, шпорларини жаранг-журунг қилиб кескин орқага бурилди ва оёқларини таптуп эткизиб бир неча қадам босгач, бўғиқ, хирқи товуш билан бақирди* (М. Исмоилий, Ф. т. о.). *Ҳусайн Бойқаро товоқни кўтариб, қатиқни чинакам иштаҳа, тўғриси, самимий ният билан „хўр-хўр“ ичар экан, дарвеш ғор оғзига чўққайиб жаврай бошлади* (Ойбек, Навоий).

б) *Мунча соғинтириб қўйдинг мени гўзалим — деди у, — Қорабайирнинг мангалайдан, кўзларидан чап-чап ўпаркан* (Ҳ. Фулом, Машъал). *Онаси ҳам пиш-пиш ухлар эди* (М. Исмоилий, Ф. т. о.). — *Мунча курт-курт қилиб чайнайсиз? — Турп шунақа бўлади-да, жонидан* (А. Қаҳҳор, Йиллар). *Шербек тишлари орасидан чиқариб, чирт эткизиб тупурди* (С. Анорбоев, О. ш.). *Тўғонбек индамади, даст-рўмоли билан кенг, сертук кўкрагини елпиб, атрофга „чирт-чирт“ тупук отиб ўтирди-да, ниҳоят ҳўмрайиб кампирга қаради* (Ойбек, Навоий). *Ойижон, мен ҳам бувалми, сизни шундай соғиндимки... Нигора қилқ-қилқ ютинди* (С. Анорбоев, О. ш.), *Ҳабибуллин унга: қарзинг бўлса ол қасдинг бўлса теп, лекин зинҳор ароқ кўтараятганимда менга халал берма! деб ғулт-ғулт қилиб ичиб юборди* („Қизил Ўзбекистон“) *Ҳайдар ота буни „қилт“ этиб ютинганидан билди* (А. Қаҳҳор, Йиллар). *Чол сочиқ билан ўраб қўйилган чойнақдан хотини қуйиб узатган бир пие́ла илиқ-милиқ чойни қулт-қулт ютди* (Ҳ. Фулом, Машъал).

в) *Кимдир пиқ этиб кулиб қўйди.* (А. Қаҳҳор). *Шўх жувон экан шекилли, чолни масҳара қилиб, пиқ-пиқ кулибди* (Ҳ. Фулом, Машъал). *Ҳамма вах-хо-хо! деб кулиб юборди* (М. Исмоилий, Ф. т. о.). *Ҳоким қаҳ-қаҳ уриб кулди* (М. Исмоилий, Ф. т. о.). *Бек сўз давомида негадир,*

хир-хир кулади, отини аския ва ҳазил қўйиб, аёлки калака қилиш мақсадида луқмалар ташилади (А. Қаҳҳор, Т. а.).

г) Камина **ҳўнг-ҳўнг** йиғлаб, **кўп** таъсирланиб, худого ялиндики... шарафли ишлар қилиб, жамийки мақсадингизга етказилди (Ойбек, Н. қ.). Учқун ойисининг қўлтиғида эзилди шекилли: „**инға-инға**“ деб йиғлаб юборди, Тўлқин ҳам унга қўшилиб йиғлади (Ҳ. Ғулом, Машъал). Қўғирчоқдай ўғил бола туғилиб тонг чоғида „**инға-инға!**“ — деб ўзининг ҳаётга кириб келаётганини эълон қилганида Тозагул азбарои севинчидан, юраги қинидан чиқиб кетай деди. Қўшичи югуриб келиб унинг бўйнидан қучоқлаб олди, ўз ҳолига ўзи ачиниб, хўрлиги келиб, **ҳўнг-ҳўнг** йиғлади (М. Исмоилий, Ф. т. о.). Эвоҳ, **Ҳаёт пиқ-пиқ** йиғлар, елкалари дир-дир титрар эди. Хадича хола **биғ-биғ** йиғлаб ўтириб, ҳамма гапни айтиб берди (М. Исмоилий, Ф. т. о.). Устол устида **дафтар, қалам, китобларни** тартибга солиб туриб, қўрадан ўз болаларининг **бағ-буғ** йиғисини эшитди (Ҳ. Ғулом, Машъал). Вой адаси, бизни етим қилиб кетган адаси!... деб дод солар, фарёд чекар, қишлоқ жувонлари, кампирлар унга қўшилиб уш тортишарди (Ҳ. Ғулом, Машъал).

2. Турли хил ҳайвон ва жониворлар товушига тақлид Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳайвонлар ва бошқа жониворларнинг товушларига тақлид натижасида пайдо бўлган сўзлар ҳам кенг қўлланади.

Бу хил товушга тақлид сўзлар ранг-баранг бўлиб, улар қуйидагича:

а) Ҳайвонлар товушига тақлид: **Мо-о-о!** Бехосдан Кураштепа томондан сизир маъради (С. Анорбоев, О.ш.). Уқрайиб кўзи: — „**му-му**“ дейди, „**му-му**“ си билмайман нима? (Ш. Саъдулла, Ш. ва э).

Кўзин оқу қораси.

Инқилларди ҳансираб,

Тешажонни кўраркан,

„**Бу**“ деди мадад сўраб (Қ. Муҳаммадий, Т. а.)

Майсара. Мабода бу ерга кирса ҳамон самон еб турасиз, қуйруғингизни ушласа, шатта солинг, мен йўталсам, „**моо**“ денг. қаттиқ йўталсам қаттиқ, юмшоқ йўталсам юмшоқ, тузукми?! (Ҳ. Ҳ. Ниёзий, М. и). У ерда отлар **касир-кусур** беда чайнар эди (М. Исмоилий, Ф. т. о.). Энди бўлса биттагини қора йўрға **курт-курт** беда чайнаб турибди (Ҳ. Ғулом, Машъал). Майсара. Лекин мен секин йўталсам секин, қаттиқ йўталсам қаттиқ эчкига ухшаб „**ў, ў, ў**“ дейсиз, чунки индамай турсангиз эҳтимол сезиб қолар (Ҳамза, М. и).

Отарлардан: **ба-ма-а, ум-ба,**

Яйлов бўйлаб таратар (Ш. Саъдулла, Ш. ва э).

Жуда яқин келиб қолган тапир-тупурдан, бир-бирига асло ўхшамайдиган „ба-ба“, „ма-а“ лардан бутун атроф ларзага келарди (С. Анорбоев, О. ш).

Мош билан Бароқ икков,

Ўйнашиб миёв-миёв (Қ. Муҳаммадий, Т. а). Сидиқжон шундай қаттиқ кулдизи, бурчакда кулча бўлиб ётган мушук шошиб ўрнидан турди ва Сидиқжонга қараб миёв деди (А. Қаҳҳор, Қ. ч).

б) Паррандалар товушига тақлид:

Ана ўрдак, ана ғоз

Хўрозимиз хуш овоз.

Чақиради: „ку-ку-ку“!

Келинг, бунда дон кўпку (Қ. Муҳаммадий, Т. а.).

...Ташқарида, дарчанинг қоқ рўпарасида аллаким ёнларига папиллатиб ўрди-да, хўрозга ўхшаб: „Қу-қу-қу-қув!“ деб қичқирди (М. Исмойлий, Ф. т. о). Арчанинг орасида яна каклик сайради: **какри-какри-какри** — жинсдошларини чақиради мастак (С. Анорбоев, О. ш). Гулжан: Жой топилмай қолармиди. Бизники қайда бўлса **бит-билдиқ** эмасми (Ҳамза, Я. и). Кимсасиз кечада хавфдан, хатардан холи деб ўйлашган қоронғи кечада **вағ-вағ** ва битбилдоғлари билан киши ҳушини олғувчи беданалар, балки келин туширардилар (М. Исмойлий, Ф. т. о). Бедананинг **вит** дегани қочгани (мақол).

Мусича ку-ку-кулаб,*

Сўзга киришди қаранг (Қ. Муҳаммадий, Т. а.).

Ҳолингизга бойқушлар кулади: **ку-ку!**

Чунки русларга хос қадрдон бу қуш (Ғ. Ғулом, Қиш).

...Эгилган ўрик шохида яқиндагина бир-бири билан ўйнашаётган ғурракларнинг **ғув-ғуви*** ҳам эшитилмай қолди (С. Анорбоев, О. ш.). Ботирали теракларга ин қураётган қалдирғочларнинг **вижир-вижир** ҳикоясига очик деразадан қулоқ солиб ўтириб, Эъазхонга қараб жилмайди (Ҳ. Ғулом, Машғал). Бир қарқуноқ „қиғ“ этиб учиб келиб, Эркинжоннинг кифтига қўнди-ю, — бу ерда нима қилиб юрибсан, Эркинжон деб сўради («Ғунча»). Шақиллаб мақтаниш билан алахсиган олаҳакка сигирнинг думи текканда „**ғақ**“ этди-ю, ура қочди (С. Анорбоев, О. ш). **Чақ-чақ** сайраб турган булбулларни эшитинг, шарқираб оқаятган каналларни кўринг («Қизил Ўзбекистон»).

Паррандалар товушига тақлид билдирадиган бундай сўзлар уларнинг юқорида кўрсатилганлардан бошқа ҳаракат-

лари натижасида вужудга келган бўлиши ҳам мумкин: *Турна тарелкани „тўқ-тўқ“ этиб чуқипти* (К. Ушинский).

Юқорида эслатганимиздек, бир қатор қушларнинг номлари уларнинг товушларига истиора қилинган: тоқ-тоқ (бу қизил иштон ҳам деб юритилади), биёв-биёв, жир, тра-тра каби. Бундай ҳодисалар бошқа тилларда ҳам учрайди. Масалан, рус тилида кукушка, белорус тилида турлишка, корейс тилида поккук¹²².

в) *Бошқа хил жониворлар товушлари билан боғланган тақлид сўзлар:*

Ғув-ғув учар болари,

Дув-дув учар болари,

Болари, ҳой болари,

Ғув-ғув нағманг чал, ари! (К. Муҳаммадий, Т. а.).

Виш-виш этиб аланглаб,

Барғни ейди яланглаб,

Семиради йилтиллаб,

Пилла ўрар селкиллаб (К. Муҳаммадий, Т. а.)

... *Йўғон, кучли, ҳайбатли илон „виж“ этиб бошини ўйнатади, дам иккинчи халтадан кичкина югурик мангусни ўртага солади* (Ойбек, Н. қ.). *Сандиқнинг тагида қитир-қитир қилаётган сичқон ҳам жимиб қолди* (С. Анорбоев, О. ш.). *Ана, икки ҳатлашда еткундай жойда юмронқозик қитир-қитир қилиб ер кавлаяпти* (С. Анорбоев, О. ш.).

2. Жонсиз предметлар товушига тақлид сўзлар. Кишилар табиатдаги жисмларнинг синиши, эгилиши, узилиши, бири-бирига урилиши каби ҳаракатлар натижасида чиқарган товушларини, механизмларнинг ишлашидан, қурооллардан ўқ узишда пайдо бўлган товушларни ва шунингдек суюқ жисмларнинг оқишидан, бир нарсадан иккинчи нарсага қуйилишидан, қайнашидан ҳамда предметларнинг узилишидан чиққан товушларни эшитадилар. Одамлар предметларнинг синиш, узилиш, эгилиш, отилиш процессларини тасвирлашда уларнинг чиқарган товушларини ҳам характерлаб берадилар. Натижада кўплаб тақлид сўзлар пайдо бўлади.

Жонсиз предметлар товушига тақлид қилинган сўзлар ўзига хос хусусиятларга эга: биринчидан, жонли предметлар товушига тақлид қилиш натижасида пайдо бўлган сўз-

¹²² В. Н. Добровольский. Звукоподражание в народном языке и в народной поэзии, Этнографическое обозрение, изд. этнограф. отд. императорского общ. любителей естествознания, антропологии и этнографии, М., 1894, стр. 81—92.

лар орасида кишилар, ҳайвонлар ва бошқаларнинг **товуш чиқариш органлари** билан боғланган сўзлар бор, жонсиз предметлар товуши стихияли равишда пайдо бўлади. Иккинчидан, жонли предметлар товушига тақлид сўзлар ҳам этмоқ, ҳам демоқ ёрдамчи феъллари билан бирика олса, жонсиз предметлар товушига тақлид сўзлар, асосан, *этмоқ* ёрдамчи феъли билангина бирика олади.

Этмоқ ва демоқ феъллари товушга тақлид сўзларнинг бу икки семантик группасини бир-бирдан қатъий ажратиб турадиган белгилардан биридир.

Ўзбек тилидаги жонсиз предметлар товушига тақлид қилинган сўзларни ҳам предметларнинг физик ва химик хусусиятларига қараб бир неча группаларга бўлиш мумкин.

а) **Қаттиқ предметлар товушига тақлид сўзлар:** *Занжир шиқ* этиб тушиб, дарвозанинг бир тавақаси очилди (Х. Ғуллом, Машъал). *Эшикка катта ўт ёқди, ўт атрофида гир айланиб, қўлидаги мис товани данг-данг қилди* (М. Исмоилий, Ф. т. о.). *Ёнингда жиринг этса «лаббай, менга гапирдингизми?» деб туради* (М. Исмоилий, Ф. т. о.). *Баҳри дарвоза эшигини ширқ* этиб туширди-да, ўзини четга олди (Х. Ғуллом, Машъал). *Бу товушининг эгасидан илгари „тўқ“ этиб ҳасса кирди* (А. Қаҳҳор, Сароб). *Қўшни хонанинг тўрдаги эшиги „ғирч“ билан очилгач, шуурсиз равишда қаламини курсига қўйди-да, хира, мулойим кўзларига эски маъмурлик, вазифашунослигини тўплаб, бошлиққа тикилди* (Ойбек, Навоий). *Шамол ўймакор даричанинг тавақаларини бир-бирига уриб, тарақа-туруқ билан ёнди* (Ойбек, Навоий). *Қўра орқасидан арава ғилдиракларининг ғижир-ғижури эшитилди* (Х. Ғуллом, Машъал). *Ўтган қўрадан чиқаятганда шу томонга келаятган арава ғилдиракларининг ғиқ-ғиқи, чақалоқ йиғиси эшитилди* (Х. Ғуллом, Машъал). *Шу он арава бирдан чайқалиб, тарақа-туруқ бўлиб кетди* (М. Исмоилий, Ф. т. о.). *Чексизликда муаззам оҳанг билан оққан юлдузларнинг нафаси, боғчадаги дарахтларнинг шитирлаши, ярим кечада ип йигирган жафокаш кампир чархининг ғув-ғуви... — барчаси шоирнинг кўнглига бир хилда яқин, таниш ва маънодор туюлар, барчасини учуқур сеवार эди* (Ойбек, Навоий). *Юзига ёпилган дарвозанинг шилдир-шилдир қилиб боғланган занжирининг садоси ҳам бу ҳақиқатни таъкидлар эди. Яна қаердадир биров жоди босар, „ғирт-ғирт“ этиб бедами, поями қирқар эди.* (А. Қаҳҳор, Сароб).

б) Ҳар хил механизмлар, моторлар, транспорт кабиларнинг ҳаракатидан ва қуроллардан ўқ узиш пайтида пайдо бўлган товушларга тақлид сўзлар: *Машина ҳадемай тўлди,*

гулдиради **қарс-қарс** қилди-ю, орқасидан одамларга кук ту-
тун пуфлаб жўнади (А. Қаҳҳор, Қ. ч.). Бир оздан кейин
автомобиль **гувуллаганича*** қайтиб келди ва аста бурилди-
ди, **ғит** этиб тўхтади (А. Қаҳҳор, Қ. ч.). Бир маҳал ит
товуши билан мотоциклнинг **тир-тири** қулоғимга кирди-ю,
юрагим шув этиб кетди (М. Шолохов, И. т.). Сал сўн-
га мотоцикл худди дераза тагидан ўтгандек кучли **пат-пат** би-
лан кечди (Ойбек, Қ. қораймас).

Станок ишлайди,

Гур-гур тинмайин.

Темирлар ғўласин,

Йўнар Мадраим (Қ. Муҳаммадий, Т. а.).

Трубкадан фақат **дид-дид** деган сигнални эшитавериб ху-
ноб бўласиз («Муштум»).

3. Бошқа предметларнинг товушига тақлид натижасида
ҳосил бўлган сўзлар: **Ерлар эриб ҳамма ёқ шилт-шилт** лой
қўрғон кунгаирларидаги қировлар бугга айланиб, кўкка кў-
тарилмоқда эдилар (А. Қодирий, Ҳ. к.). Бунда қатқалоқ
бўлган кўча қуёшда эриб, **пилч-пилч** лой бўлган эди (Ой-
бек, Навоий).

4. Газсимон предметлар ва суюқликлар ҳаракатидан
пайдо бўлган товушларга тақлид сўзлар:

Саҳар келган **шир-шир** этиб,

Бекор кетмай шабадалар

Ишчи бобо, тез очсанги,

Пиндиқ очсин ёш навалар (Ҳамза, И. б.).

Шамол юзга **ғир-ғир** урар (Ш. Саъдулла,

Ш. ва э.).

Гув-гув шамол деразага, эшикка урилади, эшик тирқиши-
дан уйга кириб, чироғ пилигининг новот ранг алангасини ло-
пиллатади (Ҳ. Фулом, Машъал).

Юқоридаги бир-бирига бирлашиб турган **қўш харсанг**
тагидан **виқир-виқир** қайнаб сув чиқмоқда (С. Анорбо-
ев, О. ш.).

Шу ернинг ўзида, гулханнинг бир чеккасида қумғони-
нгиз **виқ-виқ** қайнайди. (Ҳ. Фулом, Машъал)

Қишлоқ томондан бир қатра сув бўлмагандек, **ғир**
этиб қўйган шабада ҳам йўқ эди (М. Исмоилий, Ф. т. о.).

Осмон **гулдур-гулдур** қилур,

Қора булут келганда (Ҳ. Ҳ. Ниёзий, Мактублар).

Бирам яхши, **бирам** қизиқки. **Тўртта** кўзи бор денг.
Шундай қулоғини бураб, **шундоқ** гугурт чоқсанг олов
пов этиб ёниб кетади (Ҳ. Назир, Яхши исм).

Товушга тақлид сўзларнинг бу классификацияси улар-
нинг ҳамма семантик группаларини ва хусусиятларини ўз

ничага беками-кўст қамраб олади деб айтиш қийин, албатта. Чунки табиатдаги жонли ва жонсиз предметларнинг чиқарадиган товушлари ҳисобсиздир. (Бу ўринда уларнинг хилма-хил диалектал формаларга эга бўлишини ҳам эслатиб ўтиш зарур), Шу сабабли ҳам уларни биргина ишда тўлиғича қамраб олиш қийин. Биз эса ўз ишимизда товушга тақлид сўзларнинг кишилар ҳаётида тез-тез учраб турадиган асосий қисмларини группалашга ҳаракат қилдик. Масалан, ҳозирги ўзбек тилидаги бадий асарлар тилини синчиқлаб қарасак, биз классификация қилган группалардан ташқарида қоладиган айрим тақлид сўзларни ҳам учратиш мумкин. Мисолларни чоғиштиринг:

1. *Икки-уч қамчидан сўнг толга боғланган тўзгин шарт этиб уйлйб кетгач, боя юрб кетган отини ўткинчилардан биттасининг боғлаб турганини эслади* (А. Қодирий, *Ў. к.*).

2. *Гирч, ғарж-ғурж*. Эзилувчи нарсанинг товушига тақлид:

Ҳатто дарпардаси ёнидан қалйн қорни ғирчиллатиб* ўтган дупурни ҳам эшитмади (М. Исмоилий, Ф. т. о.). ... *амиркон кавушларини ғарж-ғурж босишда ва узум доналарини тишлари орасида чарс-чурс эзишида қандайдир бир тажанглик, бетоқатлик бор эди* (М. Исмоилий, Ф. т. о.).

3. *Чип-чип*. Баргларнинг тушишидан чиққан товушга тақлид:

... *Кўзларини оғиргина ҳаракатлантириб, кетма-кет чип-чип этиб тўкилмоқда бўлган хазонларга қаради ва ҳар бир япроқни юқоридан кузатиб ерга қўяборди* (А. Қодирий, *Ў. к.*).

4. *Жиз-биз, пис-пис, парр, читир, чирт-чирт, вижир-вижир* каби. Бу тақлид сўзлар бирор нарсанинг ёнишида, куйишида ёки ўчиши вақтида чиқарган товушларни ифодалайди: *Ўғилларни жиз-биз ва димоқларни қитиқлаган ёқимли ҳид кучоқ очиб қарши олди* (М. Исмоилий, Ф. т. о.). *Чирт-чирт ёнаётган пилигини сал кўтариб қўйиб... Ўтапни ҳам, Орловни ҳам жонсарак назар билан кўздан кечирди* (Ҳ. Фулом, Машъал).

5. *Ваҳат-ваҳо, ваҳу-ваҳа, ғат-ғат, ват-вут* кабилар. Карнай товушига тақлид: *Карнайчининг „ваҳат-ваҳо, ваҳу-ваҳа“ деган товуши эшитилди* (А. Қаҳҳор, Са-роб).

Ғат-ғат этган карнайчи,
Балога қолган сурнайчи (мақол).

Иккинчидан, бир нарсанинг чиқарган товушини турли ҳолатда турли хил тақлид сўзлар акс эттирса, баъзан бир неча хил предметларнинг товуши битта ёки бир хил тақлид сўз билан ифода қилинади. Бу нарса предметларнинг ҳажм жиҳатидан кўп-озлиги, нарсаларнинг физик хоссалари, улар орасидаги масофа, географик муҳит, ландшафт ҳамда кишиларнинг қабул қилиш қобилиятлари каби кўпгина ҳодисалар билан боғлиқдир. Бу тўғрида тасвирий сўзларнинг лексик хусусиятлари бобида тўлароқ гапирганмиз.

II Образли сўзлар. Образли сўзлар ҳам тасвирий сўзларнинг ажралмас таркибий қисмидир. Улар кўпгина томондан (грамматик, стилистик, шакл) товушга тақлид сўзларга яқин туради. Аммо образли сўзларнинг товушга тақлид сўзларга аралаштириб юбориш мумкин бўлмаган ўзига хос семантик хусусиятлари ҳам мавжуд¹²³.

Предметларнинг ҳолат, ҳаракат, ташқи кўринишининг образли ифодаси сифатида майдонга келиб, асосан, стилистик мақсадлар учун қўлланувчи лип-лип, ялт-юлт, пилдир-пилдир, ҳанг-манг типидagi сўзлар образли сўзлар ҳисобланади.

Образли сўзлар киши, нарса ва ҳодисаларнинг ҳаракат, ҳолат образини бизнинг кўз ўнгимизда тўлароқ, конкретроқ акс эттиради. Товушга тақлид сўзлар эшитиш билан боғланган ҳодисаларни ифодаласа, образли сўзлар кўпроқ кўриш билан боғланган ҳодисаларни ифодалайди. Лекин А. И. Исҳоқовнинг қовоқ тилидан келтирган „Қарға қарқ этти, ірімшік аузынан салп этти“¹²⁴ мисолидаги салп сўзини образли сўзлар қаторига киритиши унчалик тўғри бўлмаса керак. Чунки, бизнингча, „салп“ сўзи иримшикнинг (иргимчик) ерга урилишидан чиққан товушни ифодалаш учун ишлатилган бўлса керак.

Турмушда ҳаракат ва ҳолат формалари қанчалик кўп бўлса, тил уларни ифодаловчи сўзларга ҳам шунча бой бўлади. Масалан: **аланг-жаланг**—кишининг бирон нарсдан хавфсираб ёки ҳайрон бўлиб турли томонга қарашини ифодаловчи образли сўз; **жилпонг-жилпонг** (образли равишда) баъзи кишиларнинг ўзини бошқа шахсга яхши кўрсатиш учун ноўрин ҳаракатлари образини ифодалайди; **лапанг-лапанг**—одатда гавдали, тўла кишининг ёки бошқа бирор жониворнинг бесўнақай юришининг образи; **жимир-жимир**—

¹²³ Образли сўзларнинг товушга тақлид сўзлар билан ўхшашликлари ва фарқлари тўғрисида ишимизнинг II бобида қаралсин.

¹²⁴ А. И. Исҳоқов. Подражательные слова в казахском языке, Тюркологический сборник, I, М., 1951, стр. 108.

сувнинг маълум ҳолатда кўриниши, **ЛИМ-ЛИМ** — суyoқликнинг жуда ҳам тулалик ҳолатини ифодаловчи образли сўз; **ҚИЛТ-ҚИЛТ** — бирор касал киши ёки жонсиз, ингичка нарсанинг зўрға ҳаракат қилишини, секин-секин қимирлашини тасвирловчи образли сўз; **ЯЛТ-ЮЛТ, МИЛТ-МИЛТ, ЛИП-ЛИП** кабилар ёруғликнинг турли хил образини, **МЎЛТ-МЎЛТ** — маълум ҳолатдаги (зорланиб, мадад сўраб) қарашни ифодаловчи образли сўз.

Тарваймоқ, хўрпаймоқ, чўққаймоқ, анграймоқ типдаги образли сўзлар эса кишиларнинг ва бошқа предметларнинг ҳар хил ҳолатларини кўрсатади.

Образли сўзларнинг шу семантик ҳар хилликларини ҳисобга олиб, уларни бир неча катта группага ажратамиз.

Ҳаракатни, унинг характеристикасини билдирувчи образли сўзлар. Бу сўзлар кўпроқ кишиларнинг, нарса ва жониворларнинг юриши ва бошқа хил ҳаракатларидаги турли ҳолатларни образли ифодаланиши сифатида майдонга келади. Бу сўзларнинг асосий қисми одамнинг юриши ва бошқа организмларининг ҳаракатини ифодаловчи феълларга қўшимча маъно оттенкасини беради. Масалан, **лип-лип, лоп, ликанг-ликанг, шилт, шип, қилпонг-қилпонг, саланг-саланг, пилдир-пилдир, тайтанг-тайтанг, лапанг-лапанг, ғивир-ғивир, дик-дик, лик-лик, ҳилп-ҳилп** кабилар одамнинг юришини ифодаловчи образли сўзлардир: а) *Саудий лип этиб каттакон бутанинг тагига кириб кетди* (А. Қаҳҳор, Сароб). *Магазиндан шилт этиб чиқиб кетишининг сабаби ҳам шунда эди* („Муштум“). *Катак-катак бўз кўйлак кийган тўрт яшар Ойниса айвондан пилдираб*тушиб, отасининг орқасидан югурди* (Ойбек, Навоий). ... *Ўйлаб бораётиб эди, олдидан, бир газадан, лоп этиб бир одам чиқиб қолди* („Маликаи айёр“ достонидан).

Келтирилган мисоллардаги образли сўзларнинг бир гурпаси (лапанг-лапанг, пилдираб) тўлиқ бир тасаввурни, давомлиликни ифодаласа, иккинчи бир хиллари (лип, лоп, шилт) бир зумда бўлганликни, бир лаҳзалик ҳаракатни билдиради. Буларнинг маълум белги билан характерландиган ҳаракатни англатишлари ўша образли сўзларнинг махсус феъл ясовчи аффикс олиши, **қил, эт** ёрдамчи феъллардан бири билан бирикиши орқалидир: лапангла, ликлик қилиб, лип этиб. Мисоллар: *Хадичабегимнинг ҳар бир сўзини бош лиқиллатиш** билан тинглаган *Қамолдин Хусайн, Амидилмулк иккиси бирдан „ихтиёр сизда“ дейишди* (Ойбек, Навоий). *Онажоним; — Нигоранинг лаблари учди, киприклари пирпиради**, *кўзларидан дув-дув ёш туқилди* (С. Анорбоев, О. ш.).

В) *Саттихоннинг сочига,
Толлунрак хун кетипти,
Қирқ кокилдек силкиллаб*,
Товонига етипти.*

(М. Исмоилий, Ф. т. о.).

*Билмадик турки шеърнинг истиқболи не бўлур экан --
деди у энди оқ туша бошлаган соқолини серкиллаб*
кулиб, — ҳар ҳолда баъзи шуаронинг бу борадаги ҳара-
катларида кам маъно кўрурмен (Ойбек, Навоий). Буни
кўрган трест бошлиғи Репин дик этиб ўрнидан туриб
кетди („Муштум“).*

Образли сўзларнинг бир тури феълга боғланиб, ундан англашилган ҳаракатнинг равиш ҳолатини билдиради: *Айиқ лапанг-лапанг қилиб юради* (Ўзбекско-русский словарь, 238-бет). *Шербекнинг бутун ҳаракатини зимдан кузатиб турган Бобоқул ота қўлдан чиқа солиб, дикир-дикир қочиб кетаётган кўзига қараб жилмаяр...* (С. Анорбоев, О. ш.). *Ғурур билан дарвозадан миниб кириб, майдонда гижинглаб** юраркан, дарвоза томонга аста келаётган Навоийни кўрди (Ойбек, Навоий). *Умурзоқ ота сузда лопиллаб** турган қайиқнинг толга боғланган арқонини ечиш учун энгашиши билан, йўловчи унинг елкасидан ушлади (Ҳ. Ғулом, Машғал). *Учиб юрган пашшалар Шербекнинг афтига тошдек қаттиқ тегар, йул четидаги буталар лип-лип ўтиб турарди* (С. Анорбоев, О. ш.).

Ҳатто митти камалак,

Кўнғиз деса пирпирак,

Ғирра-ғирра* келаркан,

Учиб-қўниб еларкан (Қ. Муҳаммадий. Т. а.).

Киши ва бошқа предметларнинг ҳолатини, ташқи кўри-нишининг тасвирини ифодаловчи образли сўзлар.

Ўзбек тилидаги бундай образли сўзлар асосан статик характерга эга бўлади. Яъни улар кўпроқ динамикани— ҳаракат процессини эмас, балки нарсаларнинг тинчлик му-возанат ҳолатини тасвирлайди: *Қудрат қанотлари ланг очилган каттакон темир даввоза олдида тўхтадию,
бирдан Ғуломжоннинг икки билагидан ушлаб, юзига ти-
килиб туриб сўради* (М. Исмоилий, Ф. т. о.). *Унинг қоғозида чизилган боғларда мевалар ҳил-ҳил пишар эди* (М. Исмоилий, Ф. т. о.). *Бу эртак, афсоналардан баъзи бирлари бора-бора турмушга сингиб, урф-одатга айланиб кетадики, уларнинг афсоналигини ҳам, чинлигини ҳам фарқлай олмай ҳанг-манг қоласиз* (Ҳ. Ғулом, Машғал).

Қандай ярамас қабоҳат! Шу маҳалгача сезмаганимга хайронман!—деб ўйлади Фуломжон. Ўйлади-ю, шу бўйи данг қотиб қолди (М. Исмоилий, Ф. т. о.). Вакил жиқ-жиқ терлаб, қизариб-пишиб, гоҳо кўтарилди, гоҳо босилди („Муштум“). Бамбур тепадан учиб ўтди-ю ҳангманг бўлиб қолди (Ш. Рашидов, К. қ.).

Ёруғлик тасвирини ифодаловчи образли сўзлар. Бундай образли сўзлар ҳам кўриш билан боғланганлиги жиҳатидан образли сўзларнинг бошқа группаларига яқин туради. Лекин шу билан бирга, улар ўзларига хос хусусиятларига ҳам эга.

Биринчидан, образли сўзларнинг юқоридаги группалари киши ва бошқа нарсаларнинг ҳаракат ва ҳолатини ифодаласа, бу группа асосан ёруғлик образини ифодаловчи сўзлар сифатида майдонга келади.

Иккинчидан, илгари ҳам таъкидлаганимиздек, ҳаракатни тасвирловчи образли сўзларнинг кўпчилиги тўла бир кўришни, мураккаб сезгини акс эттира олса, бу группа образли сўзларнинг асосий қисми тўсатдан бўлганликни, кескинликни, бир лаҳзалиликни билдиради. Ёруғлик тасвирини билдирувчи образли сўзлар структура элементларини олиши билан ҳам, сўз ясаш бобида ҳам товушга тақлид сўзларга яқин туради.

Ёруғлик образини кўрсатувчи сўзларни икки семантик группага бўлиш мумкин:

1. Табиий ёруғлик, яъни планеталар, чироқ, электр, олов, чақмоқ ва бошқа хил ёруғлик тасвирини ифодаловчи образли сўзлар: **милт-милт, йилт-йилт, лип-лип, лоп-лоп, пор-пор, ярқ, ялт-юлт, живир-живир** каби: *У тиниқ кўкда сузаётган тўлин ойга, живир-живир нуқра юлдузларга, қор босиб ётган чўққига, пастга—сой бўйидаги қоронғи олчазорларга тикилди (Ҳ. Фулом, Машъал). Букун қуёш ҳатто бирон минут ҳам „йилт“ этмади (Ойбек, Қ. қораймас). Пастда кўксои алвидо деб қичқирар, осмондаги якка-дука юлдузлар унга ачингандек милт-милт қиларди (С. Анорбоев, О. ш.). Уртадаги катта текис тош лампа пил-пил ёнмоқда (С. Анорбоев, О. ш.). Қоғозни қаттиқ фижимлаб печкага отди. Аланга лоп этиб қоғозни қоплади (Ойбек, Қ. қораймас).*

2. Том маънодаги ёруғлик бўлмасдан, балки шу ёруғликнинг маълум нарсаларда акс этиш ҳолатини тасвирловчи образли сўзлар: **мўлт-мўлт, ғилт-ғилт, жовдир-жовдир, милт, ялт, жимир-жимир** кабилар: *Аммо ўша куни саратон қуёши олов селини тўкиб туришига қарамай на сиздан ва на Парпиевдан, Мерко, Азимов ўртоқлардан милт этган тер чиқмаган эди („Муштум“). ...Турсуной юзини*

юмдаламоқчи бўлгандай, тирноқларини бетидан сидириб туширди-да, кўзларида тўлган ёшларини **мўлт-мўлт** оқизиб туриб **фиғон** қилди (М. Исмоилий, Ф. т. о.).
*Ўзим, — Нигоранинг юзига қон тепди, кўзига **ғилт-ғилт** ёш тўлди* (С. Анорбоев, О. ш.). *Қия тушиб турган офтобда чақир тошларнинг акси сувга урилиб **жигир-жигир** товланар эди* (С. Анорбоев, О. ш.).

Тасвирий сўзларнинг семантикасини аниқлашда кўп ўринларда контекст ҳал қилувчи роль ўйнайди. Бир товуш комплексининг ўзи турли ўринда турли маъно англатиши мумкин. Яъни бир тасвирий сўз маълум ўринда товушга тақлид ладни билдирса, бошқа ўринда нарса ва ҳодисаларнинг ҳаракат, ҳолат образини ифодалайди. Бу маъно эса контекстда ойдинлашади.

Мисолларни чоғштиринг:

Гуп: девор гуп этиб қулади (товушга тақлид сўз)

Гуп-гуп қор ёғмоқда (образли сўз).

Дув-дув: дув-дув гап (товушга тақлид сўз)

Дув-дув ёш тўкилди (образли сўз)

Шилқ-шилқ: шилқ этиб йиқилди (товушга тақлид сўз)

Шилқ этиб бўйнига тушди (образли сўз).

Бурқ-бурқ: ош **бурқ-бурқ** қайнамоқда (товушга тақлид сўз).

Бурқ-бурқ тутун тарқалди (образли сўз).

Шарт: ёғоч шарт этиб синди (товушга тақлид сўз)

У шарт бурилди (образли сўз) ва б.

Мисоллардаги гуп, дув-дув, шилқ, бурқ-бурқ, шарт каби тасвирий сўзларнинг пайдо бўлишини аниқлашда анча қийинчиликлар туғилади. Аммо келтирилган мисоллардаги каби икки ёки ундан ортиқ маънодаги тасвирий сўзларнинг қўлланиш даражаси ҳамда семантик анализларига асосланиб, улар аввал товушга тақлид сўзлар сифатида майдонга келиб, кейинча уларнинг маънолари кенгайиб, образлилик томон силжиган бўлса керак, деган хулосага келиш мумкин.

Бундай сўзлар қаторига **қалт-қалт**, **дир-дир**, **дағ-дағ** каби тасвирий сўзларни ҳам киритиш мумкин. Чунки бу тасвирий сўзларда ҳам товушга тақлид ёки образлилик хусусияти очиқ сезилмайди, балки уларда ҳар икки хусусият ҳам борга ўхшаб кўринади: *Ўзи-чи, худди **шамолда қолган нозик ниҳолдай **дир-дир** титрайди*** (М. Шолохов, И. т.). *Ўшандан бери оғизларига чўп теккани йўқ. Очлик ва совуқдан **қалт-қалт** қилар эди* (С. Анорбоев, О. ш.) *Ўрта деҳқон **зишқдан** кириши билан **дир-дир** титради* (А. Қаҳқор, Сароб).

Тасвирий сўзлар маъносида метафора. Н. И. Ашмарин метафора (мажоз) терминини тасвирий сўзларнинг умуман бошқа функцияда, яъни от, сифат, равиш каби бошқа сўзлар урнида қўлланишига нисбатан ишлатади¹²⁵.

Кишиларнинг турли хил психо-физиологик ҳолатларини, организмда пайдо бўлган ҳар хил сезгиларни ифодалашда ҳам баъзан тасвирий сўзлардан фойдаланилади.

Бундай тасвирий сўзлар аслда товушга тақлид ёки образли сўз сифатида пайдо бўлган бўлса ҳам ҳозир уларнинг маъносида абстрактликка томон силжиш сезилади.

Образли сўзлар ифодалаган ҳодисаларга товуш орқали тақлид қилиш мумкин бўлмаса ҳам, кишида у ифодалаган ҳодиса ҳақида маълум таассурот пайдо бўлади. Метафорик характердаги тасвирий сўзлар субъект билан боғлангандир. Шунинг учун булар ифодалаган ҳодисани асосан сўзловчининг (субъектнинг) ўзи сезади. Тингловчида эса у конкрет тасаввур ҳосил қила олмайди.

Товушга тақлид сўзлар эшитиш билан боғланган ҳодисаларни ифодалайди. Метафорик тасвирий сўзлар ифодалаган ҳодисаларни кўролмаймиз ҳам, эшита олмаймиз ҳам: *Сидиқжоннинг юраги жижиз этди* (А. Қаҳҳор, Қ. ч.). *Юрагим тарс ёрилиб кетай деб турипти* (М. Шолохов, И. т.). *Соҳиб Доро Ҳайдардаги бу оний қарор унинг кўксига лов этиб ёниб, яна сўнувчи орзулардан деб ўйладида, елкасини қисиб сукут қилди* (Ойбек, Навоий).

Тасвирий сўзлардаги метафоризация кўпроқ икки ҳолат билан боғлиқ:

1) Тасвирий сўзлар киши организмда пайдо бўлган физиологик сезгиларни, ички кечинмаларни ифодалаш учун фойдаланилганда, улар маъносида метафоризация ҳодисаси юз беради: *„Дўнғ“ этган товуш чиққанда юраги шув этган Ойшабону бекнинг ... бурилганини кўриб, кўкрагига туфлаб қўйди* (Ҳ. Фулом, Машъал). *Тиқ этса юраги шув этиб, милиция босдимидеб юрди* („Муштум“). *Шунда кўзлари тўқнашди, Фуломжоннинг юраги жиғ этиб кетди* (М. Исмоилий, Ф. т. о.).

Баъзи тасвирий сўзлар (**дир**, **шув**, **жаз**, **жиғ**) маълум даражада ҳиссиётни ҳам билдиради. Бу хусусиятлари билан улар ундовларга яқинлашади.

2) **Бошқа хил метафорик маънодаги тасвирий сўзлар.** Бу ерда ҳам асосан кўчма маънодаги тасвирий сўзлар тўғрисида гапириш мумкин: *Текис чиқиб, гуриллаб* ўсаёт-*

¹²⁵ Қаранг: Н. И. Ашмарин. О морфологических категориях подражаний в чувашском языке, Казань, 1928, стр. 129.

ган ям-яшил гўзаларни кўрганамда юрагим қувончга тўлар, пахтазордан кетгим келмас эди (О. Ёқубов, И. м.).

Бақувват булса улар,
Колхозимиз гуркурар*.
Давлатимиз мул бўлар,
Омборлар донга тўлар

(Қ. Муҳаммадий, Т. а.).

У „бир лов этиб ёнади-ю, ўчади, хотинларнинг жсамий-киси шунақа булади“ деб ўйларди („Муштум“). Шербекнинг юзига қўлининг орқасини қўйиб боқса, хойнахой гуп-гуп иссиқ чиқаётгандир (С. Анорбоев, О. ш.).

Ҳозирги ўзбек адабий тилида учрайдиган тасвирий сўзларнинг семантик классификациясини шу билан тугатамиз. Аммо юқорида ҳам эслатганимиздек, бизнинг классификациямиз ўзбек тилидаги тасвирий сўзларнинг ҳаммасини қамраб олган, тугалланган классификация деб айтиш қийинроқ.

Умуман, „тақлид (тасвирий—Р. Қ.) сўзларнинг семасиологик томони жуда қийин масала“¹²⁶ эканлигини марҳум профессор Н. И. Ашмарин ҳам бир неча бор уқтирган эди.

---

¹²⁶ Н. И. Ашмарин. О морфологических категориях подражаний в чувашском языке, Казань, 1928, стр. 8.

ТАСВИРИЙ СЎЗЛАРНИНГ СТРУКТУРАСИ

Ўзбек тилшунослигида тасвирий сўзларнинг формаларини ўрганишга доир махсус ишлар қилинган эмас. Туркологияда эса бошқа туркий тиллардаги тасвирий сўзларнинг формаларини ўрганишга бағишланган айрим ишларгина мавжуд¹²⁷.

Н. К. Дмитриев, Е. И. Убрятова, Н. А. Баскаков, Л. Н. Харитонов, А. Ф. Ғуломов, А. П. Баранников, Р. А. Аганинларнинг айрим ишларида бу масалага йўл-йўлакай тўхтаб ўтилган. Бу олимлар ўз олдиларига тасвирий сўзларнинг формаларини махсус изоҳлашни мақсад қилиб қўймаганлар. Аммо улар бошқирд, якут, қорақалпоқ, ҳинд, ўзбек ва бошқа тиллардаги жуфт ва такрорий сўзлар тўғрисида фикр юритганларида жуфт сўзларнинг бир кўриниши сифатида тасвирий сўзларнинг такрорланиши, жуфтлашиши ва уларнинг хусусиятлари ҳақида ҳам айрим фикрлар берганлар.

Табиатдаги товуш, ҳаракат ва ҳолат формалари қанча кўп бўлса, уларни ифодаловчи тасвирий сўзлар ҳам шунчалик кўпдир. Тасвирий сўзларнинг шакллари ҳам шунчалик хилма-хил бўлади. Бу тасвирий сўзларнинг бир группаси ёрдамчи ёки реал феъллар билан бирликда ҳаракатдаги тезликни, уларнинг бир мартагина юз берганлигини кўрсатса, иккинчи группаси товуш, ҳаракат ва ҳолатнинг ёки ёруғлик образининг бирдан ортиқ бўлганлигини, такрорланганлигини, давомлилигини билдиради.

Ана шу хусусиятларига қараб тасвирий сўзларни бир неча структурал типларга бўлиш мумкин:

¹²⁷ М. Худайкулиев. Структурные типы подражательных слов и особенности этих типов, „Труды института Языка и литературы АН ТССР“, вып. III, 1959, стр. 43—53; С. Кудайбергенов. Подражательные слова в киргизском языке, Фрунзе, Киргизпедгиз, 1957, стр. 35—43; А. Кайдаров. Парные слова в современном уйгурском языке, Алма-Ата, 1958, стр. 57—61; Туна Осман Недим, *Turkcede tekrarlar*, *Istambul Universitesi Edebiyat Dergisi*, *Istambul*, cilt III, № 3—4, 1949, cilt IV, № 1—2, 1950.

1. Содда тасвирий сўзлар. Бу сўзлар асосан *этмоқ*, *демоқ* ёрдамчи феъллари билан бирикиб келади. Баъзан эса *қилмоқ* ёрдамчи феъли билан ҳам бирикади (тасвирий сўзларнинг мустақил феъллар билан бирикиши ўзбек тилида кам учрайди).

Тасвирий сўзлар ёрдамчи феъллар билан бирликда қўшма феълларни ташкил қилади ва кескинлик, бир лаҳзалиликни ифодалайди. Сўз охиридаги геминация ҳодисаси ёки интонациянинг характери билан содда тасвирий сўзларнинг маъносида ҳам давомлиликни кўрсатиш хусусияти пайдо бўлиши мумкин: Масалан: тарrrrr, гирrrrr, иммм, шифф, тизз (геминация): *Шундан кейин атрофдан ҳам „чир-чир“ деган товушлар эшитилаверади („Ғунча“). Қани кетдик бўлмаса дедим. Гур-р-р туришди* (С. Анорбоев, О. ш.). **Интонация характери:** мо-о-о, ку-у-ух, му ... ду-уу-уд каби. Мисоллар: *Юқоридан дўнг-дўнг қилаётган садо келади. Пастда, тоғ тагида эса „ду-уу-уд“ қилаётган қичқирув эшитилади* (М. Мирзаев, Ҳозирги замон ўзбек тили). *Оғзини карнай қилиб, „ку-у-ух“ деди, худди оч қолгандай оғзига тузланган бодринг, қази, сомсани буклаб тикди* (С. Анорбоев, О. ш.).

*Аммо сизир тушмагур,
Ўтми ҳеч эмас эмиш.
Қанча мажбур қилмасин,
„Му ... ў“ демас эмиш („Ғунча“).*

Бир нима тарроқ этиб полга тушди (С. Анорбоев, О. ш.).

Тасвирий сўзлар маъносидаги давомлилик асосан уларнинг такрорланиши ёки уларга феъл ясовчи аффикслар қўшилиши натижасида юз беради. Масалан, тақ бир марта эшитилган товушни ифодаласа, тақ-тақ унинг бирдан ортиқ бўлганини билдиради.

Содда тасвирий сўзлар ҳам бир неча хил формада қўлланади:

а) Туб ҳолда қўлланувчи тасвирий сўзлар. Бундай тасвирий сўзларга асосан бир бўгинли (CV, VC, SVC, VCC типидagi) образли ва товушга тақлид сўзлар киради. Туб ҳолда қўлланган тасвирий сўзлар содда тасвирий сўзларнинг CVCC (ундош+унли+ундош+ундош) типига нисбатан маълум даражада кучсиз; **-ир, -(а)нг** элементларини олган (шилдир, тақир, шалпанг-шалпанг каби) тасвирий сўзларга нисбатан эса кескинроқ, тезроқ бўлган ҳодисани билдиради. Бу хусусиятлари уларни структура жиҳатдан содда тасвирий сўзлар ичида алоҳида гурпуага

ажратиб қарашга имкон беради: *Вой адаси, бизни етим қилиб кетган адаси! ... деб дод солар, фарёд чекар, қишлоқ жувонлари, кампирлар унга қўшилиб ув тортишар эди* (Х. Ғулом, Машъал). *Фермага яқинлашганда ба, бу деган товуш эшитилди* (оғзаки нутқдан). *Лекин орадан уч-тўрт кун ўтгач, ичида бир нарса пақ этди-ю, ишламай қолди* („Муштум“).

*Балда минмиш от устига лип этиб,
Чопмиш икки чақиримча чангитиб* (А. С. Пушкин, Б. п. в. у. х. б. ҳ. э.).

*Табаррукдир суратингиз,
Ялт этди уй—бирдан ёруқ* (Ойбек, Вобом).

Боланинг эси нимаю, ёзги чақмоқ нима: ярқ этади-ю, ҳамма ёқни бир ёритиб яна ўчади (М. Шолохов, И. т.). *Чунки осмондан шир этиб ёмғир ёғди дегунча югур-югур, ёзлик клубларда давом этиб турган севикли кружок машғулотларини тўхтатиш лозим* („Муштум“).

Мисолларимиздаги тасвирий сўзлар форма жиҳатидан бошқа типдаги тасвирий сўзлардан фарқ қилади. Яъни бу группа тасвирий сўзларга кўпинча структура элементлари орттириш мумкин эмас.

б) Қўшимча структура элементига эга бўлган бир бўғинли содда тасвирий сўзлар. Бу группа тасвирий сўзлар, бизнинг фикримизча, юқоридаги группадан икки томонлама фарқ қилади. Биринчидан, маънодаги фарқ (масалан, бунда кескинлик уларга нисбатан кучлироқ). Иккинчидан, бу хил тасвирий сўзлар CVCC формасида бўлиб, уларни CVC+С қисмларга бўлиш мумкин.

CVCC типдаги тасвирий сўзларда CVC қисми асосий маънони билдирса, С унга қўшимча оттенка (масалан, кескинлик) беради. Бу группа икки бўғинли тасвирий сўзлардан ҳам фарқ қилади. CVCC типдаги тасвирий сўзлар составидаги структура элементлари янги бўғин ҳосил қилмайди. Маъно томондан эса, бу группадagi тасвирий сўзлар составидаги структурал элемент ифодалаган семантик оттенка **-ир**, **-(а)** нг каби структура элементлари орттирган семантик оттенкадан фарқ қилади.

Қўшимча оттенка олган бир бўғинли тасвирий сўзлар қўлланиш жиҳатидан ҳам бир неча хил бўлади. Уларнинг баъзилари ўзлари туб ҳолда якка қўлланмайди.

Аммо уларнинг иккинчи бир хиллари туб ҳолда якка қўлланимасалар ҳам бошқа хил структура элементлари би-

лан бирика олиши мумкин. Бундай тасвирий сўзлар ҳозирги ўзбек адабий тилида кенг қўлланади: *Унга „Нигора келмаган бўлсачи“ деган шубҳа ҳам ёпишган эдики, касалхона эшиги ғийт этиб очилди* (С. Анорбоев, О. Ш.).

Поп қулт этиб тунугини ютибди,

Черткига ўз пешонасин тутибди (А. С. Пушкин, Б. п. в. у. х. б. ҳ. э.).

Бирор киши ёзса мени, аё Муштум,

Биласанки, ўша кунни мен пўрт учдим („Муштум“).

ғийт, қулт, пўрт каби тасвирий сўзларни **ғий, қил, пўр** каби алоҳида тасвирий сўз сифатида ишлатиш мумкин эмас. Улар охиридаги **т** товушини **қ, с** каби товушга алмаштириб, **ғийқ, пўрс, қулқ** каби формаларда қўллаш мумкин. Уларга, тарихий нуқтаи назардан бўлса ҳам, **туб** ва структура элементлари деб қараш мумкин.

Бир бўғинли тасвирий сўзларнинг баъзиларига фақат бир хилгина структура элементлари қўшила олади. Шунинг учун бундай тасвирий сўзларга **туб** элементни ташкил қилувчи тасвирий сўзлар деб қарашга тўғри келади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги тасвирий сўзларнинг учинчи бир хиллари борки, улар структура элементларисиз - **туб** ҳолда ҳам қўллана олади: *Тўлаган ака ўзини гурс этиб, диванга ташлади. Тўлаган ака „чурқ“ этмай хийла вақт ерга қараб ўтиргандан сўнг бошини кўтариб ...* (А. Қаҳҳор, Қ. ч.).

Бир бўғинли тасвирий сўзларга **-ир, -(а)нг** каби қўшимча маъно оттенкалари берувчи структура элементларининг қўшилиши билан икки бўғинли тасвирий сўзлар ҳосил бўлади. А. Ғ. Ғулумов бундай ҳолатларга тасвирий сўзларнинг формал томондан кенгайиши деб қарайди¹²⁸.

Икки бўғинли тасвирий сўзлар ана шу хусусиятлари билан юқоридаги группалардан формал томондан ҳам, товуш томондан ҳам, шунингдек, семантик томондан ҳам фарқ қилади (товуш ёки ҳаракатнинг давомли бўлганлигини билдириши билан).

Чоғиштирамиз.

тақ // тақ+ир	милт // милт+ир
чиқ // чиқ+ир	дик // дик+ир
гуп // гуп+ур	тиқ // тиқ+ир
тўп // тўп+ир	чит // чит+ир
пат // пат+ир	пиқ // пиқ+ир
ғир // ғир+инг	ялт // ялт+ир
лап // лап+анг	лик // лик+анг ва б.

¹²⁸ Бу ҳақда ясаиш бобида тўлароқ маълумот берилган.

Иккинчи қатордаги тасвирий сўзларнинг баъзилари ҳозирги ўзбек адабий тилида кўпинча такрорий ва жуфт ҳолда қўлланади. Структура элементлари воситасида кенгайган тасвирий сўзларга қуйидаги мисолларни келтириш мумкин:

*Ҳаммаси жим, шитир этмас гугурт қутича,
Ҳаттоки кашандалар тутун бурқутмас* (Ғ. Ғулом, Стадион оқшоми).

Қорнингизни ушлаган вақтимда қулдир этиб кетишига қараганда ё шамоллагансиз ёки бўлмаса бир ботмайди-ган овқат еб қўйгансиз („Муштум“). Жўравойнинг „бирор ифвогарнинг қўли бор“ дейиши ноўрин-у, бироқ унинг „шитир“ этган товушдан ҳам ҳадиксираб безовталаниши бежиз эмас („Муштум“).

Содда тасвирий сўзлар ифодалаган маънони кучайтириш учун орттирилган унли (-а, -и) воситасида ҳам икки бўғинли содда тасвирий сўзлар пайдо бўлиши мумкин. Бундай содда тасвирий сўзларга кўпинча равишлар сифатида қаралади:

*Ойим сизни чақиряпти,—
Борармишсиз деган сўзни,
„Ойимлар чақ ...“ дея айтар
Уйи сари ғизза қайтар* (Ғунча“).

... Орқасига гурсса қўйиб, „ердан темиртак топган қулдай“ бўлиб чопиб, баланддаги кўшкка етди („Маликан айёр“ достонидан). Кўйлагимнинг елкаси билан кўкраги Ирнанинг тун бўйи тўккан кўз ёшидан жиққа ҳўл бўлган эди (М. Шолохов, И. т.). **Ширик** этган овоз билан бирга тўппонча ичида кичкина ўт ёнди (М. Исмоилий, Ф. т. о.). Мингбоши ерда ғужанак бўлиб ётган **Матқовулнинг** орқасига қамчини **шилип** этказиб туширди (М. Исмоилий, Ф. т. о.). **Боягидек дукур** бор, лекин қавқдан келаётгани маълум эмас (М. Исмоилий, Ф. т. о.).

2. Редупликациялашган тасвирий сўзлар¹²⁹. Редупликация ҳозирги ўзбек тилида жуда кенг тарқалган тил ҳодисаларидан биридир.

Ўзбек тилида асосан ҳамма туркумдаги сўзлар ҳам редупликациялаша олади. Содда сўз редупликациялашганда

¹²⁹ С. Муталлибов тасвирий сўзларнинг такрорланишини, жуфтлашган формаларини „қўшма тақлидий сўзлар“ сифатида талқин қилади. Такрор, жуфт сўзлар билан қўшма сўзлар орасидаги фарқлар буларни бир терминга бирлаштиришга имкон бермайди. Қаранг: С. Муталлибов, Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк, Тошкент, 1959, 213-бет.

инги маъно англатувчи бошқа сўз пайдо бўлиши ҳам мумкин. Шунинг учун тилшунослар бу ҳодисага сўз яшашнинг бир тури (жуда қадимги тури) деб қарайдилар¹⁸⁰.

Отлар редупликациялашганда предметларнинг сон жиҳатидан кўплигини билдирса, редупликациялашган феъллар иш-ҳаракатнинг „бирдан ортиқ“ бўлганлигини, давомлиликни билдиради. Тасвирий сўзлар ҳам феъллар каби такрорланганида ҳаракат образини, товушнинг бир неча марта **бир хилда, бир текисда** такрорланганлигини, давомлиликни кўрсатиш учун хизмат қилади. Бундан ташқари, редупликациялашган тасвирий сўзлар миқдор, кучайтириш каби ҳодисаларни кўрсатиши ҳам мумкин. Бу хусусиятлари билан улар содда тасвирий сўзлардан фарқ қилади.

Содда тасвирий сўзлар билан такрорланган тасвирий сўзлар ифодалаган маъноларига кўра бир-биридан фарқ қилади: *Шу пайтда Петя амаки қўш оғиз милтиғидан пақ-пақ эттириб, ўқитувчи эса бир оғиз милтиғидан пақ! эттириб ўқ узийди* (В. Бианки, Лайка). *Бадиуззамон отдан таппа* тушиб, Навоийга таъзим қилди ва адаб билан кўришди* (Ойбек, Навоий).

Бирин-кетин тўрт кишининг тап-тап тушгани эшитилди (Ҳ. Фулом, Машъал).

Редупликациялашган тасвирий сўзлар асосан идентик характерда бўлади. Идентик такрор ҳам формал томондан икки хил кўринишга эга:

Оддий такрор. Бунда маълум ҳодисанинг бир текисда такрорланганлиги ифодаланади: миёв-миёв, чўп-чўп, қирт-қирт, инга-инга, тўп-тўп, тиқ-тиқ, лип-лип, лов-лов, гув-гув, зир-зир, чип-чип каби.

*Жин боласи сувдан чиқиб келибди,
Оч мушукдай миёв-миёв қилибди* (А. С. Пушкин).

Бирдан бўйнимга осилди, бетларимдан, лабларимдан, пешоналаримдан чўп-чўп ўпа бошлади (М. Шолохов, И. т.). *Рўпарадан уриб турган қор юзини жижиз-жижиз чақади* (С. Анорбоев, О. ш.). *Кўзлари яна лип-лип учиб, лаблари титраб кетди* („Муштум“).

*Пешин вақти деркан озод,
Барча бола дув-дув қалқар* (Ойбек, Навоий).

¹⁸⁰ А. Фуломов, Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида, „Тил ва адабиёт институти асарлари“, Тошкент, 1949, 47-бет; Б. Орузбаева. Некоторые заметки о парных словах. „Труды института Языка и литературы АН КирССР“, вып. VIII, Фрунзе, 1957, стр. 81.

Кучайтирувчи элемент олган такрор. Бир хил товуш ёки ҳаракат образини кучайтириб кўрсатиш, ундаги тезликни таъкидлаш учун такрорнинг компонентларидан бирига (асосан биринчисига) бир унли товуш орттирилади: тақа-тақ, гурса-гурс ва б.

Бундай ҳолатларда баъзан тасвирий сўзлар ўзларининг тўғри маъносидан бошқа—метафорик маъноларни англатиши ҳам мумкин: *Қарасам бўлмайдиган, аввал райкомга кейин райисполкомга бордим, эшиклар тақа-тақ қулф* („Муштум“). *Бир цех иккинчи цехга материал етказиб бера олмай, ишлар тақа-тақ тўхтаб қолади* („Муштум“). *Ёшгина бир йигит қўлини карнай қилиб, дикторга тақлид қилди: тарақа-туруқ ҳиқ... Шунинг билан концертимиз тамом* („Муштум“). *Бизга навбат яқинлашиб қолганда тасира-тусур** бошланди (И. Раҳим, Ч. м.). Бироқ ғарғара, машмаша, қаҳқаҳа, шаршара, ғишғиша каби мисоллардаги а элементи ясовчи аффиксдир.

Товуш ёки ҳаракат давомлигини янада кучайтириб кўрсатиш учун ҳар иккала компонентга ҳам кучайтирувчи элемент а орттирилади:

*Ҳатто миттй капалак,
Қўнғиз деса пир-пирак.
Ғирра-ғирра келаркан,
Учиб қўниб еларкан* (Қ. Муҳаммадий, Т. а.).
*Узоқдаги қир ёнида,
Бир колхознинг майдонида,
Музлаб ётар бир трактор,
Гуппа-гуппа ёғмоқда қор* („Муштум“).
*Минсам сакрайди кўкка,
Ирғишлаб дирка-дирка,
Чух десам тоғдан тикка,
Учиб ўтар чақмоғим* (Қ. Муҳаммадий, Т. а.).

Ҳар икки компоненти кучайтирувчи элемент олган такрорий тасвирий сўзларнинг компонентларидан биттаси одатда якка ҳолда ишлатилмайди.

Такрорнинг оддий формаси энг қадимги бўлиб, бошқалари шундан келиб чиққандир. Демак, улар кейинги замоннинг маҳсулидир. Ўрни келганда, жуфт тасвирий сўзларнинг ҳам содда тасвирий сўзларга нисбатан кейин пайдо бўлганлигини айтиб ўтиш керак.

Идентик такрорланган тасвирий сўзлар компонентларининг бир-бирига бўлган муносабатига қараб икки гурппага ажралади. Идентик такрорланган тасвирий сўзларнинг баъзи бирларининг компонентларини одатда алоҳида-алоҳида қўл-

лаб бўлмайди. Улар маълум такрорий ҳолдагина маъно
инглатади (биж-биж, виж-виж, дағ-дағ, жав-жав, га-гу ва б.).

*Шу қобилда беш минутча турдим, ўғилчам бўлса кучи-
нинг борича менга ёпишди, индамаса ҳам дағ-дағ титрарэди*
(М. Шолохов, И. т.) . . . . . *Қарға ва зағчалар айни уйқу
замонида тинчсизланган учун елга қарши намоиш қил-
гандек га-гу билан чакалак устидан айлана бошлади-
лар* (А. Қодирий, Ҷ. к).

Калонизаторни тутганда безгак,

Жағлари қаришиб этарди так-так („Муштум“).

*Вакил жиқ-жиқ терлаб, қизариб пишиб, гоҳ кўтарил-
ди, гоҳ босилди* („Муштум“). *Бир кун отам чақ-чақ уриб
кириб келди* (М. Исмоилий, Ф. т. о.). *Йигитлардан бири
ўргилай деб юборди, бошқалар қаҳ-қаҳ уриб кулишди*
(С. Анорбоев. О. ш.).

Юқоридаги соф такрорланган тасвирий сўзларнинг ком-
понентларидан бирига ясовчи аффикс қўшилиб, бошқа сўз-
лар, одатда, феъллар ясалганда дағиллади, такиллади, қатил-
лади каби мустақил қўлланиши мумкин. Бу группа тасвирий
сўзларнинг маъноси компонентларининг синтези сифатида
майдонга келади. Уларни қуйидаги математик формула орқа-
ли ифодаласа бўлар $a + a_1 = c$ ёки $\frac{a + a_1}{c}$ (яъни компонентла-
рининг инглатган маъноси уларнинг умумий махражига ўх-
шайди). Бу типдаги тасвирий сўзларнинг баъзилари гапда
аниқловчи вазифасида келиб, сўз бирикмасини ташкил қи-
лади: *ғул-ғул товуқ, шиқ-шиқ тугма*. Компонентлари
бир-бирига идентик бўлган тасвирий сўзлар биргаликда бир
сўз ҳосил қилганда, лексикализациялашганда одатда улар-
нинг маъносида ўзгариш бўлиб, улар мустақил сўзларга
(асосан отларга) айланади. Мустақил сўзлар каби агглютив-
нация қонун-қоидаларига бўйсунди ҳам. Масалан: *лак-лак* >
лайлак (парранданинг номи), *лўк-лўк* (болалар ўйинининг
бир тури) ва б.

Компонентлари бир-бирига идентик бўлган тасвирий сўз-
ларнинг иккинчи бир хили борки, уларнинг компонентлари-
ни алоҳида қўллаш ҳам мумкин. Улар якка ҳолда қўллан-
ганларида гоҳ ёрдамчи феъл, гоҳ мустақил феъл билан
бирликда ишлатила беради, Масалан: *миёв-миёв, дув-дув,
ғир-ғир, инга-инга, қулт-қулт, лип-лип, чиқ-чиқ, шип-шип,
тиқ-тиқ, тақ-тақ, ғақ-ғақ, пўк-пўк, жиз-жиз, шолоп-шолоп,
шарт-шарт, гур-гур, чўп-чўп, ялт-ялт, милт-милт, ғинг-ғинг,
ва бошқалар: . . . . Кейин ўғлимнинг жуда очкўзлик билан
ичаётганини кўриб, хотин боёқушнинг кўзларидан дув-
дув ёш тўкила бошлади* (М. Шолохов, И. т.). *Чайли*

ёнидаги уюқда милт-милт ўт ёнади (С. Анорбоев, О. ш.). *Ҳа, ана! Ўша ёқда лип-лип этган ўт куринди* (С. Анорбоев, О. ш.).

Мисоллардаги такрорий тасвирий сўзларнинг компонентларини дув этди, милт этди, лип ёнди, қулт этди каби ёрдамчи ёки мустақил феъллар билан якка ҳолда ҳам қўллаш мумкин: *Одамлар қаттиқ, узоқ алқишлаб, дув ташқарига чиқдилар* (Ойбек, Н. қ.). *Аммо ўша кунни саратон қуёши олов селини тўкиб туришига қарамай на сиздан ва на Парпиев, Марко, Азимов уртоқлардан милт этган тўр чиқмаган эди* („Муштум“). *Мойи тугаган жин чироқ сингари лип ёниб, лип ўчиб турган умр чироғини биратўла ўчирди-қўйди* (М. Исmoilов, Ф. т. о.). *Тўпланганлар гур этиб, автокачалар турган саройга қараб югуришди* (С. Анорбоев, О. ш.).

Бу группа тасвирий сўзларни англаган маъноларига кўра $a + a_1 = c$ формуласи билан ифодалаш мумкин. Бу группадаги такрорий тасвирий сўз компонентининг ҳар бири (a ёки a_1) ўзи бошқа ўринда c га тенглашиши мумкин. Биринчи группада эса a ёки a_1 c га тенглаша олмайди. Аммо соф ҳолда такрорланган тасвирий сўзларнинг бу икки группаси формал томондан ўзгармаслиги ҳамда компонентларининг бирикишидан умумий маъно келиб чиқиши томонидан бир-бирига жуда ўхшайди. Шунинг учун ҳам қўлланишдаги баъзи хусусиятларига қараб, улар орасига бир-биридан қатъий ажратувчи чегара қўйиш керак эмас.

Биз ҳозиргача соф такрорнинг туб элемент ҳолида — ҳеч қандай ўзгаришсиз (асосан бир бўғин тарзида) қўлланиши ҳақида гапирдик ва бундай тасвирий сўзлар такрорланганида қандай маъно англатишини таҳлил қилдик. Аммо тасвирий сўзларнинг структура элементлари олиб, икки бўғиндан тузилган ҳолда ҳам такрорланиб келиш ҳоллари учрайди. Бундай вақтларда улар қандай маъно англатади? Соф равишда такрорланган тасвирий сўзлар ҳаракат ёки товушнинг такрорланганлигини кўрсатса, структура элементлари (- ир, - (а) нг) олган тасвирий сўзлар такрорланмасдан ҳам ҳаракат ёки товушнинг туридаги бошқаликни кўрсатади. Масалан тақ — бир марта эшитилган товушни, аниқроғи бирор нарсанинг иккинчи нарсага фақат бир марта урилишидан пайдо бўлган товушни ифодалайди; тақир формаси билдирган товуш эса бундан фарқлидир. Шундай экан, бундай тасвирий сўзлар такрорланганларида қандай маъно ифодалайди?

Тақ-тақ деганимизда, биринчидан, якка нарса товушининг такрорланганлиги англашилади; иккинчидан, у товушнинг маълум ўринда бир оҳангда пайдо бўлиши тушунилади.

ди. Тақир формаси эса предметнинг бир неча ерга урилишидан, ишқаланишидан ва шунга ўхшаш бошқа ҳолатларда пайдо бўлган товушни кўрсатиши мумкин. Демак, такрорий тасвирий сўз товушнинг бир текисда эшитилганлигини, икки хил зарбнинг бир хил кўринишини билдиради, икки бўғинли **тақир** типигаги тасвирий сўзлар, аксинча, бир текисда эмас, балки узгарувчан товушни кўрсатади. Улар такрорланганди эса ана шундай ҳолатларнинг бирдан ортиқ бўлганлигини билдиради: *Бошимни кўтарсам, — хўжайиним. Тиши-тишига тегмай тақир-тақир қилади* (С. Анорбоев, О. ш.). *Ботирали теракларга ин қураётган қалдирғочларнинг вижир-вижир ҳикоясига очиқ деразадан қулоқ солиб ўтириб, Эъвозхонга қараб жилмайди* (Ҳ. Фулом, Машъал).

Пўлат парма тоғ тешар,

Кўмиш учун дорини.

Гумбур-гумбур портлатар,

Упириб тоғ бағрини (Қ. Муҳаммадий, Т. а.).

У тиниқ кўкда сузаётган тўлин ойга, живир-живир нуқра юлдузларга, қор босиб ётган чўққига, настга—сой бўйидаги қоронғи олчазорга тикилди (Ҳ. Фулом, Машъал)

Уйнинг ичи қоронғи бўб қолади,

Жами қизлар шувур-шувур қилади

(„Алпомиш“ достонидан).

Вадий адабиётда тасвирий сўзларнинг баъзан уч, тўрт, беш, олти ва ҳатто ундан ҳам ортиқ такрорланиш ҳолатларига дуч келамиз:

Қўшиғимиз тақ-тақ-тақ,

Томга тунка қоқилар.

Шўхлигимиз тақ-тақ-тақ,

Уста уйга пол қилар („Гунча“).

Ғижжасак ғиж-ғиж-ғиж этар,

Болалар қувнаб кетар („Гунча“).

Қу-қу-қу-қу хўрозим,

Уйимда хуш овозим,

Пақ-пақ қанот парвозим,

Қу-қу-қу-қу хўрозим (Қ. Муҳаммадий, Т. а.).

... *Атрофда булбуллар, саввалар, зарғалдоқлар сайрай кетди:— Чир-р-р, чақ-чақ-чақ, Чақ-чақ-чақ-чақ-чақ-чақ* (С. Анорбоев, О. ш.).

Жинг-жинг-жинг

Жинг-жинг-жинг

Жинг-жинг-жинг-жиринг!

Гоҳо тюлень, гоҳ кийик чақирар, келинг!

(Ш. Саъдулла, Ш. ва э.).

3. Жуфт тасвирий сўзлар. Бадий адабиётда, оғзаки нутқда табиатдаги предметларнинг ҳаракат-ҳолат образиди ва улар товушидаги ҳар хиллиликни кўрсатиш мақсадида кўпинча жуфт тасвирий сўзларга мурожаат қилинади. Тасвирий сўзларнинг ана шу хусусиятларига асосланиб, Е. И. Убрятова уларнинг оҳангдош бўлиш йўли билан такрорланишини кўпроқ бадий ифодалик мақсадларига бўйсундирилганлигини кўрсатади¹³¹. Ҳақиқатда ҳам жуфт тасвирий сўзлар бадий характеристика нуқтаи назаридан ишлатилган бўлса, улар стилистик қиймат касб этади. Аммо шу билан бирга, тасвирий сўзлар такрорланганида ёки жуфтлашганида улардан тамоман янги маъно англатувчи сўз пайдо бўлса, у лексик, грамматик аҳамиятга эга бўлади.

Е. И. Убрятова ёқут тилидаги жуфт сўзларни англатган маъноларига қараб беш асосий гурпуга бўлади:

Умумий маъноси компонентлари маънолари йиғиндисидан келиб чиқадиган жуфт сўзлар (Парные слова, общее значение которых составляет сумму значений из компонентов).

Жамлаш маъносидаги жуфт сўзлар (Парные слова собирательного значения).

Суз—синонимлардан ташкил топган жуфт сўзлар (Парные слова, составившиеся из слов—синонимов).

Қарама-қарши маъноли сўзлардан тузилган жуфт сўзлар (Парные слова, составившиеся из слов противоположным значением).

Умумий маъноси уларни ҳосил қилган компонентларнинг ҳозирги замондаги маъноси билан боғлиқ бўлган—жуфт сўзлар¹³² (Парные слова, общее значение которых связано с современным значением составивших их слов).

Бу классификациянинг фақат тўртинчисигина тасвирий сўзларда бошқачароқ тус олади, чунки тасвирий сўзлар жуфтлашганида ҳам асосан бир ҳодисани, биргина ҳодисани турли хил оттенкаси билан ифодалайди. Масалан, *тош шақир-шуқир ағдарилди* ёки *киши аланг-жаланг қаради* десак, уларнинг ҳар икки компоненти ҳам тошнинг ағдарилганлигини, қарамоқнинг баъзи бир фарқли оттенкалари билангина ифодалайди, холос. Бундай хусусияти билан улар борди-келди, эрта-кеч, тун-кун, катта-кичик типдаги антоним характеридаги жуфт сўзлардан тубдан фарқ қилади.

Б. М. Юнусалиев эса „Наиболее активными в речи оказываются контрастные (тагини биз чиздик—Р. К) варианты:

¹³¹ Е. И. Убрятова, Парные слова в якутском языке, „Язык и мышление“, XI, М.—Л., Изд-во АН СССР, 1948, стр 322.

¹³² Уша асар, 309-бет.

даң—для самого сильного звука, дың.—для слабого по тону- звука и дуң—для подражания сильному, приглушенному¹⁸³ деб ёзди.

Юқорида келтирилган товушга тақлид сўзларнинг англ-латган маъноларида фарқлар мавжуд. Аммо бу тақлид сўзларда контрастлик, маъно жиҳатдан қарама-қаршилик бор дейиш ўзбек тили, ҳатто қирғиз тилининг материалларига ҳам тўғри келмайди.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида жуфт тасвирий сўзлар ўзларининг формалари ва ифодалаган маъноларига қараб такрорий тасвирий сўзлардан фарқ қилади. Жуфт тасвирий сўзлар бир ҳодисанинг турли хил ўзгариб туришини, биргина товуш ёки образли ҳаракатнинг гоҳ кучайиб, гоҳ пайсиши, баъзан эса гоҳ яқинлашиш, гоҳ узоқлашиш каби ҳолатларни ифодалайди. Бу ҳолат эса, жуфт тасвирий сўзлар компонентларидан бирининг составидаги унли ёки ундош товушнинг ўзгариши, баъзан иккинчи компонентга бир ундош орттирилиши орқали юз беради¹⁸⁴.

Жуфт тасвирий сўзларнинг бундай хусусиятларини бошқа туркий тилларда ҳам учратиш мумкин¹⁸⁵ (2-жадвалга қаранг).

2- жадвал

Т И Л Л А Р

Ўзбек	Қозоқ	Қирғиз
У	Н	Л И
Шалдур-шулдур	ар-ур	жарқ-журқ
қалдир-қулдур	баж-буж	жалт-жулт
тарақ-туруқ	жалаң-жулаң	қалдыр-гулдур
ғарч-ғурч	жалт-жулт	шанқ-шунқ
чақ-чуқ		
ялт-юлт		

¹⁸³ В. М. Ю н у с а л и е в. Киргизская лексикология, часть I (развитие корневых слов), Фрунзе, Киргизучпедгиз, 1959, стр. 166.

¹⁸⁴ А. П. Баранников ҳинд тили фактлари асосида иккинчи компонентга бир ундош орттирилмайди, балки биринчи компонент бир ундош йўқотади, дейди. Бу ҳинд тилларига тўғри келмаса, туркий тиллар фактлари-га тўғри келмайди.

¹⁸⁵ Тасвирий сўзлар составида товуш ўзгаришлари ҳақида тўлароқ маълумот фонетика бобида берилган.

Т И Л Л А Р		
Туркман	Монгол	Усмонли турк
И Л	А	Р
Ваазы-буазы габыр-губур лак-лук	дэгэн-догон тэнтэр-гунтар йыхил-вугил гангар-гунгар дар-дер тамтр-тумтр	Çatır-Çütür haldır-huldur patır-kütür
У	Н Д	О Ш
ҳанг-манг вағир-шағир жиз-биз ғинг-пинг чирт-пирт	былқ-сылқ быт-шыт кәкір-шукір қылтың-сылтың	былк-сылк кубур-шыбыр курс-тарс
Л	А	Р
вағыр-шағыр жыз-пыз гык-бак	тас-няс	şangır-mangır tikir-mikir

Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги жуфт тасвирий сўзлар тўрт хил йўл билан майдонга келган:

Унлилар ўзгариши билан: ғарч-ғурч, тақ-туқ, тарс-турс, вағир-вуғур, шолоп-шулуп ва ҳоказо.

Ундошлар ўзгариши билан: ғивир-шивир, чирт-пирт, ғинг-пинг каби.

Иккинчи компонентнинг бошланишидан олдин бир ундош орттирилиши билан: аланг-жалаңг, апил-тапил, апир-шапир.

Аралаш йўл билан: қий-чув, ғиж-бадабанг, ғовур-шувур каби.

Жуфт тасвирий сўзларда асосий маънони кўпинча биринчи компонент англатади. Иккинчи компонент эса биринчи компонентнинг сал ўзгариши билан такрорланади. Лекин жуфт тасвирий сўзларнинг баъзи бирларининг компонентларини алоҳида-алоҳида олиб мустақил тасвирий сўз сифа-

тида қўллаш ҳам мумкин: шов-шув, ғивир-шивир каби. Уларнинг учинчи группасида ҳар иккала компонент ҳам мустақил қўлланмайди: ҳанг-манг, апил-тапил каби.

Шундай қилиб, жуфт тасвирий сўзларнинг қўлланиши ва бир-бирига муносабати, Н. К. Дмитриев кўрсатганидек, бошқа категория сўзларнинг жуфтлашиш қоидаларига тўғри келади¹³⁶.

Тасвирий сўзлар компонентларининг бир-бирига муносабати ва қўлланишига кўра учга бўлинади:

1. Ҳар икки компоненти ҳам мустақил қўллана оладиган жуфт тасвирий сўзлар.

Тасвирий сўзларнинг мустақил қўлланиши икки маънода тушунилиши керак. Биринчидан, улар айрим сўз — туб сўз ҳолида мустақил қўлланади. Иккинчидан, унинг компонентларидан янги сўз, унинг формаси, масалан, феъл формалари ясалганда мустақил қўлланади (бундай вақтда уларга феъл сифатида қаралади).

Ўзбек тилида жуфт тасвирий сўзларнинг компонентлари анча турғун ҳолатда бўлади. Баъзи жуфт сўзнинг компонентлари худди шу компонентлар билан бирикиб синонимик характерда бўлади: ғовур-ғувур, шов-шув, аланг-жалаңг, чарс-чурс, тарақ-туруқ ва б.

Бозорнинг ғовур-ғувури, турли-туман оломон билан тўла Чорсувга яқинлашган, Тўғонбек бирдан тўхтади (Ойбек). Бу етмагандек, тўппанчадан ўқ узиб, шов-шув кўтарганлар („Қизил Ўзбекистон“). Бироқ атрофига аланг-жалаңг қараб, ўлжасини тишлаганича оғбордан чиқиб кетди („Ғунча“).

Мисоллардаги жуфт сўзларнинг компонентларидан бирини бошқа бирор тасвирий сўз билан бирлаштириш мумкин эмас. Чунки бундай жуфт тасвирий сўзларнинг компонентлари биргина ҳодисанинг турли хусусиятларини билдиради, холос: тарс-турс товушга тақлид сўзининг маъносига диққат қилайлик. Тарс қаттиқ предметнинг иккинчи қаттиқ предметга урилишидан, тўқнашишидан пайдо бўлган товуш, иккинчи компонент турс эса, худди шу нарсанинг астароқ, секинроқ урилишидан ҳосил бўлган, оҳанг жиҳатидан пастроқ бўлган товушни кўрсатади. *Башорат эсиз одамгарчилик дегандек, унга бир ўқрайиб қаради-ю, тарс-турс юриб ҳовлидан чиқиб кетди („Муштум“).*

Баъзи тилларда образли сўзлар билан товушга тақлид сўзлар бирлашиб, бир жуфт сўз ҳосил қила олиши мумкин.

¹³⁶ Қаранг: Н. К. Дмитриев. О парных словосочетаниях в башкирском языке, „Изв. АН СССР“, отд. гуманитарных наук, № 7, Л., 1960, стр. 501—502.

Масалан, есигын-пэлэк¹³⁷. Корейс тилидаги бу жуфт тасвирий сўзнинг биринчи компоненти товушга тақлидни билдирса, иккинчи компоненти образли сўздир.

Агар жуфт тасвирий сўзлар ундош товушларнинг ўзгариши билан тузилган бўлса, баъзан уларнинг ҳар бир компонентидан ҳам бошқа жуфт сўзлар ҳосил қилиш мумкин: *Қоқ ярим кечада уй орқасида ғивир-шивир бўлиб қолди* („Муштум“). *Ҳаммаси Бойсун-Кўнғирот элини ташлаб, қалмоқ юртига жўнаб кетмоқчи бўлиб довирлашиб, ҳаммаси бирдан катта-кичик, ёш-қари бир-бирига хабар бериб, кўча бер деб вағир-шағир қилиб, уйларини бузиб туяларга ортиб, аёллар ҳам ўз юкбоғини бўғиб... шовқун-ғалоғул бўлиб қолди* („Алпомиш“ достонидан).

Бу мисоллардаги ғивир-шивир, вағир-шуғир жуфт тасвирий сўзларнинг ҳар бир компонентидан вағир-вуғур, шағир-шуғур каби бир неча жуфт тасвирий сўз ясаш мумкин. Аммо бу ҳодиса донмий эмас. Хусусан, бу методни унлилар ўзгариши билан тузилган жуфт сўзларга тадбиқ қилиш анча қийин.

Одатда жуфт ва такрорий сўзларнинг компонентлари бўғин тузилиши (бўғиннинг сони) жиҳатидан бир хил бўлади. Аммо тилдаги баъзи тасвирий сўзларнинг компонентлари бўғин жиҳатидан ҳам бир-бирдан фарқ қилади. Кўпинча, бундай жуфт тасвирий сўзларнинг иккинчи компоненти ўз ҳолича ҳам такрорланган ҳодисани ифодалайди: *Ҳатто хушнавоз бўлиб, баралла ялла қилиш, катта давраларда қарс-бадабанга ўйнагим келади* („Муштум“).

Беш-ўн чин ўртоқ,

Тўйга келмай, дейди: — э, аттанг!

Ғиж-бадабанг авжига минган чоқ („Муштум“).

Баъзан жуфт тасвирий сўзларнинг биринчи компонентлари бир бўғиндан ташкил топган бўлса, иккинчи компонентлари уч бўғиндан ташкил бўлиши мумкин. Баъзан бунинг акси бўлиши ҳам мумкин. *Қарс-бадабанг* („Муштум“, 1960, 1-сон). *Пахталар қийғос очилиб, терим машиналари „қани қаердан иш бошлайлик“ дегандек гуриллаб келганда юқоридаги керилмачоқ акамлар пилдир-пис бўлиб, дамлари ичига тушиб кетди* („Муштум“).

Ҳозирги ўзбек адабий тилида компонентлари мустақил қўллана оладиган жуфт тасвирий сўзларнинг баъзилари тасвирий сўздан бошқа туркумдаги сўзларнинг товушга тақлид ёки образли сўз билан жуфтлашиши натижасида вужудга

¹³⁷ Қаранг: Г. А. Пак. Изобразительные слова в корейском языке, Л., 1958, стр. 11.

келади: *Аммо Ботирали кириши биланоқ нотик гапдан тўхтади, ола-говур ҳам тинди* (Х. Гулом).

Бундай тасвирий сўзларнинг компонентлари ўзаро синоним бўла олмайди.

2. Компонентларидан фақат биттаси мустақил қўллана оладиган жуфт тасвирий сўзлар.

Бу группадаги тасвирий сўзларнинг фақат битта компоненти мустақил маъно англатади. Иккинчи компонент эса маъно англатувчи компонентнинг резонанси сифатида майдонга келади ва мустақил тасвирий сўз сифатида қўлланамайди. Бундай тасвирий сўзлар тўғрисида Е. И. Убрятова шундай дейди: „... Второе слово самостоятельного значения не имеет, это слово — рифма, придающая особый оттенок собирательности (или иногда ирония)“¹³⁸. *Тунда изгиб ивир-шивир иш битирувчи, сирни очувчи софдил „номингни ер юзидан ўчириб юбораман“ деб дағдага қилувчи хўжайинларнинг кечаси сирли соясини кўринмайдиган қилиб қуювчи азамат Фарғона районида топилмади* („Муштум“). *Улар ҳаракатни тезлатди. Ҳамма ёқни темирнинг шақир-шуқур садоси қоплади* (Ойбек, Қ. қораймас). *Карнайчилар ҳам чиқишиб, ват-вутлари билан халқ шодлигини кўкларга кўтарди* (М. Исмоилий, Ф. т. о.).

Компонентларидан биттаси мустақил қўллана оладиган тасвирий сўзларнинг қайси компоненти мустақил маъно англатади деган масалага тилшунослар ҳар хил қарайдилар. С. Қудайбергенов, М. Худойқулиевлар тасвирий сўзларнинг иккинчи компоненти ҳам баъзан мустақил қўллана олишини кўрсатсалар ҳам асосий маънони биринчи компонент ифода қилади, дейдилар¹³⁹.

С. Қудайбергенов бир ўринда биринчи компонент асосий маънони билдиради, иккинчиси эса — тақлид — эхо деб, ёзса, иккинчи ўринда (при фонетическом изменении второго компонента изменяется значение) иккинчи компонентда фонетик ўзгариш юз бериши билан унинг маъносида ўзгариш содир бўлади, деб ёзади. Бизнингча, бу ерда фикр қарама-қаршилиги борга ўхшайди. Чунки С. Қудайбергеновча, маъно биринчи компонентда бўлади, иккинчи компонент — эхо, у маъно англатмайди. Шундай экан, маъно англатмайдиган иккинчи компонентда фонетик ўзгариш юз бериши билан қандай семантик ўзгариш бўлар экан?

¹³⁸ Е. И. Убрятова. Юқорида кўрсатилган асар, 305-бет.

¹³⁹ С. Қудайбергенов. Подражательные слова в киргизском языке, Фрунзе, Киргизучпедгиз, 1957, стр. 38; М. Худайкулиев. Подражательные слова в туркменском языке, Л., 1958, стр. 9.

А. П. Баранников эса асосий маънони иккинчи компонент англатади дейди. Бу фикрга ҳам қўшилиш бир оз қийинроқ.

Ана шунга ўхшаш мулоҳазалардан сўнг ўзбек тилидаги тасвирий сўзларни компонентларининг маъно англатиш хусусиятларига қараб икки гурпуга ажратиш мумкин: а) асосий маъно биринчи компонентда бўлган тасвирий сўзлар: *Орамизда ҳали ишни орқага сурувчи ваъдабозлар, бел огритмасдан нон еювчи, шалдир-шулдур пул сановчи текинхўр шахслар ҳам бор* („Қизил Ўзбекистон“). *Акрам валаатга ўхшаган чаққонлар Фосих афандининг у ён-бу ёнидан шилт-пилт ўтиб қочиворди* (М. Исмоилий, Ф. т. о.). *Шамол ўймакор даричанинг тавоқларини бир-бирига уриб, тарақ-туруқ билан ёнди* (Ойбек, Навоий). *Мен қўлларимни ёнимга олдим, пошналаримни бир-бирига шақашуқ уриб баланд овоз билан рапорт бердим* (М. Шолохов).

б) Асосий маъно иккинчи компонентда: *Аҳмад Хусайн ҳақгўй китоблар ҳақида Шариф Сулаймон билан баҳслашаркан, ногаҳон қий-чув кўтариб, бир гала бола эшикдан келиб кирди* (Ойбек, И. к.). *Ғала-ғовур ичида аллакимнинг баланд овози янгради* (М. Исмоилий, Ф. т. о.).

3. Ҳар икки компоненти ҳам мустақил қўлланмайдиган жуфт тасвирий сўзлар.

Бу хил жуфт тасвирий сўзларнинг ҳар икки компонентлари ҳам мустақил лексик бирлик сифатида қўллана олиши билан бошқа гурпу жуфт тасвирий сўзлардан фарқ қилади. Бундай тасвирий сўзлар асосан бир умумий тушунчани билдирса-да, компонентлари орасидаги муносабат илгариги гурпаларга нисбатан анча узоқлашган бўлади.

Жуфт тасвирий сўзларнинг бу гурпузида компонентларининг бирортаси ҳам мустақил қўлланмайди (баъзан улардан ясалган феълларнинг мустақил қўлланиши бундан мустасно). Уларнинг компонентларини бир-биридан ажратиш ва бошқа тасвирий сўзлар билан жуфтлаштириш мумкин эмас. Улар фақат маълум компонентлар билан жуфтлашиб келади ва ана шу компонентларнинг бирикиши натижасида маълум умумий маъно англатади: чиртинг-пиртинг, апил-тапил, ғалдир-ғулдур, гангир-гунгир, ғиди-биди, апир-шапир кабилар. Бу тип жуфт тасвирий сўзларнинг компонентлари асосан морфологизациялашади: *Эъзозхон тўшакни апил-тапил йиғиб, тахмонга олиб бориб ташлади-да, ерга кўрпача ёзди* (Ҳ. Ғулом, Машъал). *Сотувчи узатган пошросни қўлига олиб, ҳанг-манг бўлиб қолди* („Муштум“).

Бурдаланар зағора нон,

Апир-шапир ошар қизлар (Ойбек, Бобом).

Яқинда худди шу ерда мана шундай диққи нафас пайтида шоферлар ўртасида яхшигина **ғиди-биди** бўлиб ўтди. („Муштум“). Султонмурод мажлисдагиларнинг гапидан, Алишернинг ҳам саройда эканлигини англади **гангир-гунгир** суҳбатга қоқоқ солиб ўтирди (Ойбек, Навоий).

Оппоқ соқолларин аста пийнаслар,

Ғулдир-ғулдир ўқийдир алланарса (Ғ. Ғулом, И. в).

Жуфт тасвирий сўзларнинг компонентлари бир неча марта такрорланганда турли хил товуш ёки ҳаракатнинг яна ҳам кўпроқ такрорланганлигини, баъзан товуш чиқарувчи нарсанинг кўплигини кўрсатади: пу-пу-пуп-пиш, ваҳат-ваҳа, ваҳу-ваҳа, така-тум-так, така-тум-так, плук-қум-пирр..., плук-қум-пирр...

Қаердадир қизилиштон қариллади, попишак „пу-пу-пуп-пиш“ деб қўйди (А. Қаҳҳор). *Карнайчининг ваҳат-ваҳа, ваҳу-ваҳа деган овози эшитилди* (Ўзбек тилининг Фориш шеваасидан). *Тўғоннинг икки томонида тўрттадан саккизта чилдирма така-тум-так, така-тум-так деб мақом бошлади* (А. Қаҳҳор, Қ. ч.). *Ҳаял ўтмай уйқуга кетиб, хуррак отди. Унинг хурраги ҳам нечук адабийроқ эди: „Плук-қум-пирр..., плук-қум пирр...* (А. Қаҳҳор, Санъаткор).

Ўзбек тилида тасвирий сўзлар асосан асиндетик (боғловчисиз) йўл билан бир-бирларига бирлашади. Аммо уларнинг копулятив йўл билан жуфтлаши ҳам учрайди. Яъни тасвирий сўзларнинг жуфтлашишида боғловчилар ҳам иштирок этиши мумкин. Бундай боғловчилар жуфт тасвирий сўзнинг биринчи компоненти охирига қўшилади. Бу эса кўпинча семантик томондан маънони кучайтирганга ўхшаб туюлади:

Тери тайёр, ким бичар?

Усталар керак талай,

Ғарчу-ғурчинг* сабаби,

Меҳнат эканми, қалай? (Қ. Муҳаммадий, Т. а.).

Бундай сўзлар эски ўзбек тилида ҳам учрайди.

Рафқон ажойиб жой экан,

Бир кўча кетган сой экан,

Салқин супа ҳай-ҳай экан,

Ким кўрса ҳангу-манг экан (Муқимий, Саёҳатнома).

Минг сизу — биздан, бир жизу—биз (мақол).

Ясовчи ва турловчи аффикслар эса иккинчи компонентга қўшилади. Бу эса такрорий ва жуфт тасвирий сўзларнинг

ҳар икки компоненти ҳам бир сўз сифатида қаралишини тақозо қилади: бабалаб, ғиқ-ғиқи, қаҳ-қаҳла, ғув-ғуви, дуқир-дуқирлар каби.

Одатда жуфт тасвирий сўзлар ёзувда дефис орқали берилади, лекин ўзбек тили факлари баъзан бу тартибнинг ўзгаришини, яъни уларни вергуллар орқали ажратилиб, тавтологик такрор формасида бериш ҳам мумкинлигини кўрсатади. Аммо тасвирий сўзлар бундай формада кўп ишлатилмайди: Мисоллар: **Бам, бум, бам...** *Унутма бу сирли ногорамнинг овози, тайинлабди Пудим („Муштум“).*

Зерикдим, нега „қорр, қорр“, демайди қарға, қаранг, Букун бутун шуаро қарға жойида шекиллик (Ғ. Ғулом, Қ. ва ш.).

Чирқ... чирқ... чирқ... чирқ,

Холага раҳмат этар,

Пириллаб учиб кетар (Қ. Муҳаммадий, Т. а.).

Бошқа ҳолларда дефис билан ёзила беради:

Дупур-дупур оёқ бос,

Ерлар титратиб,

Душман сари йўлга бос,

Отлар ўйнатиб (Ҳ. Ниёзий, Б. э. қ.).

Ҳой ҳой отамиз!

Тошни кесар болтамиз.

Бизга кимлар қарши турса,

Шартта-шартта отамиз (Ҳ. Ниёзий,

Ҳ. ҳ. о.).

Демак, орада дефиснинг бўлиши ё вергул ишлатилиши оддий такрор билан жуфтлашишни фарқлаш масаласига бориб тақалади.

Жуфт ва такрорий тасвирий сўзлар компонентларининг жойлашиш тартиби ҳам ўзига хос хусусиятга эга. Бу, албатта, кузатувчининг диққатини ўзига тортмай қўймайди.

Ҳозирги ўзбек тилида жуфт сўз компонентларининг маъноси бир хил ёки шунга яқинроқ бўлганда — яқин (кенг маънода) предметларнинг отлари бўлганда, инверсия билан ҳам қўллана беради: Хас-чўп, чўп-хас; гўшт-ёғ, ёғ-гўшт; қўл-оёқ, оёқ-қўл; қовун-тарвуз, тарвуз-қовун; кўйлак-иштон, иштон-кўйлак; сиз-биз, биз-сиз каби.

Такрорий тасвирий сўзларнинг компонентлари бир-бирига нисбатан эркин муносабатда бўла олади. Оддий такрорланган тасвирий сўзлар бир-бирига тенг қийматга эга бўлади, улар бирикиш, тенглашиш йўли билан боғланади.

Буларнинг компонентларини $a+a_1=c$ сифатида кўрсатсак, улар $a+a_1$ бўлганда ҳам, a_1+a бўлганда ҳам қиймати

с га тенг бўла беради. Демак, уларнинг компонентларини бемалол алмаштириш мумкин.

Тасвирий сўзлар жуфтлашганида компонентларининг тартиби барқарорроқ бўлади. Жуфт тасвирий сўзлар компонентларининг тартибини қуйидагича кўрсатиш мумкин:

1. Асосий маънони англатувчи компонент биринчи ўринда келади: ялт-юлт, валдир-вуддур, тарақ-туруқ, финг-пинг, тапир-тупур ва б.: *Айни замонда карнайчилар ват-вутлари билан қишлоқни тўлдириб, тоширди* (М. Исмоилий, Ф. т. о.). *Ўғилларини жаз-биз ва димоқларни қитиқлаган ёқимли ҳид қучоқ очиб қарши олди* (М. Исмоилий, Ф. т. о.).

2. Унли билан бошланган компонент аввал келади: ивир-шивир, аланг-жаланг, апил-тапил, апир-шапир каби: *Улар гулларни писанд қилмай, бақириб-чақириб, увиллаб-чувиллаб* кела бошладилар* (Ш. Рашидов, К. қ.). *Оч чақалоқ соғинган „маммасини“ апил-тапил эма бошлади* (Ҳ. Фулом, Машъал).

3. Кам бўғинли, кам товушли компонент аввал келади: ола-кула, ола-чалпоқ, ола-ғовур, қарс-бадабанг, қу-қув, пуп-пиш, ду-дут, жинг-жиринг каби: *Домла шиллиқ олакула бўлиб улфатига қаради* (Ҳ. Фулом, Машъал). *Ҳаёт ва бахтнинг, ўсиш ва юксалишнинг ашаддий душманлари Бўрон билан Хоруднинг қадами етган чаман ана шундай тап-тақир ер, кимсасиз бўшлиқ бўлиб қолади* (Ш. Рашидов, К. қ.).

Баъзи ҳолларда бу компонентлар кейин ҳам келиши мумкин: бақа-банг, пилдир-пис, гўлдир-ғўп каби. *Чилдирма бақа-банг қиблага қараб куёв тўрам утирадилар* (Ҳ. Ҳ. Ниёзий, М. и.).

4. Бошқа категория сўзларнинг жуфтланганида „ҳар икки компоненти ҳам ундош билан бошланган бўлса, спирант ёки жарангли портловчи товуш билан бошланган“ компоненти асосан (бармоқ билан санарли ҳодисаларни мустасно қилганда) биринчи ўринда келади. Аммо ҳар иккаласи ундош билан бошланган жуфт тасвирий сўзларни бунга ўхшаш қатъий бир қолипга солиш мумкин эмас: чиртинг-пиртинг, фиринг-пиринг, гиж-биж, қий-чув, довдир-шовдир, ҳу-ғу, чирс-пирс, ғовур-шувур, шилт-пилт, вағир-вуғур, ҳангманг, ғиди-биди кабилар. Бу тасвирий сўзлар компонентлари қандай товушлар билан бошланганлигини мана шундай кўрсатиш мумкин.

Биринчи компонент:

Иккинчи компонент:

Ч—портловчи, жарангсиз,

П—портловчи, жарангсиз

Ғ—сирғалувчи, жарангли

Б—портловчи, жарангли

Қ—портловчи, жарангсиз   **Ч**—портловчи, жарангсиз
Д—портловчи, жарангли   **Ж**—портловчи, жарангли
Х—сирғалувчи, жарангсиз   **М**—бўрун, жарангсиз
В—сирғалувчи, жарангли   **Ш**—сирғалувчи, жарангсиз.

Демак, бу ерда шундай хулосага келиш мумкин:

а) кўрсатилган типдаги тасвирий сўзлар компонентларининг жойлашишини юқоридагидек, бошланғич товушга қатъий қилиб боғлаб қўйиш мумкин эмас.

б) ўзбек тилида умуман сонор товуш билан бошланган сўзлар кам бўлгани каби (л, м товушлари билан бошланган 10—15 сўзни ҳисобга олмаганда) тасвирий сўзларнинг ҳам сонор товушлар билан бошланишини асосан кўрмаймиз.

ТАСВИРИЙ СЎЗЛАРНИНГ ЎЗБЕК ТИЛИ СЎЗ ЯСАШ СИСТЕМАСИДАГИ РОЛИ

Тасвирий сўзлар ўзбек тилининг сўз ясаш системасида ҳам ўзига хос хусусияти билан алоҳида ўринни эгаллайди. Ўзбек тилида тасвирий сўзлар учун ички ясалиш характерлидир¹⁴⁰, яъни бир тасвирий сўздан турли хил структура элементлари қўшиш ва уларни жуфтлаштириш асосида бошқа хил тасвирий сўзлар ҳосил қилинади. Лекин ўзбек тилида бошқа сўз туркумларидан тасвирий сўзлар ясалмайди. Шу нуқтаи назардан қорақалпоқ тилидаги **ербе** (эримоқ ўзагидан -бе аффикси орқали тасвирий сўз ясалган) ва шу каби **салпа**, **джелпи**, **тикре**, **кълалта** каби сўзларни **солмоқ**, **ел** (шамол), **тик** (тик турмоқ) каби ўзаклардан **-бе**, **-па** аффикслари орқали ясалган тасвирий сўзлар деб ҳисоблаб бўлармикан?¹⁴¹

Тасвирий сўзлардан бошқа сўз туркумларининг, хусусан, от, сифат, феъл ва равишнинг ясалиши эса анча тараққий қилган. Демак, тасвирий сўзларнинг янги сўз ҳосил қилиш бобидаги функциясини иккига бўлиб кўрсатиш мумкин:

а) **ички ясалиш** (тасвирий сўзлардан тасвирий сўз ҳосил қилиш).

Юқорида айтганимиздек, бошқа сўз туркумларидан тасвирий сўзлар ясалмайди. Лекин тасвирий сўзларга структура элементлари қўшилиши натижасида уларнинг янги формалари ҳосил бўлади. Аммо бундай қўшимча маъно англлатувчи тасвирий сўзлар бутунлай бошқа сўзлар категорияси система-

¹⁴⁰ А. Г. Гулямов. Проблемы исторического словообразования узбекского языка, Ташкент, 1959, стр. 50.

¹⁴¹ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, II, часть первая, М., 1952, стр. 245—246.

сига ўтиб кетмайди, балки шу тасвирий сўзлар системасида қола беради.

Тасвирий сўзларга қўшиладиган структура элементларининг асосий қисми фақат шу категориягагина хосдир. Бу хусусияти билан ҳам тасвирий сўзлар бошқа категория сўзлардан ажралиб туради. Структура элементларини маънога таъсир қилиш ва бошқа форма ҳосил қилиш хусусиятига қараб аффикслар ҳисоблаш мумкин, аммо бу элементларни олган сўзларнинг маъноси тамоман ўзгариб кетмаслиги, лексик маънодаги янги оттенка ҳосил қила олиш ёки ҳосил қила олмаслик жиҳатидан уларни тўлиқ маънодаги ясовчи аффикслар дейиш ҳам мумкин эмас. Шунинг учун уларни „фарқловчилар“ (отличители) ёки „структура элементлари“¹⁴² сифатида қараш мақсадга мувофиқдир. Булар ясовчиларнинг „иккинчи тури“ („қўшимча маъно берувчи“), аниқроғи, форма ясовчи аффикслардир (тор маънода).

Ана шундай тасвирий сўздан тасвирий сўз ҳосил қиладиган структура элементларига алоҳида-алоҳида тўхталамиз:

-ир, (-ур). Бу структура элементи ҳозирги ўзбек адабий тилида асосан **-ир** формасида қўлланади, **-ур** эса шу структура элементидagi **-и** унлисининг ўзакдаги унли таъсирида лабиализация ҳодисасига бўйсуниб, **у** га ўтишидир. **-ир** структура элементи бир бўғинли тасвирий сўзлардан уларнинг семантикасида фарқли оттенкалари бўлган, кенгайган формасини ҳосил қилади: гумбур-гумбур, гувур-гувур, ва-жир-вужур, ялтир-ялтир, ғимир-ғимир, ванғир-вунғур, дукур-дукур, дуқур-дуқур, милтир-милтир, пилдир-пилдир каби.

Бу структура элементи ҳамма туркий тилларда ҳам тасвирий сўзларга қўшилиб, уларнинг кенгайган формасини ҳосил қила олади (3-жадвалга қаранг):

-ил. Бу структура элементини олган тасвирий сўзлар кўпгина туркий тилларда мустақил негиз сифатида қўллана олади. Аммо ўзбек тилида эса **-ил** структура элементини олган тасвирий сўзларнинг мустақил негиз сифатида қўлланган ҳолини учратмадик. Тирсилла, ғичилла; тарсилла, тақилла, ялтилла, милтилла, ғилтилла типидagi тасвирий феълларнинг негизлари тарсил, ғичил, тақил, ялтил, милтил, ғилтил каби формада ҳозирги ўзбек адабий тилида якка ҳолда қўлланмайди. Бизнингча, юқорида келтирилган тасвирий сўзларнинг баъзиларидаги **-ил** формаси **-ир** структура эле-

¹⁴² Отличители терминини Н. И. Ашмарин қўлаган. Қаранг: О морфологических категориях подражаний в чувашском языке, Казань, 1928, стр. 9. Структура элементлари терминини эса Л. Н. Харитонов қўлаган. Қаранг: Типы глагольной основы в якутском языке, М.—Л., 1954, стр. 167.

Т и л л а р				
Ўзбек	Қozoқ	Қирғиз	Туркман	Уйғур
шилдиr-шилдиr	шулдур-шудур	шылдыр-шылдыр	шилдиr-шилдиr	шилдиr-шилдиr
данғир-дунғур	данғыр-дунғыр	данғыр-дунғур	тапыр-тупыр	чунғур-мунғур
топир-тупур	тапыр-тупыр	топур-топур	вағыр-вағыр	гулдур-гулдур
гунғур-гунғур	кунғир-куағир	кунғур-кунғур	кикир-кикир	дукур-дукур
ғижир-ғижир	лабыр-дубыр	бадыр-бадыр	губур-губур	
тақир-туқур	денір-денір	бачыр-бучур	шокыр-шукур	
ялтир-ялтир	бытыр-бытыр	кубур-шыбыр		
милтир-милтир	дубір-дубір	кычыр-кычыр		
жинғир-жинғир				
дупур-дупур				

ментининг ўзгинасидир. Тасвирий сўзга қўшилган феъл ясовчи аффикс **-ланинг** биринчи товуши **л** таъсирида структура элементи охиридаги **р** товуши регрессив ассимиляцияга учрайди ва **л** га ўтади ($r \rightarrow л$). Шундай қилиб, **-ир** структура элементи **-ил** формасини олади. Шунинг учун ўзбек тилида ширли-ширил¹⁴³ каби тасвирий сўзларни мустақил форма сифатида кўрсатишда „виж + ир + ла//вижилла“ каби формалардаги ўзгариш кўзда тutilган бўлса керак.

Ҳақиқатда ҳам ўзбек тилида *ғизил, чирқил, тирсил, чўпил, ғилтил* каби тасвирий негизлар борга ўхшаб кўринадилекин булар асли **ғиз, чирқ, тирс** каби ўзақлардан (негизлардан) ташкил топган бўлиб, феъл ясовчи соф¹⁴⁴ **-илла** аффикси қўшилиши билан (этимологияси кўзда тutilмаганда) улардан феълнинг буйруқ формаси ҳосил бўлган.

Шундай қилиб, тасвирий сўзнинг **-ил** структура элементи билан тугайдиган формаси ўзидан сўнг келадиган аффикслар билангина қўлланади.

-(а)нг, -(у)нг, -и(нг), -о(нг). Бу структура элементи кўпроқ образли сўзларга қўшилиб, ҳолатни, ҳаракат образини ифодалайди: *лапанг, лапанг-лапанг, диконг-диконг, жилпонг-жилпонг, талтанг-талтанг, алпанг-талпанг, диринг-диринг* кабилар. Аммо **-(а)нг** структура элементи ўз вари-

¹⁴³ А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., Изд-во АН СССР, 1960, стр. 339.

¹⁴⁴ **-илла** аффиксини бу ўринда соф дейшимизнинг сабаби, юқорида айтганимиздек, баъзан бу аффикс структура элементи **-ир** ва ясовчи **-ланинг** бириктиши натижасида пайдо бўлади. Баъзан эса тасвирий сўзга тўғридан-тўғри **-илла** аффикси қўшилиб, феъл ясалади.

антлари билан товушга тақлид сўзларга ҳам қўшила олади: варанг-варанг, жаранг-жаранг, жиринг-жиринг, дўқонг-дўқонг, хиринг-хиринг, ғиринг-ғиринг, чиртинг-пиртинг, даранг-дурунг кабилар.

-к, -қ, -қ структура элементи тасвирий сўзларга қўшилиб, кескинликни билдиради. **-к** эса унга нисбатан кучсизроқ товушни кўрсатишда қўлланади: зирқ-зирқ, хирқ-хирқ, ширқ-ширқ, чирқ-чирқ, тирқ-тирқ, бурқ-бурқ, дирқ-дирқ, гурқ-гурқ кабилар.

-т. Тасвирий сўзларга қўшилиб, товуш ёки ҳаракатдаги қисқалик, тамомланганлик, узилиб қолганлик каби маъноларни англатади: шарт-шурт, ялт-юлт, шилт-шилт, пирт-пирт, ғилт-ғилт, чирт-чирт, қирт-қирт ва бошқалар. Бу структура элементи тасвирий сўзларга **р, л** товушларидан кейин қўшилади.

-ч. Тасвирий сўзларга асосан **л** ва **р** товушларидан кейин қўшилади: ғирч-ғирч, ғарч-ғарч, пилч-пилч ва б.

-п. Бу ҳам **-ч, -т** структура элементларига ўхшаш тасвирий сўзларга **р, л** товушларидан кейин қўшилади ва улар англатган маънога яқин маъно англатиш учун хизмат қилади: чилп-чилп, қилп-қилп, чалп-чулп, гурп-гурп ва б.

-с. Бу фақат **р** билан тугаган тасвирий сўзларгагина қўшилиб, жуда ҳам қисқа маънони англатади: гурс-гурс, тарс-турс, пирс-пирс, чарс-чурс, қирс-қирс кабилар. Бу негизлар яна бир структура элементи қўшилганида негиздаги **р** кучли редукцияга учрайди ва тасир-тусур, қасир-қусур каби формада қўлланади (фонетик қулайлик):

*Қасир-қисир этган эди, вайдод деди,
Синиб кетса менга қанот дедил („Ғунча“).*

Тасвирий сўзлар баъзан шилип (-ип), шолоп (-оп), ярақ (-ақ), тарақ-туруқ (-уқ) каби структура элементларини олганда кенгайганга ўхшаб кўринади. Бундай вақтларда у сўзлардаги **-ақ, -оп, -ип, -уп** каби товушлар бирликда олиб қаралмаслиги керак. Бу сўзлардаги **а, о, у, и** товушлари алоҳида тасвирий сўз маъносига қўшимча маъно берувчи, кучайтирувчи элемент деб қаралади:

Сув келмайди, ахир, қурдум дарёдан,

Шароқ-шароқ оқмоқда ҳар бир ёқдан (Ғ. Ғулом)

Мешдай қоплайган қорни юганида ҳам силкинар, тирсиллаб турган оппоқ елини сонига шалоп-шалоп уриллар... (С. Анорбоев).

Юз маротиб пиёдалик жаннат,

*Дейдилар ё сақар-сақар араванг (Муқимий,
Араванг).*

Структура элементи олган тасвирий сўзларнинг бир қисмини ўзак ва структура элементи деб икки қисмга ажратиш мумкин. Чунки баъзи бир тасвирий сўзлар составидаги структура элементлари ўзакка жуда ҳам сингиб, ўлик ҳолга келиб қолган. Баъзиларининг ўзақлари эса ҳозирги вақтда мустақил тасвирий сўз сифатида қўлланмайди. Лекин уларнинг тасвирий сўзларга хос хусусиятларини ҳисобга олиб, тарихий нуқтаи назардан ўзак ва структура элементлари деб икки қисмга ажратиб қарашга тўғри келади. Тасвирий сўзларнинг форма, маъно ва қўлланишдаги бунга ўхшаш силжувчанлик, ҳаракатчанлиги, биринчидан, уларнинг яна бир ўзига хос хусусиятини ифодалайди. Иккинчи томондан, тасвирий сўзларнинг тузилишини морфологик анализ қилишнинг қай даражада қийин эканлигини ҳам кўрсатади.

Янги тасвирий сўзларнинг пайдо бўлишида иккинчи йўл ҳам бор. Бундай сўзларга такрор ва жуфтлашиш натижа-сида пайдо бўлган тасвирий сўзларни киритиш мумкин. Такрор йўли билан янги сўз яшаш аффиксацияга нисбатан илгари пайдо бўлган, аммо ҳозирги ўзбек тилида бу усулга нисбатан аффиксация кенг қўлланмоқда: тақ//тақ-тақ; қарс//қарс-қурс; жиқ//жиқ-жиқ; пўк//пўк-пўк; чарс//чарс-чурс; чирқ//чирқ-чирқ кабилар.

Такрорланган ва жуфт тасвирий сўзларнинг турли хил кўринишлари ҳақида „Тасвирий сўзларнинг структураси“ деб аталувчи бўлимда тўлароқ маълумот берганлигимиз учун уларни бу ерда яна такрорлаб ўтиришни ортиқча деб биламиз.

Баъзан аффикслар ёрдамида тасвирий сўзларнинг бир семантик группасидан иккинчиси ясалади. Масалан: гуп — товушга тақлид, қор *гуппа-гуппа** ёғмоқда деганимизда у образли сўздир. Шу каби шарт — товушга тақлид сўз, *шартта** бурилди деганимизда эса у образли сўздир. Бу ерда а аффикси орқали тасвирий сўздан равиш ясалган. Шу билан у образли сўзга ҳам айланган.

А. Ғуломов ўзбек тилида фонетик йўл билан ҳам бир тасвирий сўздан иккинчисининг ясалиши мумкинлигини кўрсатади. Масалан, товушлар ўрнини алмаштириш билан бир тасвирий сўздан қуйидагича иккинчи хил тасвирий сўзлар ҳосил бўлади: чилп-чилп//пилч-пилч, ғуч-ғуч//чуғ-чуғ, қоғ-қоғ//ғоқ-ғоқ, типирла//питирла каби¹⁴⁵.

¹⁴⁵ А. Ғуломов. Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида, „ЎзССР ФА Тил ва адабиёт институти асарлари“, Тошкент, 1949, 80-бет.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида тасвирий сўзлардан морфологик, синтактик ва лексико-синтактик¹⁴⁶ йўллар билан от, сифат, феъл (ва унинг формалари), равишлар ясалади.

I. Тасвирий сўзлардан ясалган отлар

Ўзбек тили лексикасидаги сўзлар морфологик ва лексико-семантик жиҳатдан текширилса, от категориясига кирувчи кўпгина сўзларнинг ўзаги тасвирий сўзлардан эканлиги маълум бўлади. Бу тасвирий сўзларнинг баъзилари от ясовчи аффикслар олиш билан от категориясига ўтган бўлса, баъзилари ҳеч қандай аффикс қабул қилмасдан, маъноларидagi силжиш натижасида от категориясига ўтган.

Туркологияга оид адабиётларда баъзи бир авторларнинг тасвирий сўздан от ясалиши учун у тасвирий сўздан аввал феъл ясалиши керак, сўнгра феълдан бошқа аффикслар воситаси билан отлар ясалади, деган фикри ҳам мавжуд. Яъни улар тасвирий сўзлардан тўғридан-тўғри, бевосита отлар ясала олишини инкор қиладилар. Ўзбек тили фактлари отларнинг бевосита тасвирий сўзлардан ҳам ясалиши мумкинлигини кўрсатади: жиз + з + а, шов + в + а ва б. (Тасвирий сўз: жизз, шовв).

Ҳозирги ўзбек адабий тилида тасвирий сўзлардан отлар уч хил йўл билан ясалади: морфологик, синтактик, синтактико-морфологик.

1. Морфологик (аффиксация) йўли билан тасвирий сўзлардан отларнинг ясалиши.

Ҳозирги ўзбек тилида бошқа категориядаги сўзларнинг ясалишида ҳам аффиксация усули устундир. Тасвирий сўзлардан бошқа сўзларнинг ясалишида ҳам аффиксация энг маҳсулдор усул ҳисобланади.

Тасвирий сўзларга қўшилиб от ясовчи аффиксларни икки гурпуага бўлиш мумкин:

а) фақатгина тасвирий сўзларга қўшилиб от ясовчи аффикслар. Ўзбек тилида бундай аффикслар сони нисбатан унча кўп эмас. Улар асосан қуйидагилар:

-ак аффикси. Бу аффикс тасвирий сўзлардан от ясашда шу типдаги бошқа аффиксларга қараганда кўпроқ учрайди. Бу аффикс баъзан конкрет, баъзан абстракт от ясади: пўкак, куркунак, визвизак, шаршарак, дардарак, ҳуштак, ғуррак, варрак, таррак, хуррак, қарсак, ғижжак, чапак, ғизғизак, ғирғирак, тартарак, каркунак, попишак, шиппак, чит-

¹⁴⁶ Термин А. Н. Кононовники. Қаранг: Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., стр. 141.

так, милмилак, пуфак (Ўзбек тилининг қипчоқ шевасида: пувак)¹⁴⁷ кабилар:

*Энди турмайман настда,
Билмас сара қадримни,
Узиб олиб бир пасда,
Визвизак қилар мени* (Қ. Муҳаммадий, Т. а.).

Балки сиз:

*Шамларга кўзойнак,
Китобларга дардарак
Ихтиросин сўзларсиз* (Ғ. Фулом, Т. т.).

Бу ўринда дардарак сўзи билан варрак сўзини чоғиштириш мумкин (баъзи бир маҳаллий шеваларда бадбарак, базварак,¹⁴⁸ бадбарақ¹⁴⁹ формалари ҳам учрайди (варварак → варрак?). *Беғам эй, тун бўйи хуррак отдим де.*—*Қаттиқ чарчаган эдим* (Ш. Рашидов, Б. к.). *Ғиржжак, танбур, най, уд, дав ва ҳоказодан иборат мусиқа араб, форс, турк, ўзбек мақомларини янградди* (Ойбек, Навоий). Л. Будаговнинг¹⁵⁰ кўрсатишича, бу сўз форс ва чигатоӣ тилида „гачекъ, гэжекъ“ формасида ҳам қўлланган. Вамбериде эса бу ғиржакдир.

А. Фуломовнинг кўрсатишича, ўзбек тилининг Хоразм диалектида ҳам бу сўз *ғиржак* формасида қўлланади.

-ак аффикси баъзан тасвирий сўзларга қушилиб, топонимик отлар ҳам ясайди:

*Маллахондан шу кунгача,
Кўкрагида сақланган,
Кир сўлак*
(афв этасиз)

*Ўқчиқланиб букиб тиз,
Шаршаракка тўплади* (Ғ. Фуломов, М. қ.).

-ак аффикси билан тасвирий сўздан ясалган отларни эски ўзбек тили материалларида ҳам учратамиз:

*Элликбоши ўгли макиёнбоз,
Устоз бўлибди куркуракка* (Завқий, Ҳ. а. р.).

Тасвирий сўзлардан -ак аффикси орқали ясалган отларга эғалик аффикслари қушилганда от ясовчи аффиксдаги к то-

¹⁴⁷ Ф. А. Абдуллаев, Ўзбек тилининг қипчоқ шеваси, кандидатлик диссертациясининг қўлёзмаси, Тошкент, 1956, 122-бет.

¹⁴⁸ Ўзбек тилининг Форш шевасида.

¹⁴⁹ Х. Данияров. Бахмальский говор узбекского языка, кандидат диссертация, М., 1953, стр. 224.

¹⁵⁰ Л. Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, СПб., т. 1, 1869, стр. 772.

вуши г га ўтади ва -ак аффикси -аг формасини олади. Аммо бундай ҳолатларда ҳам уларга -ак аффикси деб қарала беради: *Сидиқжон узун хуррак отди-да, ўзининг хуррагига** ўзи уйғониб, бирдан бошини кўтарди (А. Қаҳҳор, Қ. Ч.).

-ос// -ас аффикси. Бу аффикс ҳам ҳозирги ўзбек адабий тилида тасвирий сўзлардан от ясовчи аффикслардан ҳисобланади: гулдурос, чуввос, дўппос, ғуввос, уллас (уллас тортиб йиғламоқ) ва б.

*Ўттизинчи йиллар баҳори,
Қирқинчи йилларнинг гулдурослари,*

Булоқдай қайнаган лирика („Муштум“).

„Қуръон, қуръон“ деб бир неча жоҳиллар, сотқинлар бурчак-бурчакдан туриб чуввос кўтарди (Ойбек, Н. қ.).

-(оқ) қ аффикси. Бу аффикс тасвирий сўз ўзак ёки негизларига тўғридан-тўғри қўшилса, **-оқ** шаклида қўлланилади (бу эса ўзакдаги унлининг қаттиқ ёки юмшоқлик характери билан изоҳланиши мумкин). Масалан: қалдироқ, карқуноқ, бодроқ, кўнғироқ кабилар. Тасвирий сўзлардан **-а, -ра** аффикслари орқали ясалган феълларга қўшилганда, **у -қ** формасида қўлланади. Феъл ясовчи **-а** аффикси эса чуқур тил орқа товуши қнинг таъсири остида **о** га ўтади (**а → о**); кўнғироқ, титроқ каби: *Бодроқдай потирлаб кетасан бир гапга киришсанг* (Ойбек, Н. қ.).

*Момақалди роқ кўкда,
Шер бўлиб ўкиради* (Қ. Муҳаммадий, Т. а.).

... Бўрон ҳайқираркан, гуллар қалтираб, ниҳолларда титроқ пайдо бўлди (Ш. Рашидов, Б. к.).

*Ҳарсангдек тиш ҳартуми,
Туядек чўлтоқ думи,
Тоғни ортсанг, кўтарар,
Қалди роқдек йўталар* (Қ. Муҳаммадий, Т. а.)

Тасвирий сўзлар унли билан тугаганда ҳам бу аффикс фақат **-қ** формасида қўлланади. Масалан: тира+қ -тира+қ¹⁵¹.

-(о) қ аффикси орқали топонимик отлар ҳам ясалади: Шариллоқ (Сирдарё область, Жиззах районидаги бир қишлоқнинг номи), Чувуллоқ (Самарқанд область Галлаорол районидаги бир қишлоқнинг номи).

¹⁵¹ Ш. Афзалов, Ўзбек тилининг Паркент шеvasи, Тошкент, 1958, 138-бет.

-**(о)** қ аффикси. чиқиб келиши жиҳатидан **-ғоқ, -қоқ** аффикслари билан алоқаси бўлса керак:

„Аффикс **-қ, -к**. Этот непродуктивный элемент во многих случаях имеет отношение к аффиксу **-ғақ**. Происходит, видимо, от **-ғақ, -қақ** в отдельных случаях напоминает аффикс **-чағ, -чақ**¹⁵². П. М. Мелиоранский ҳам **-оғ, -оқ** аффиксларини **-ғоқ, -қоқ** дан келиб чиққан бўлса керак деган хулосага келган эди¹⁵³.

-илдоқ аффикси. Хирилдоқ, визилдоқ, шақилдоқ, шилпилдоқ, чирилдоқ, ҳиқилдоқ, боқақуриллоқ ва б. Бу баъзан **-илдоқ, баъзан -иллоқ** формасида қўлланади:

*Чирилдоқ шаввоз найчи,
Ўйин тушар ниначи* (Қ. Муҳаммадий, Т. а.).

— *Офарин, офарин—деди у, мақолани ўқиб бўлгач, —
ҳиқилдоғидан бўғибсизлар* (Ш. Рашидов, Б. к.).

Бу **-илдоқ** аффиксининг аслда уч морфемадан иборат бўлганлиги (**-ир → ил + да + -қ**), бундаги **-да** аффиксининг феъл ясовчи **-ла** аффикси билан тарихий—этимологик алоқаси грамматик адабиётларда ёритилган: А. Ғ. Фуломовнинг **-ла** аффикси ва **-дош** аффикси ҳақидаги мақолаларига қаранг¹⁵⁴. Бу мақолаларда мазкур аффиксининг функцияси, маънолари, бошқа феъл ясовчи аффиксларга муносабати, қўшма аффикс яратишдаги роли, тарихий ва диалектал формалари анализ қилинган, жумладан, ҳозирги **-ла** ясовчисининг эски ўзбек тилидаги **-да** формаси кўрсатилиб, Навоийнинг қуйидаги мисралари келтирилган:

*Йўлдаса бу йўлда Низомий йўлум,
Қўлдаса Хусрав била Жомий қўлум* („Лисон ут-
тайр“)

Маҳмуд Кошғарийнинг „Девон“ ини ўзбек тилига таржима қилган С. М. Муталлибов ўша мақолалардаги фикрларни ва Навоийдан келтирилган ўша мисолни ҳам (худди ўша мақсадда) „Девон“ га берган изоҳларида ва бошқа баъзи асарларида айнан келтирган, лекин буларнинг манбаини—

¹⁵² А. Гулямов. Проблемы исторического словообразования узбекского языка, Ташкент, 1955, стр. 20.

¹⁵³ П. М. Мелиоранский. Араб филолог о турецком языке, СПб., 1900, стр. XXVII.

¹⁵⁴ А. Г. Гулямов. Об аффиксе **-дош** (Бюллетень АН УзССР, 1947, № 1); Об аффиксе **-ла** в узбекском языке („Ученые записки ТашГПИ“, Серия общественных наук, вып. 1, Ташкент, 1947).

қаердан олинганлигини, ўзиники эмаслигини — кўрсатишни унутган¹⁵⁵.

Яна тасвирий сўзларга қўшилиб от ясовчи бир неча каммаҳсул аффиксларни ҳам кўрсатиш мумкин: **-ук**. Тупук— Туп-ук (ёки: туп+ур+ук → Тупук?).

-ум. Бу аффикс ҳам жуда кам учрайди: қулт+ум.

Булардан ташқари, ўзбек тилида қатор аффикслар борки, улар биргина тасвирий сўзларга қўшилмасдан, балки бошқа туркумдаги сўзлардан ҳам сўз ясай олади. Булар бошқа сўз туркумлари учун ҳам умумий ҳисобланади. Бу аффиксларнинг сўз ясаш доираси биринчи группа суффиксларига нисбатан анча кенг.

Масалан, **-ос** аффикси фақат тасвирий сўзларгагина қўшилиб от ясай олади, иккинчи группа учун хос бўлган **-аки** аффикси эса, тасвирий сўздан от (тарсаки, жиртаки), сифатдан сифат (хомаки) ясай олади. Ёки: **-чоқ** тасвирий сўздан от (хиқчоқ), отдан от (қўзичоқ), шу каби **-ға** аффикси тасвирий сўздан от (қарға), феълдан от (исирға) ясай олади. Бундай ясалишларнинг кўпида биз омоним аффиксларга дуч келамиз.

Тасвирий сўзлардан от ясовчи ва бошқа сўз туркумлари учун ҳам умумий бўлган аффикслар қуйидагича:

-а аффикси. Бу аффикс ҳам содда, ҳам такрорий тасвирий сўзларга қўшила олади. Сирғалувчи товушлар билан тугаган содда тасвирий сўздан **-а** аффикси орқали от ясалганда, ўзак охиридаги сирғалувчи ундош товуш асосан иккиланади: жизза, шовва, парра ва б. Баъзан бундан бошқа хил ундошлар билан тугаган тасвирий сўзларга **-а** аффикси қўшилиб от ясалганида ҳам охирги ундош иккиланади: **чакка** каби. (Бундай ҳолларда аффикс қўшилмасданоқ ундош иккилангандек туйилади: жизз, чакк, гурр...). Баъзан эса ундош товушлар иккиланмаслиги ҳам мумкин: чақа, бақа, тақа кабилар.

Адабий тилдаги **чакка** сўзи ўзбек тилининг Бахмал¹⁵⁶, Ғаллаорол¹⁵⁷, Фориш ва шу каби „ж“ ловчи шеваларда **чакки** формасида қўлланади. *Бақа* сўзи ўзбек тили шеваларида турлича кўринишга эга. Масалан, „ж“ ловчи шеаларнинг асосий қисмида бу сўз *қурбақа* (қурвақа) каби

¹⁵⁵ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк, II, том Тошкент, 1961, 420-бет. Унинг „XI аср ёзма ёдгорликларида феъл категорияси“ (Тошкент, 1955, 22—25-бетлар,) „Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк“ (Тошкент, 1959, 87—89-бетлар) асарларида ҳам шу ҳолни кўрамыш.

¹⁵⁶ Х. Дониёров. Юқорида кўрсатилган асар, 224-бет.

¹⁵⁷ В. Эгамов. Ўзбек тилининг Ғаллаорол шеvasи (қўлёзма), Самарқанд, 1953.

формасида ишлатилса, ўзбек тилининг Шаҳрисабз шевасида *баққа*¹⁵⁸ сифатида қўлланади. Чоғиштиринг: ўзбек тилида бақа, усмонли турк тилида боға, олтой тилида пақа, якут тилида баға¹⁵⁹, уйғур тилида пақа¹⁶⁰ ва б.

-а аффикси орқали такрорий тасвирий сўзлардан отлар ясалганида ўзакдаги ундош товушнинг иккиланмаслиги очиқ кўринади: қаҳқаҳа, ғарғара, шаршара, машмаша, дағдаға ва шу кабилар: *Неча йиллардан мадрасада бирга истиқомат қилишиб келган дўстлари гурунгида қаҳқаҳаси эшитилмайди* (М. Исмоилий, Ф. т. о.). *Хури (чиқаётиб)*. *Ёлғаз укасига гапи ўтмайди-ю, менга дағдаға қилишини қаранг* (О. Ёқубов, А. т. к., а. д.). Чоғиштириш: дағдағ титради (ғ такрорлангандек сезилади)—дағдаға (бундай ҳол йўқ).

Бундай тасвирий сўзлар эски ўзбек адабий тилида ҳам учраб туради: *Ул ҳам бу сабабтин дағдаға ва таваҳхул ўзига йўл бериб, . . . топширди* („Бобирнома“).

-3 аффикси. Бу аффикс воситасида тасвирий сўзлардан ясалган отлар унча кўп эмас.

Н. К. Дмитриев бу аффиксни архаиклашган аффикс деб кўрсатади¹⁶¹.

Мисоллар:

Қимиз— „кумыс, қим—звукоподражания в движении“¹⁶². *Ўз боласини қўнғиз „оппоғим“, кирпи юмшоғим деган экан* (А. Қаҳҳор, Сароб).

Қўнғиз— қўнг-қўнг тақлидий ўзакдан ясалган отдир¹⁶³.

Юлдуз—бу сўзнинг ўзаги асли йилт бўлиб, тараққиёт натижасида шу формага (йўлдуз формасига) келган бўлиши мумкин. Уни бошқа туркий тиллар фактлари билан чоғиш-тирганимизда фикримиз янада ойдинлашади¹⁶⁴.

-и аффикси. Шаппати, шанғи, чўлпи (ўзбек тилининг Шаҳрисабз шевасида: чўлпе), лаққи¹⁶⁵, таппи, гуппи каби-

¹⁵⁸ В. Джуроев. Шахрисабский говор узбекского языка (рукопись), М., 1958, стр. 101.

¹⁵⁹ Э. К. Пекарский. Словарь якутского языка, том I, 1959, стр. 321.

¹⁶⁰ С. Е. Малов. Уйгурский язык, Изд-во АН СССР, 1954, М., стр. 185.

¹⁶¹ Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, М.—Л., Изд-во АН СССР, 1948, стр. 57.

¹⁶² Қаранг: Н. И. Ашмарин. Подражание в языках Среднего Поволжья, Баку, 1925, стр. 145.

¹⁶³ А. Гулямов. Проблемы исторического словообразования узбекского языка, Ташкент, 1955, стр. 2.

¹⁶⁴ Н. И. Ашмарин, Юқорида кўрсатилган асар, 145-бет.

¹⁶⁵ *Лаққи* сўзи тақлид билан боғланган бўлиб, маъносиз, валдираб гапира берувчи кишини билдиради. Қаранг: Л. Будагов. Словарь, СПб., 1900, стр. 109.

лар: ... *Ғарқ пишганда лазиз ва шифокор мевасининг суви чак-чак томган тайёр турган ҳовли ўртасидаги шотут ҳам, пахса девордаги ғуж-ғуж таппилар ва чам-бараклардаги, товоқлардаги сут-қаймоқлар ҳам кўзларига кўриниб кетгандай бўлди* (Ойбек, Қ. қораймас).

Бундай сўзлар фольклорда ҳам кўзга ташланади: *Бир хотин: Бизники ҳам таппи бўлиб юрмасин, — деб очиб кўрса, бариники таппи* („Алпомиш“ достонидан).

А. Н. Кононовнинг айтишича, бу аффикс тожик тилидан ўзлаштирилган¹⁰⁶. Шунингдек, у қишлоқи, бузуқи сўзларидаги -и аффикси тожик тилидаги фитти, липпи сўзларидаги -и аффиксига тўғри келиши мумкинлигини кўрсатади. Аммо ўзбек тилида тасвирий сўзларга қўшилиб от ясовчи -и аффикси тўғрисида бундай дейиш мумкин эмас. Чунки тасвирий сўзларга -и аффикси қўшилиб от ясалганида ҳам сўз фузусиясида (қўшимча билан ўзакнинг охириги товуши бирлашадиган жойи) -а аффикси орқали от ясалишидаги ҳодиса—унлиларнинг қабатланишини кўрамай.

-л аффикси. Чағал, шағал ва б. *Ойқиз шағал ва қум уюмларини кўздан кечирган, майингина сўради:*

— Бетончилар ҳам борми? (Ш. Рашидов, Б. к.).

-лоқ аффикси (-ала + қ?). Масалан, шапалоқ: *ўз отим билан муштумман, ҳуда-беҳудага иршайиб шапалоққа айланаверишга тобим йўқ* („Муштум“).

-чоқ аффикси. Масалан, ҳиқичоқ: *Соиб полвон бу гапни шундай бақириб айтдики, кекиртагига нимадир суқулиб, ҳиқчоқ тутиб қолди* („Муштум“).

-чуқ аффикси. Масалан, чумчуқ (асли „чип-чип“ дан), чуғурчуқ ва б.

Менинг биринчи душманам чуғурчуқ, иккинчиси сен
(„Ғунча“).

-ма аффикси. Чилдирма (ўзбек шеваларида доира, тева-рак формалари ҳам мавжуд), гулдирама кабилар: *Ҳавони туташ, қандайдир ваҳший, даҳшатли гулдирама қоплади* (Ойбек, Қ. қораймас).

-дак (-да+к?) аффикси. Чикалдак (ўзбек тилининг Жиззах шеvasида чикилдики), кекирдак кабилар:

— Тўғри, — деди, — *гулдирлади кекирдак,* —

Бу ҳасратдан бизда ҳам етарли бор

(Ғ. Ғулом, А. ё. б. э. а...).

Болалар ҳар кундақа ошиқ ўйнашмади, чикалдак уришмади (М. Исмоилий, Ф. т. о.).

¹⁰⁶ А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, стр. 109.

-қин аффикси. Шовқин, ёлқин (ёл—от?), ёрқин (ёр—қ—ин?) каби: *Ялқин—кишининг исми, ёлқинли тутун каби* (Ўзбекско-русский словарь, 143-бет). *Бригадирнинг охирги сўзлари ғовур-ғувур, шовқун-суронга кўмилиб кетди* (Ш. Рашидов, Б. к.).

Бу аффикс баъзан **-қун** формасида ҳам қўлланади. Аммо **-қин, -қун** аффикслари бир хил маънони ифодалаш учун хизмат қилади. Масалан, К. К. Юдахин¹⁶⁷, Ш. Рашидовлар **-қун** формасида ишлатадилар; „Ўзбек тилининг имло луғати“ да¹⁶⁸ ва проф. А. К. Боровков таҳрири остида 1959 йил нашр қилинган ўзбекча-русча луғатда¹⁶⁹ эса фақат **-қин** формаси қўлланган.

Бу аффикс қирғиз тилида ва ўзбек тилининг „ж“ ловчи шеваларида-қын (жарқын) формасида қўлланади. Бу форма бошқа купгина туркий тиллар (Масалан: *јалқын*¹⁷⁰) учун ҳам хосдир.

-иқ аффикси. Бу аффикс баъзан (чиғир+иқ, шилп+иқ, балч+иқ) тўғридан-тўғри тасвирий сўз ўзагидан феъл ясаса (бу сўзнинг чалчиқ формаси ҳам бор), баъзан тасвирий сўздан феълнинг буйруқ формаси ясаиб, ундан сўнг **-иқ** аффикси воситасида от ясалади (қақир+иқ, қичқир+иқ, ишқир+иқ, чинқир+иқ, ҳайқир+иқ каби): *Онда-сонда аравалар ғижирлаб, „пўшт-пўшт“ деган товушлар, қичқирлиқлар эшитилди* (Ойбек, Навоий), *Қийқирлиқ бўлиб кетди* (А. Қаҳҳор, Қ. ч.). *Омбордан олиб чиққан бир сават пахтаси билан чиғирлигини кўтариб вайсаганича уйига кириб кетди* (А. Қаҳҳор, Қ. ч.). *Қаттиқ қарсак, ҳайқирлиқ кўтарилди* (А. Қаҳҳор, Қ. ч.).

-дон аффикси. Бу аффикс тожик тилидан кириб келган. Масалан, туфдон. Бу ўринда туф сўзи от каби қўлланган (тупук, тупурук): **-дон** аффикси отларга қўшилиб, ўзак-негиздан англашилган предмет учун хос бўлган идишни англатадиган отлар ясади: қаламдон, сиёҳдон, кулдон, ўқдон каби.

-ға(-ғо) аффикси. Бу аффикс воситасида тасвирий сўздан бир нечтагина от ясалади: қарға, ғавға каби.

¹⁶⁷ К. К. Юдахин. Ўзбекско-русский словарь, Ташкент. 1927, стр. 401.

¹⁶⁸ С. Иброҳимов ва М. Раҳмонов, Ўзбек тилининг имло луғати, Тошкент, ЎзФА нашриёти, 1956, 209-бет.

¹⁶⁹ Ўзбекско-русский словарь, М., Изд-во иностранных и национальных словарей, 1959, стр. 544.

¹⁷⁰ „Грамматика алтайского языка“, составлена членами Алтайской миссии, Казань, 1869, стр. 146.

В. В. Радлов ғавғо сўзини араб тилидан кириб келган деб кўрсатади¹⁷¹. А. Ғуломов эса уни „ўзбекча тақлидий ғовғов ўзагидан ясалган, бу сўзнинг арабча ғавғо сўзи билан ўхшашлиги эса тасодифийдир“¹⁷², дейди.

Эслатма: аффикслар асосан содда тасвирий сўзларга қўшилиб от ясайди. Такрорий тасвирий сўзларга қўшилиб от ясаганида эса, такрорий тасвирий сўзларнинг компонентлари бир-бирига қўшилиб кетади (бундай тасвирий отлар компонентлари орасига дефис қўйилмасдан ёзилади): бизбизак, дардарак, ғизғизак, милмилак, машмаша, бақбақа, қаҳқаҳа, ғарғара ва б.

2. Тасвирий сўзлардан синтактик йўл билан отларнинг ясалиши. Тасвирий сўзлардан композицион усул билан ҳозирги ўзбек адабий тилида икки ҳолатда отлар ясалади:

а) соф тасвирий сўзлар редупликациялашади ва маълум предмет ёки ҳодисанинг номини кўрсатади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида бошқа категория сўзларнинг редупликациялашиши натижасида ҳам отлар ясалиши мумкин. Аммо у кам тараққий этган. Тасвирий сўзларда эса бу усул билан отларнинг ясалиши жуда маҳсулдор ҳисобланади.

Р. А. Аганин бу йўлни янги сўз яшаш эмас, балки форма яшашдир. Унинг сўз яшаш билан ҳеч қандай алоқаси йўқ, дейди¹⁷³. Г. И. Рамстедт, А. Ғуломов ва бошқа олимлар редупликацияни ҳам сўз яшаш усулларида бири деб қарайдилар. Г. И. Рамстедт бундай ёзади:

„Редупликация принимаются в монгольском и в тюркских языках как средство словообразования“¹⁷⁴.

Мисоллар:

Лўк-лўк — болалар ўйинининг бир тури шундай аталади. **Пақ-пақ**. Бу ҳам болалар ўйинининг бир тури. **Зув-зув** — болалар ўйинининг бир тури. **Чап-чап** — ноннинг бир тури. **Вов-вов** — болалар тилида кучук баъзан шундай аталади. **Чучут** („Чут-чут“ дан қисқарган бўлса керак: А. Ғуломов) беданани алдаб чақирадиган асбоб. **Лик-лик** — ўсимликнинг бир тури. **Қу-қу** — болалар тилида товуқ. **Шар-шар** — Қашқадарё область, Яккабоғ районида бир жойнинг номи. **Тақ-тақ** — Хоразмда, жонли тилда электр станцияни шу ном билан атай-

¹⁷¹ В. В. Радлов. Опыт словаря турецких наречий, II, стр. 473.

¹⁷² А. Г. Гулямов. Об аффиксе-қа в узбекском языке („Бюллетень АН УзССР“, № 6, 1946).

¹⁷³ Р. А. Аганин. О принципах подачи подражательных слов в турецких словарях, Сб. статей „Тюрко-монгольское языкознание и фольклористика“, ИВЛ., М., 1960, стр. 164.

¹⁷⁴ Г. И. Рамстедт. Введение в алтайское языкознание. М., Изд-во иностранной лит-ры, 1957, стр. 219.

дилар. **Тақ-тақ, ғар-ғар** — ўзбек тилининг Ҳазорасп шева-сида тегирмон шундай аталади. **Пат-пат, ват-ват** — шу шевада ДТ-20 трактори шундай аталади. **Пот-пот** — Тошкентда, жонли тилда мотоцикл шундай аталади. **Шақ-шақ** — худди шундай овоз билан сайровчи қушнинг номи.

Англашиладики, редупликациянинг икки хил функцияси ни бир-биридан қатъий фарқлаш зарур: 1) сўз яшаш функцияси ва 2) форма яшаш функцияси. Бу функциялар ўзбек тилида хилма-хил кўринишларга, хусусиятларга эга¹⁷⁵.

Ўзбек тилида такрорий тасвирий сўзлар кўпинча кишиларнинг маълум хусусиятларини кўрсатиш учун хизмат қилади ва уларнинг номи билан қўшиб ишлатилади. Бундай вақтларда улар бир от сифатида қаралади (бу ҳодиса ҳақида яна тасвирий сўзларнинг семантик классификацияси боби-га қаралсин).

б) тасвирий сўзлар билан бошқа категория сўзларнинг бирикиши, жуфтлашиши натижасида ясалган отлар.

Ҳозирги ўзбек тилида ҳамма туркумдаги сўзлар ҳам тасвирий сўзлар билан бирикиб от ясай бермайди. Кўпроқ от, сифат, феълларгина тасвирий сўзлар билан қўшилиб ёки жуфтлашиб от ясай олади. Бундай отларда, албатта, тасвирий сўзлар маъноси билан боғлиқ маъно ифодаси бўлади. Улар қуйидагича:

От+тасвирий сўз—от Чироғ пуф (چراغ پوف)¹⁷⁶: чироқ—от, пуф—тасвирий сўз (чироқ ўчириш учун қўлланадиган асбоб).

Ароқ-шароқ: ароқ—от, шароқ—шунга рифмик равишда қўлланган тасвирий сўз (ёки: ароқ-шароб → ароқ-шароқ).

Бу сўзни айтиб алплар ўтириб,

Ароқ-шароқ ичиб, ўтириш қилди („Алпомиш“ достонидан) **муллажиринг**: мулла—от, жиринг—тасвирий сўз (жиринг танга пул чиқарган товушга тақлид).

— *Уйланиш вақти-я., лекин муллажиринг қурғур йўқ, — деди Абдувоҳид пилани бўшатиб* (Ойбек Н. қ.). *Акрам. Баҳорда идора қуришда левий бўлган муллажиринглар эсларидан чиқилтида, отахон!* (О. Ёқубов, А. т. к., а. д.). **Гулиқаҳқаҳ**: гул—от, и—форсий аниқловчили конструкцияларда учрайдиган изофа кўрсаткичи, қаҳ-қаҳ — тасвирий сўз. **милтиқ.**: мил — ствол¹⁷⁷, тиқ-тасвирий сўз („ж“ ловчи ше-

¹⁷⁵ Қаранг: А. Ғ. Ғуломов, Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида („А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти асарлари“, биринчи китоб, Тошкент, 1949); А. Ҳожиев. Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар, Тошкент, 1963.

¹⁷⁶ Л. Будагов, Юқорида кўрсатилган луғат, 318-бет.

¹⁷⁷ Персидско-русский словарь, М., 1953, стр. 549; Таджикско-русский словарь, М., 1954, стр. 229.

валарнинг баъзиларида, жумладан, Бахмал шеvasида бу сўз мынтық формасида қўлланади).

Қанд-қурс; қанд — от, қурс — шунга рифмик равишда қўлланган тасвирий сўз бўлса керак (ёки: қурс ҳам бир хил ширинликнинг оти):

Сомса, патир, қанд-қурс... оҳо,

Паловга ҳам шошадилар (Ойбек, Бобом).

Буларнинг ҳаммасида тасвирий сўз ҳам от каби қўлланган бўлади.

Тасвирий сўз + тасвирий сўздан ясалган от = от. *Қурбақа*: қур—товушга тақлид сўз, бақа эса бақ-бақ тақлид сўздан ясалган от (бақ + а):

Қаердадир қурбақа қуриллайди (С. Анорбоев, О. ш.).

Ғулғул товуқ: ғул-ғул тасвирий сўз, товуқ — от. Товуқ сўзининг ҳам товушга тақлидга муносабати борга ўхшайди. Чунки қу-қу сувда юрувчи қушнинг бир тури, туқуқ¹⁷⁸ эса товуқ деган маънони билдиради. Туқуқнинг ҳам қу-қу га алоқаси йўқмикан? Чоғиштиринг: уйғур тилида: тақағу—товуқ.

Ғўнгқарға: ғўнг—товушга тақлид сўз, қарға эса қар товушга тақлид сўздан -ға аффикси орқали ясалган отдир. Уларнинг ҳаммаси бирга яна бошқа отни ясайди (ёки: ғўнг—қарға: ғўнг-навоз).

От + тасвирий сўздан ясалган от = от. *Момагулдуррак*: мома—от, гулдуррак—гулдур товушга тақлид сўздан -ак аффикси воситасида ясалган от: *У ҳайбатли қўлларини кўтариб, хуқуқ ўшқираркан, еру кўк зулматга қопланди, яна чақмоқ чақилиб, момақалдироқ дағдаға солди* (Ш. Рашидов, К. қ.).

Сифат + тасвирий сўз = от. *Олашақшақ*: ола-сифат, шақшақ—товушга тақлид сўз; олаговур: ола—сифат, говур—тасвирий сўз, қорашақшақ: қора—сифат, шақшақ—тақлид сўз.

Сифат + тасвирий сўздан ясалган от = от. *Олапопишак* (баъзи шеваларда сассиқ попишак дейилади): ола—сифат, попишак—тасвирий сўздан -ак аффикси воситасида ясалган от; *кўкқарға*: кўк—сифат, қарға—тасвирий сўздан -ға аффикси воситасида ясалган от.

Тасвирий сўз + феъл = от. *Гурскетти*: гурс — тасвирий сўз, кетти—ўтган замон аниқлик феъли (гурскетти-қовуннинг бир тури)

3. Синтактик-морфологик йўл билан тасвирий сўзлардан отларнинг ясалиши. Тасвирий сўзлардан бу йўл билан отларнинг ясалиши асосан субстантивация билан боғлангандир.

¹⁷⁸ П. М. Мелиоранский. Араб филолог о турецком языке, СПб., 1900, стр. XXXVIII.

Ҳозирги ўзбек тилида тасвирий сўзлар бир неча ҳолатларда субстантивациялашади ва от категориясига ўтади. Аммо субстантивлашиш ҳам ҳар хил бўлади: баъзан тасвирий сўз маълум контекстда субстантивлашиб, бошқа ўринда тасвирий сўзлигича қола беради. Баъзан эса субстантивлашган тасвирий сўзлар тамоман от категориясига ўтиб кетади. Бу ҳодисага сўз ясаш усулларидан бири сифатида қараймиз.

Ҳозирги ўзбек тилида тасвирий сўзлар уч хил йўл билан субстантивлашади.

1. Синтактик субстантивация¹⁷⁹.

а) баъзан товушга тақлид ёки образли сўз аввало маълум киши ёки нарса ва ҳодисанинг бирор хусусиятини кўрсатувчи сўз сифатида қўлланиб, аста-секин унинг маъносида отга томон силжиш юз беради ва ў сўз кўпинча ўша предметнинг номига айланиб кетади. Шундай қилиб, тасвирий сўз отлашиб, от каби қўлланади.

Ҳозирги ўзбек тилида баъзи тасвирий сўзлар борки, уларнинг от ёки тасвирий сўз эканлигини чуқур этимологик кузатишлар натижасидагина аниқлаш мумкин. Синхроник жиҳатдан қараганда эса улар от сифатида кўзга ташланади. Масалан: Занг (қўнғироқ маъносида: ишга занг урилди), лайлак (ёввойи парранда).

В. В. Радлов, Н. К. Дмитриев, Л. Будагов, М. Худойкулиевлар турк тилларида учрайдиган лайлак (лак-лак) сўзини товушга тақлиддан келиб чиққан деб тасдиқлайдилар¹⁸⁰.

Ҳақиқатда ўзбек тилида ҳам лаққи, лақилламоқ сўзларининг ўзагини ҳам товушга тақлид билан алоқаси бор: шу фикрдан келиб чиқиб, лайлак сўзини товушга тақлид сўзлардан лексико-синтактик субстантивлашиш йўли билан отга ўтган дейиш мумкин. Лекин бу тўғрида тилшуносликда бошқа фикрлар ҳам мавжуд.

Масалан, Н. И. Ашмарин лак-лак сўзини образли сўз деб изоҳлайди. Ўзбек тили фактлари асосида ҳам лак-лак сўзини товушга тақлид эмас, балки образли сўз дейиш мумкин: ... *Хотинлар орасидан Бухоро манорасининг лак-лак*

¹⁷⁹ Термин А. Н. Кононовники. Қаранг: А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М., Изд-во АН СССР, 1961, стр. 141.

¹⁸⁰ В. В. Радлов. Опыт словаря... т. II, стр. 728; -лак-лак—шелканне языком; Н. К. Дмитриев. Этимология слова лақырды (القردى), Докл. АН СССР, Л., 1926, стр. 118; Л. Будагов. Юқорида кўрсатилган лугат, СПб., 1-том, 1868, 190-бет; М. Худайкулиев. Подражательные слова в системе словопроизводства туркменского языка, "Труды инс. Языка и литературы АН Туркмен ССР", вып. II, 1957, стр. 92.

(лайлак)¹⁸¹ *хонасидек қилиб маҳрутий (цилиндр) шакл салла ўраган бир кампир...* (С Айний, Қуллар).

Бу мисолларда лайлак сўзининг этимологик жиҳатдан образли сўз эканлиги аниқ сезилиб турмаса ҳам, лак-лак (лайлак) сўзини бесўнақай қушнинг катта-катта қадам ташлаб юришига нисбат бериш билан боғлиқ ҳолда туғилган дейиш мумкин. Чунки, биринчидан, ўзбек тилида катта гавдали кишини лўк-лўк қилиб юради дейилса (туяга нисбат); иккинчидан, болаларнинг бир оёққа туриб, сакраб-сакраб тош тепиб ўйнайдиган ўйини ҳам лўк-лўк деб аталади. Учинчидан, бу сўзнинг образли сўз эканлигини тасдиқлайдиган яна бир факт ҳам бор: сакраб-сакраб тез юрадиган туя ҳам лўк туя деб юритилади.

Ғарч. Оёқ кийими тагига юрганда овоз чиқси учун майдалаб қирқиб қўйиладиган чарм шундай аталади: *Пошшо-ойим...* *Нимага десангиз, мана бу хитой товари кўйнак, хинали қўлларда ялтираган билакузуклар, пошнаси настамиркон этикча, ғарч қўйилган ошиқдай кавилар ер юзидagi бор киннани ўзига чақириб олади, холажон (Ҳ а м з а).*

Апонг, Лапонг: шу ўрмонда Апонг ва Лапонг деган сўйқполвонлар турарди. Улар беркиниб бобо билан набирининг ишини томоша қилишди. „Бобомга ёрдам берайлик: қари экан“—деди. **Апонгвой Лапонгвойга шивирлаб** („Ғунча“). Айқнинг бесўнақай юришига нисбатан болалар тилида шундай аталган бўлса керак.

Какку. Ёввойи қушнинг номи. У худди шундай овоз чиқариб сайрайди.

Вау-вау. Сут эмизувчи ёввойи ҳайвоннинг номи¹⁸², кучук.

Жаз, жиз (жазза, жизза). Қуйруқ ёки чарви ёғини эритгандан сўнг қоладиган қисми.

Бонг. Бу ҳам қўнғироқ бўлса керак: *радионинг ёмон ишлаши ҳақида республика матбуоти ҳам бонг урди* („Қизил Ўзбекистон“).

Туркий тилларнинг ҳаммасида ҳам қўнғироқ сўзининг ўзаги асосан товушга тақлид билан боғланган бўлиб, улар субстантивлашиб от категориясига ўтган. Масалан, қирғиз тилида у шын¹⁸³, туркман тилида жанг¹⁸⁴, олтой тилида ҳам қонгро¹⁸⁵ ва б.

¹⁸¹ Изоҳ С. Айнийники.

¹⁸² Т. Зоҳидов, Зоология энциклопедияси, Тошкент, ЎзФА нашриёти, 1960, 27-бет.

¹⁸³ Н. И. Ильминский. Материалы к изучению киргизского языка. „Учен. записки Казанского университета“, Казань, 1860, кн. III—IV.

¹⁸⁴ М. Худайкулиев. Подражательные слова в системе словопроизводства туркменского языка, „Труды инст. Языка и литературы АН ТССР“, вып. II, 1957, стр. 92.

¹⁸⁵ В. В. Радлов. Опыт словаря... т. II, стр. 521.

Чиғир. Эски Хоразмда (баъзан ҳозир ҳам учрайди) ариқдан сув чиқариш учун фойдаланиладиган асбоб. **Дув-дув, хитхиттак, ғарғара, жимжима.** Булар кўпроқ шеваларда учрайди. Масалан, бу тўғрида С. Иброҳимов шундай ёзади: „Тақлидий сўздан тузилган **дув-дув, хит-хитаклар** асбоб номларини англатади. Бу номга ипакчилик касбидаги **ғарғара ва жимжима** ҳам киради¹⁸⁶.”

Булбул. Уш овоз сайроқи қушнинг номи.

Бундай сўзлар ўзбек тилида жуда кўпчиликни ташкил қилади. Чунки халқ қушларнинг анчагинасини уларнинг чиқарган товушларига қараб атаб юборган. Бу ҳодиса фақат туркий тиллар учунгина хос бўлмасдан, балки бошқа тилларга ҳам тааллуқлидир. Масалан, рус тилидаги тювик (тjоюю-ви-тjоюю-ви деб сайрайди), сплюшка (сплю-ю, сплю-ю деб сайрайди), стриж (стрии, скри-и, скри-и деб сайрайди)¹⁸⁷ каби қушларнинг номи улар чиқарган товушлари билан боғлиқ эканлиги шубҳасиздир.

Тасвирий сўзларнинг ҳаракат доираси баъзан шундай кенгайганки, улар маълум уруғ ёки халқ номига айланиб кетган. Албатта бундай ҳолда тасвирий сўз ўша уруғ ёки халқнинг бирор белгиси—табиати, хусусияти билан боғлиқ бўлади. Масалан, таниқли турколог олимлардан В. В. Радлов, Н. А. Аристов, В. В. Решетовлар турк халқларидаги Қангли уруғининг номини товушга тақлид сўздан келиб чиққан деган фикрни баён қиладилар¹⁸⁸. В. В. Радлов „Турк тиллари луғати тажрибаси“ („Опыт словаря тюркских наречий“) асарида қангли сўзини қуйидагича изоҳлайди: Қанг **قنگ** (уйғ.), **قانق** (osm)—телега.

Бир қан чопти, қан устинда олук парғуны қойды, қан пашына трік парғуны қойды. Ёки: **اينىك اوچون قانق تىدىلاركم يوروكاندا قانق — قانق قىلىب اواز قىلور** Анинг учун қанг тидиларким, юруканда қаниқ—қаниқ қилиб овоз қилур (Абғ. 17, 16¹⁸⁹). Бу сўзларни В. В. Радлов Абулғози Баҳодирхоннинг „Шажараи турк“, асаридан кел-

¹⁸⁶ С. Иброҳимов, Фарғона шеваларининг касб-хунар лексикаси, Тошкент, ЎзФА нашриёти, 1959, 196-бет.

¹⁸⁷ „Птицы СССР“, том I, М., Госиздат „Советская наука“, 1951, стр. 85, 376, 450, 685.

¹⁸⁸ В. В. Радлов. Опыт словаря... стр. 80; Н. А. Аристов. Заметки об этническом составе тюркских племён и народностей и сведения об их численности, „Живая старина“, отд. этнографии императорского русского общества выпуск III—IV, год шестой, Спб., 1896, 282 ва сўнги саҳифалар; В. В. Радлов. Узбекский язык, I, Ташкент, Учпедгиз УзССР, 1959, стр. 31.

¹⁸⁹ В. В. Радлов, Юқорида кўрсатилган луғат, 80-бет.

тиради. Худдй шундай фикрларни у уйғурлар ҳақидаги асарда ҳам беради. Унда қанглилар ҳақида Рашидиддин, Абулғози Баҳодирхон фикрлари билан бирга баъзи бир афсонавий ҳикояларни ҳам келтиради:

„После боя (чюрчитами) Огуз кагану, его войску, сподвижникам досталось так много сокровищ, что нехватало для нагрузки их лошадей, мулов и быков. Но в войске Огуз кагане находился умный и очень ловкий человек, по имени Бармаклак Чосун-Биллик. Он устроил телегу, уложил на неё добычу и запряг в неё завыченных животных. Те повезли её. Все сподвижники и весь народ, видя это, удивились и также наделали телеги. Когда они ехали на телегах, то последние поскрипывали почему и телегу называли „канг“. Огуз каган увидел телегу, засмеялся и молвил: „При помощи „канг-канг“ ты увозишь живую и мертвую добычу, пусть твоим именем будет канглюк, ибо ты изобрёл телегу“¹⁹⁰.

Н. А. Аристов ҳам қангли уруғи ҳақида шундай дейди: „Кангли происходит от тех воинов Огуза, которые завели телеги для возки добычи и запасов, ибо кангли по тюркски „телега“¹⁹¹.

Қанг сўзи ҳозир ҳам хитой, уйғур ҳамда усмонли турк тилларида арава маъносини англатади.

Бундан ташқари, Н. А. Аристов ва В. В. Радловларнинг кўрсатишича ҳамда В. А. Гордлевскийнинг¹⁹² тасдиқлашича, ГАО-ГО деб аталувчи халқ номининг ҳам товушга тақлид билан алоқаси бор:

„Раньше его нам столетие в V веке, записано китайцами сказание о гао-гюцзх, по которому это тюркское племя происходит от волка“¹⁹³. В. В. Радлов ҳам шунга яқин фикр беради: „От волка произошёл народ ГАО-ГО. Они любят протяжные песни, похожие на волчий вой“¹⁹⁴.

Бундай сўзларни ҳар бир тилдан ҳам кўплаб келтириш мумкин. Юқоридаги тасвирий сўزلардан ясалган отларни тасвирий сўзларнинг субстантивацияга учраши деб қараш ҳам мумкин. Тасвирий сўзларнинг бу хил отлашишини А.Н. Ко-

¹⁹⁰ В. В. Радлов. К вопросу об уйгурах, „Записки императорской АН“, т. 72, кн. 1–2, СПб., 1893, стр. 26. Қангли уруғи ҳақида, шу китобнинг 2, 26, 34, 47-бетларида ҳам маълумот берилган.

¹⁹¹ Н. А. Аристов, Юқорида кўрсатилган асар, 282-бет.

¹⁹² В. А. Гордлевский. Что такое босый волк? „Изв. АН СССР“, отд. языка и литературы, 1947, т. V, вып. IV.

¹⁹³ Н. А. Аристов, Юқорида кўрсатилган асар, 281-бет.

¹⁹⁴ В. В. Радлов фикри В. А. Гордлевскийнинг юқоридаги мақоласи асосида берилди.

нонов барқарор ёки турғун субстантивация (устойчивая субстантивация) деб ҳисоблайди¹⁹⁶.

И. И. Мешчанинов сифатлардаги субстантивизация ҳақида гапириб, сифат субстантивлашиши ва бошқа сўз туркумига, отга кўчиши мумкин. Бироқ синтактик муносабатдагина отлашиб, бошқа ўринда сифат ҳолида қола беради. Бу вақтда у ўзи учун типик бўлмаган синтактик ҳолатга—гапнинг мустақил бўлаги ҳолатига кўчган бўлади¹⁹⁶, дейди.

И. И. Мешчаниновнинг юқоридаги фикрларини тасвирий сўзларга ҳам асосан тадбиқ қилиш мумкин. Яъни тасвирий сўзларнинг шундай бир хиллари борки, улар фақат маълум контекстдагина окказионал равишда субстантивлашади. Алоҳида олиб қаралганда эса булар тасвирий сўзлигича қола беради. Демак, бундай тасвирий сўзларнинг субстантивлашишида контекст ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Хотинлар орасида пичир-пичир бошланди (А. Мухтор, О. с.).

Номус! Номус эр кишини ўлдиради-я!.. Ҳар бурчакдан пичир-пичир эшитилди (Шухрат, Ш. й.).

Тасвирий сўзларнинг окказионал—контекстуал субстантивлашиши кўпроқ оғзаки нутқда, фольклорда учрайди: *Қаландар бу суякларни аралаб, ҳайрон бўлиб юриб эди, фалакдан бир шобир пайдо бўлди* („Маликаи айёр“ достонидан).

Шапақнинг одати шундай бўлади.

Дупур эшитмаса, кейин қолади („Алпомиш, достонидан).

тонидан).

Чопарлар йигирма кун ётди... берган аризасидан ҳеч шобир бўлмади („Алпомиш“ достонидан),

Баъзан бундай фактлар эски ўзбек тилида ҳам учраб туради:

... уй ва кўчаларда ва кўйларда бениҳоят ўликларнинг устида убур қиларлар эди („Бобирнома“).

Тасвирий сўзлар жуфт ҳолатда ҳам от категориясига ўтиши мумкин:

Бироқ автоматчилар у ёққа ўтиб бўлмайди, деб ҳой-ҳуй кўтаришди, қўлларини силташди (М. Шолохов, И. т.). *У пальтосига бурканиб, чемаданига бош қўйиши билан настда ивир-шивир бошланди* (С. Анорбоев, О. ш.).

---

¹⁹⁵ А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960. стр. 141.

¹⁹⁶ И. И. Мешчанинов. Члены предложения и части речи, М.—Л., 1945, стр. 394.

Бундай ҳолатларда тасвирий сўзлардан кўпинча жамликни, умумийликни билдирувчи отлар ҳосил бўлади¹⁹⁷. Масалан: **қий-чув**—тўда кишиларнинг тартибсиз равишда чинқирган товушига тақлид; **ивир-шивир**—кишилар орасидаги қандайдир яширин гап; **икир-чикир**—майда-чуйда сўзининг синонимига ўхшайди.

Тилшуносликка оид баъзи бир асарларда бу ҳолатга фақат лексик йўл билан отлашиш деб қаралади¹⁹⁸.

Тасвирий сўзларнинг субстантивлашишида яна шундай хусусият кўрамиз. Яъни тасвирий сўзлар ўзбек тилида эгалик, келишик ва сон категорияси қўшимчаларини олиш учун отлашади. Бундай отлар семантик томондан товуш ёки образ билан боғлиқ бўлади.

Бошқа туркий тиллардаги каби ўзбек тилидаги тасвирий сўзлар ҳам асосан иккинчи ва учинчи шахс эгалик қўшимчаларини олади. Биринчи шахс эгалик қўшимчаси қўшилиши учун аввал бошқа усул билан тасвирий сўздан от ясалади, сўнгра шу отларга биринчи шахс эгалик қўшимчаси қўшилиши мумкин: кўнғироғим, шақилдоғим, лайлагим каби.

Бу мисоллардаги биринчи икки сўз **-қ** аффикси орқали ясалган отлар, учинчиси (лайлак) эса синтактик-морфологик йўл билан отга ўтган бўлиб, сўнгра уларга шахс, эгалик қўшимчаси қўшилган.

Менинг тақ-тақим, гурс-гурсим, чиқ-чиқим типидagi отлашиш эса ҳозирги ўзбек адабий тилида учрамас даражадир.

... *Тегирмоннинг тақир-туқири ҳам бир эрмак, ўзи хайрли касб, деб тегирмончи Мирза Аҳмадни чопиққа ўтқазиб, унинг ишини ўз зиммасига олган эди* (Ойбек, Қ. қ. қ).

Пиш-пишларинг хуш ёқади,

Ухла, жоним, қил ҳузур (Ш. Саъдулла, Ш. ва э).

Отни тепага тўғри қилади, туёғидан қирқ минг отнинг дупури пайдо бўлади, Алпомиш олмаса ҳам, кўнглида ёрини олгандай бўлиб қолди („Алпомиш“ достонидан).

Жази йуқ шўрва, каду ейдиган ошида суюб,

Ажириқ илдизини майда келиларда туюб.

Қайнатиб кунда ичиб, отини дерлар сумалак

(Муқимий, Т. а.).

¹⁹⁷ К. Дыканов. Имя существительное в киргизском языке, Фрунзе, стр. 68.

¹⁹⁸ „Ҳозирги замон ўзбек тили“, Тошкент, Ўз ССР ФА нашриёти, 1957, 341-бет.

Машиналарнинг шов-шуви орасида Арслон аканинг қулоғига юқоридаги одамларнинг овози узук-юлук эшитилади („Қизил Ўзбекистон“).

Тасвирий сўзлар туб сўз ҳолатида ўзгармайдиган сўзлар қаторига киради. Шунинг учун улар соф формада қаратқич ёки тўлдирувчи функциясида қўлланмайди. Улар келишик қўшимчаларини олиш учун ҳам аввало отлашади. Субстантивлашган тасвирий сўз отлар каби ҳамма келишик қўшимчаларини олади. Аммо тушум, жўналиш, чиқиш келишик қўшимчалари отлашган тасвирий сўзларга кўпроқ қўшилади: *Алитажсанг ўқларнинг виз-визини, тошларнинг чақнашини эшитди* (Ойбек, Қ. қораймас). *Кутмаган шап-пир-шупурдан қўрққан шу ерли қурбақалар сувга яшириниб олдилар* (Ўқиш китоби, III, 1947, 43-бет). *Юз ҳап-ҳандан бир шап-шап* („Муштум“).

Ишлайдилар оқшомгача,

Безор эдик ғув-ғувлардан (Ойбек, Бобом).

Чанг бурқуратиб, бутун қирни ваҳимали қий-чувга тўлдирганча баҳорги тошқиндай тошиб келаётган суруқнинг олдини тўсди ва иккала тепкени бирданига босди (С. Анорбоев, О. ш.) *Агар соёбон аравада кетаётган икки хотиннинг висир-висирига қулоқ солинса, балки Тешабойнинг сирини билиб олиш мумкин бўлар* (М. Исмоилий, Ф. т. о.). *Латифа латифага, қаҳқаҳа қаҳқаҳага уланди* (Ойбек, Навоий).

Тасвирий сўзлар кўплик қўшимчасини олганда, гоҳ товушнинг бирдан ортиқ эканлигини билдирса, гоҳ товуш чиқарувчи предметнинг ёки образли ҳаракатнинг бирдан ортиқлигини билдиради. Бундай тасвирий сўзларда, кўпинча, маъно метафорик характерда бўлади:

Рақслар, сиймолар,

Кўз ёшлар, зикрлар,

Жаҳлдан, уйқудан

Бўғилган фикрлар

Икирлар-чикирлар

қоқилди,

тутдек

тўкилди (Ҳамза, Т. а.).

Қисқаси, хаёлимга нуқул шунақа—қариларнинг миясига келадиган ҳар хил икир-чикирлар келадиган бўлиб қолди (М. Исмоилий, Ф. т. о.) *Ҳар ерда синиқ-миниқ идишлар, тақир-туқурлар, ҳар хил жиҳозлар айқаш-уйқаш бўлиб ётарди* (Ойбек, Қ. қораймас).

Тасвирий сўзлардан ясалган сифатлар

Тасвирий сўзлардан сифатлар асосан аффиксация йули билан ҳосил қилинади. Тасвирий сўзлардан ясалган сифатлар нарса ва ҳодисаларнинг белгисини улар чиқарган товушлари, ҳаракат ва ҳолат образи билан боғлиқ равишда кўрсатади.

Ҳозирги ўзбек тилида тасвирий сўзлар ўзагидан сифат ясовчи аффикслар сони унча кўп эмас. Бу аффикслар қуйидагича:

-и аффикси. Бу аффикс кўпроқ товушга тақлид сўз ўзагидан сифат ясади: шанғи, хирқи, пўкки ва б.: *Кундошим шанғи, баджаҳл хотин экан. Уч кун ўтмай бошимда тош чақишга бошлади* (Ойбек, Навоий). *Шу чоқ лейтенант Стекловнинг шамоллаган хирқи овози гуриллади* (Ойбек, Қ. қораймас).

-им аффикси. Бу тасвирий сўздан сифат ясовчи каммаҳсул аффикси ҳисобланади:

Ис чиқарган ерда ҳозир мисли шайтон ҳам табоқ, Қанча сўксанг, шунча шилқим турфа суллоҳ бачағар (Муқимий, Ҳажви халифаи Мингтепа).

-лоқи аффикси. Жуда ҳам каммаҳсул аффикс ҳисобланиб, мустақил қўлланмайди: шаллақи.

-ли аффикси. Даранг-дурунгли, ғалдир-ғулдурли ва б.

Бу аффикс тасвирий сўздан ясалган отлардан сифат ҳосил қилишда ҳам қатнашади: *Ҳаво туманли, момагулдуракли даҳшат бир кечасидир* (Ҳамза, Яллачилар иши).

Ҳозирги ўзбек адабий тилида яна бир нечта каммаҳсул аффикслар ҳам борки, улар тасвирий сўзлардан битта ёки иккитагина сифат ясай олади. Масалан: **-аки** (пўртаки, жифтаки), **-ак** (жиккак) каби.

Бу аффикслар қаторига ўзбек тилига тожик тилидан кириб келган баъзи бир аффиксларни ҳам киритиш мумкин. Масалан: **-хуш** префикси (сўз аффикс). Бу префикс тожик тилидаги каби ўзбек тилида ҳам яхши, дуруст каби маъноларни англатади ва от, тасвирий сўзлардан сифат ясади: хушчақчақ (чақ-чақ: тақлид сўз, хуш эса тожик тилидан кириб келган, аффикслаган сўз); **-сер:** бу аффикс тожик тилида ҳам, ўзбек тилида ҳам мўл, кўп каби маъноларни англатади.

Баъзан бир тасвирий сўзнинг бошқа категориядаги сўз билан қўшилиши натижасида ҳам сифат ясалиши мумкин: шарткесар киши (шарт-тасвирий сўз, кесар — феълнинг сифатдош формаси).

Ҳозирги ўзбек тилида кўпгина ясама сифатлар ўзагини тасвирий сўзлар ташкил этади. Аммо бу сифатлардан авва-

ло отлар (қандай усул билан бўлишидан қатъи назар) ва феъллар (асосан -илла, -ла, -ра аффикслари билан) ясалиб, сўнгра ана шу от ва феъллардан сифатлар ясалади.

„Ҳозирги замон ўзбек тили“ асарининг 350-бетида би-жилдоқ, қақилдоқ каби сифатларнинг тасвирий феълдан ясалганлиги инкор қилинади. Асарда айтилган фикрни бу сифатларнинг ўзагига нисбатан тўғри дейиш мумкин. Аммо, бизнингча, бижилдоқ, қақилдоқ сўзлари ҳам аслида **буж, қаҳ** каби тасвирий ўзаклардан -илда аффикси орқали ясал-ган феъллар бўлиб, шу феълларга **-қ** аффикси қўшилиши натижасида сифат ясалган.

Бу асарда сифат ясовчи **-ил + доқ** аффикси ҳам кўрсати-лади. Биз ишимизнинг юқорисида ўзбек адабий тилида **-ил** билан тугаган мустақил тасвирий сўз йўқлиги, сўнгра эса **-илда** (феъл ясовчи (+қ) сифат ясовчи) аффикслари ҳақида гапирган эдик. Шулардан хулоса қилиб, ҳозирги ўзбек адабий тилида **-ил + доқ** эмас, балки **-илда** (ҳозир асосан **-илла**) феъл ясовчи аффикси ва плюс **-қ** сифат ясовчи аффикси = **-иллоқ** (илдоқ) каби қўшма аффикс сифатида қараймиз.

А. Гуломов ҳам қақилдоқ сўзидаги **-доқ** морфемасини **-ла // -да** ва **-қ** аффиксларининг қўшилишидан келиб чиққан-лигини кўрсатади¹⁹⁹.

-ма, -қ, -дай аффикслари воситасида ясалган қуйидаги си-фатларни ҳам фикримиз далили учун келтиришимиз мумкин.

С. Муталлибов ярқирама, шарқирама, данғиллама, жа-ранглама, диркиллама, йилтиллама типидagi сифатларда **-ама** ни аффикс деб кўрсатади²⁰⁰. Бизнингча, тасвирий негиз „шалдир“га **-а** аффикси қўшилиши билан ундан буйруқ феъли ясалган (шалдира), буйруқ феълидан эса **-ма** аффикси қў-шилиши натижасида сифат ҳосил бўлган:

... *Энг муҳим минералларнинг намуналари солинган қути ва маҳаллий ярқирама тошлардан ясалган буюм-лар („Қизил Ўзбекистон“). Шоир бир тахта шалдирама қогоз олиб, очик, қалин китоб устига қўйди (Ойбек, На-войй). Акрам. Э-Э, мен сизга шунақа дедимми, отахон? Колхозга келар-келмас данғиллама уй солиб олди... („Шарқ юлдузи“).*

*Йилтиллама хамирни
Қўш таво аро солиб,*

¹⁹⁹ А. Г. Гулямов. Проблемы исторического словообразования уз-бекского языка, автореферат докторской диссертации, Ташкент, 1955, стр. 44.

²⁰⁰ С. Муталлибов, Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк, Тошкент, 1959, 213-бет.

Қўмма қилади дарров,

Шувоқ илдин ёқиб (Қ. Муҳаммадий, Т. а.).

...Жаранглама сўзлар билан каракхт қилиш, диққатни масаланинг моҳиятидан четлаштириб, арзимаган пуч нарсаларга жалб қилиш лозим бўлибдир (В. И. Ленин, Материализм ва эмпириокритицизм).

-қ аффикси. Бу аффикс орқали тасвирий сўзлардан ясалган феълларнинг ўзаклари унли билан тугаганда ундан бирор иш-ҳаракатнинг товуш ёки ҳолатга боғлиқ бўлган белгисини билдирувчи сифат ясалади. Бундай феъллардан сифат ясалганида охиридаги а унлиси о га ўтади (а→о): хирилдоқ, ялтироқ, сўлқилдоқ, милтироқ, бижилдоқ, қақилдоқ кабилар:

„Ўлганнинг устига тепган“ дегандай хирилдоқ радио карнайи учун колхозчилардан ойига 8 сўмдан пул санаб олишлари ортиқча („Муштум“).

Момақалди роқ

Танга ялтироқ,

Ким қўрқоқ бўлса,

Баргдек қалтироқ („Ғунча“).

Аҳмад Хусайн ҳам унинг йилтироқ туфлисидан то сочигача кўз гуртуриб, киноя билан жилмайиб қўйди (Ойбек, Н. қ.).

Кўкрак очиқ одамлар тинмасдан бир зум,

Чайнашгани чайнашган сўлқилдоқ равоч

(Ш. Саъдулла, Ш. ва э.).

Бош букиб қўнғизгина,

Милтироқ юлдузгина,

Сичқонга алданибди,

Бошлари айланибди (Қ. Муҳаммадий, Т. а.).

Бу аффикс ундош билан тугаган тасвирий феълларга -оқ формасида қўшилади: бақироқ, чинқироқ, ғулдироқ каби: *Ана шундан бери чинқироқ сўфи хотинсиз* („Муштум“).

-дай аффикси. Бу аффикс орқали предметнинг белгисини чоғиштириш йўли билан аниқлайдиган сифатлар ясалади: *Ўлик сукунатда соатнинг „чиқ-чиқи“, ёмғирли қоронғи тунда бошига томчиллаган чаккадай юракка совуқ ва нохуш эди* (Ойбек, Қ. қораймас).

Бу ўринда тасвирий сўздан аввал от, сўнгра ундан сифат ясалган.

Тасвирий сўзлардан ясалган феъллар

Ўзбек тилида тасвирий сўзлардан феъллар морфологик (аффиксация) ва синтактик (композиция) усуллар билан ясалади.

Тасвирий сўзлардан ясалган феъллар бошқа соф феъллар каби замонни кўрсата олади: тақирлади—ўтган замон, тақирлайпти — ҳозирги замон, тақирлайди — келаси замон. Шахсда, сонда туслана олади: чинқирдим (1 шахс), чинқирдинг (2-шахс), чинқирди (3-шахс); чинқирдим—бирлик, чинқирдилар ёки чинқирдик—кўплик. Даражани кўрсата олади: чинқирдим — аниқ даража, чинқиртирдим — орттирма даража. Майлини кўрсата олади: чинқирди—аниқлик майли, чинқир буйруқ майли, чинқирсам—шарт майли. Вид категориясини ифодалай олади: тақ этди, милт этди (моменталлик, бир марта), тақирлади (бунда ўша маъно йўқ). Лекин семантик жиҳатдан бошқа соф феъллар билан тасвирий сўздан ясалган феъллар ўртасида фарқлар ҳам mavjud.

Товушга тақлид сўзлардан ясалган феъллар асосан феъл-аспектида фикр қилинувчи товуш ҳодисаларининг кўрсатади, холос ²⁰¹. Образли сўзлардан ясалган феъллар билан соф ҳаракат ва ҳолатни кўрсатувчи феъллар ўртасидаги фарқ ҳақида Л. Н. Харитонов шундай ёзади:

„Отличительную семантическую особенность этих глаголов составляет переносный, сравнительный характер их значения. В отличие от обычных глаголов действия — состояния в них мы находим прямого, непосредственного названия глагольных понятий“.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида тасвирий сўзлардан феъллар қуйидаги аффикслар воситасида ясалади:

-ла аффикси²⁰², Бу аффикс, умуман, туркий тилларда феъл ясовчи энг маҳсулдор аффикслардан ҳисобланади. У ҳамма сўз туркумларидан феъл ясашда иштирок эта олади. Н. Остроумов туркий тилларда кўпгина мустақил сўзлар ўз этимологиясини йўқотиб, аффиксларга айлашиб кетганлиги ҳақида гапирар экан, -ла аффикси ҳақида шундай ёзади:

„Из двух названных глаголов (қылмак, айламакъ) мы обращаем внимание на второй глагол, айламакъ, потому что он, удержав свою полную форму в языке, в то же время дал очень интересную производственную приставку в форме -ля-ла“²⁰³.

-ла аффикси тасвирий сўзлардан товуш ёки ҳаракат, ҳолат шу каби ёруғлик образи билан боғлиқ бўлган хусусиятлар билан характерланган ишни бажаришни кўрсатув-

²⁰¹ Қаранг: Л. Н. Харитонов. Типы глагольной основы в якутском языке, М.—Л., 1954, стр. 16.

²⁰² -ла аффикси ҳақида қаранг: А. Ғуломов, -ла аффиксининг маънолари ҳақида, ЎзССР ФА бюллетени, 1944, 4—5-сонлар.

²⁰³ Н. Остроумов. Этимология сартовского языка, Ташкент, 1910, стр. 30.

чи феъллар ясаиди. Бу аффикс асосан ундош билан тугаган тасвирий сўзларга қўшилади ва одатда улардан ўтимсиз феъллар ҳосил қилади²⁰⁴, питирла, гивирла, пичирла, жин-ғирла, шивирла, ғижирла, шопирла, пўнғирла, гумбурла, увла, жарангла, чарақла, вақирла, шитирла, чувла, лапангла, гандиракла кабилар.

Ўзбек тилида айрим вақтлардагина -ла аффикси тасвирий сўзларга қўшилиб, ўтимли феъллар ҳосил қила олади: пуфла, ҳўпла каби.

-ла аффиксининг баъзан унли билан тугаган тасвирий сўзларга ҳам қўшилиш ҳолларини кўрамиз. Аммо бундай вақтларда бу аффиксининг функциясида ҳеч қандай ўзгариш юз бермайди. Яъни бунда ҳам худди юқорида кўрсатгандек феъллар ясалади: . . . *Томларнинг бўғотларида чирқил-лаётган чумчуқларга қараб тугмачадай кўзларини ўйна-тиб, қоп-қора совуқ тумшуғини . . . „Кўрдингларми мени! дегандай ғағалади* (С. Анорбоев, О. ш.) *Тухум қўйма-ган товук кўп қоқолайди* (мақол).

-а аффикси. Бу аффикс юқоридаги -ла аффиксининг қис-қаришидан туғилган бўлиб (сўз тасвирий сўзлардан яшаш ҳақида боради) **р** товуши билан тугаган тасвирий сўзларга қўшилиб, феъллар ясаиди: пир-пир + а, пилдир + а, гулдир + а, валдир + а, ялтир + а, жовдир + а, ҳилпир + а, ярқир + а, мўлтир + а: *Қилгиликни қилиб қўйиб яна кўзини мўлти-ратади-я!* („Муштум“). — *Аҳдимиз ипини қилич ҳам кеса олмайдди. Давлатнинг равнақи бизнинг қиличимизга боғлиқ, — ўзича валдиради бир бек* (Ойбек, Навоий). *У „ўзбекбирлашув“га яна кириб чиққач, папиросни ирғи-тиб, нималарнидир ғулдиради* („Қизил Ўзбекистон“) *Булоқлар ва сойларнинг тубларида зилол сувлар ялти-ради* (Ш. Рашидов, К. қ.). *Унинг чакка томирлари бўртди, бурнининг учи йилтиради* (А. Қаҳҳор, Қ. ч.).

Ҳозирги ўзбек адабий тилида учрайдиган ҳўнгра, ингра типидagi тасвирий феълларнинг ўзагини ҳўнгр, ингр каби мустақил қўлланишини ҳисобга олиб, уларни шу ўзақлардан -ра аффикси воситасида ясалган феъллар дейиш мумкин. Аммо бу сўзларнинг морфологик анализи асосида бошқача хулосага келиш ҳам мумкин. Яъни бу сўзларнинг ўзаги ҳўнгр, ингр аввало -ир структура элементини олиб кенгайган (ҳўнгр + ир + а, ингр + ир + а). Сўнгра -а аффиксини қабул қилган. Бундай вақтда -ир структура элементидаги и унли-си тўлиқ редукцияга учраган ва структура элементидаги ундош билан -а аффикси қўшилиб -ра формасини олган. Шу-

²⁰⁴ Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, М. — Л., 1948, стр. 178.

нинг учун бу ўринда ҳўнгра ва ингра феълларини **-ра** аффикси ёрдамида эмас, балки **-а** аффикси воситасида ясалган феъллар деб қарашга тўғри келади: *У Ойқиз билан бўлган учрашувни олдинга ғамгинлик билан ҳикоя қилдида, охирига етгандан сўнг ҳўнграб йиғлади* (Ш. Рашидов, Б. к.).

Ёнгинамда ингради биров,

Бир сесканиб оқдим кўзимни (Д. Файзий, Т. к.).
Бундай феъллар фольклорда ҳам учрайди:

От чопса гўмбурлар тоғнинг дараси,

Ботирни ингра тар найза яраси („Маликаи айёр“).

Баъзан **-ра** аффикси билан ҳам тасвирий сўзлардан феъллар ясалиши мумкин: . . . *Аллақаерда бузоқ мағраши, анқиб кетган пийёз доғи ҳиди, чумчуқларнинг инга кириб кетар олдиди чирқиллаши—ҳаммаси унга ўтган ҳаётни эслаётгандай бўлар эди* (А. Қаҳҳор, Қ. ч.).

-илла аффикси. Бу аффикс фақат тасвирий сўзлардангина феъллар ясайди. Ўзбек тилида содда тасвирий сўзлар **-ир** ва **-анг** структура элементлари билан кенгайди. Тасвирий сўзнинг шу кенгайган формасига ясовчи **-ла** аффикси қўшилганда қўшимчадаги **л** товуши таъсирида тасвирий сўз охиридаги (аниқроғи структура элементидаги) **р** товуши регрессив ассимиляцияга учрайди. Натижада улар қўшилиб кетиб илла (аниқроғи **-ир + ла-илла**) аффиксини вужудга келтиради: тақилла, минғилла, тўнғилла, шувилла, тапилла, чувилла, чиқилла, қақилла, дўнғилла кабилар: *„Туёқларингни шақиллат, касал бўлсам мени даволамай қўяқолларинг! —деб кабинетдан қувиб чиқарди* („Муштум“). *Кўрпани ёпиқиб бориб эшикни тақиллатди* (А. Қаҳҳор, Сабоб).

Дўқиллайди чўнг ҳассаси,

Юрар эди эгиб буйин (Ойбек, Бобом).

Фольклордан:

Букун қадр кечалари,

Боғда очилар ғунчалари,

Қўнғирот элнинг баччалари

Чувулла, Алпомиш келди („Алпомиш“ достонидан).

Айрим ҳолларда **-ир** структура элементи билан тугаган тасвирий сўзларга **-ла** аффикси қўшилганда у **-илла** каби талаффуз қилинса ҳам ёзувда **-ирла** каби, яъни ассимиляцияга учрамаган ҳолда ёзилади. Бизнингча, бундай вақтларда уларни бир **-ирла** аффикси сифатида эмас, балки **-ир** структура элементи ва **-ла** феъл ясовчи сифатида қаралиши керак: *Туғонбек гўё эшитмагандай, бир қанча вақт отнинг*

у ён, бу ёнига ўтиб, пардозлаб сўнг пўнғирлади (Ойбек, Навоий). Чумчуқларнинг чуғурлаши, дераза остида оқаётган ариқчанинг шовуллаши эшитилди (А. Қаҳҳор, Синчалак).

Фольклорда: *Шамол турса шопирлайди шотерак.*

Бир иликман гуштинг адо бўларми („Ал поминш“ достонидан.)

Келтирилган мисоллардаги шитирляпти, гивирлашиб, пўнғирлади, чиғирлаши, шопирлайди каби феълларни шитилляпти, гивиллашиб, пўнғиллайди, шопиллайди каби шаклларда ҳам бериш мумкин. Бундай ҳолатда маънога ҳеч қандай таъсир қилмайди.

Биз юқорида **-илла** аффиксини **-ир** ва **-ла** элементларининг қўшилишидан пайдо бўлиши ҳақида гапирдик. „Ҳозирги замон ўзбек тили“ да содада ўзакнинг составида **р ёки з** товуши бўлганда (баъзан бошқа—айрим ҳолларда ҳам—**Р. Қ.**) феъл ясовчи қўшма **-илла** аффикси бир бутун деб қаралади²⁰⁵, деб кўрсатилади. Бу тўғри. Ҳақиқатда ҳам бундай тасвирий сўзларга **ғизиллади**, **пурсиллади**, **гуриллади**, **пўкиллади**, **лўкиллади**, **ликиллади**, **лопиллади**, **ғуриллади**, **хириллади**, **ғувиллади**, **акиллади**, **ғақиллади**, **пириллади**, **қилпиллади**, **чириллади**, **дўриллади**, **чуриллади**, **вовиллади**, **ғўриллади**, **хўриллади**, **қирсиллади**, **тариллади** каби феълларнинг **ғизир**, **ғурир**, **пўсир**, **ирир**, **бобир**, **гурсир**, **вовир**, **лопир**, **акир** каби негизлардан келиб чиққан деб талқин қилиш мумкин эмас. Бундай вақтларда юқоридаги феълларни қўшма аффикслар (**-ир + ла —илла**) орқали эмас, балки соф **-илла** феъл ясовчи аффикси воситасида ясалган деб ҳисоблашга тўғри келади: —*Мунча чийиллайсан? Илон чақдимми?* (Ш. Рашидов). *Нега қочган беданадай нусиб чирқиллайсан?* (А. Қаҳҳор, Қ. ч.). *Ерга тушган чироқ бир-икки лопиллади-ю, аввал кўк кейин қизғиш аланга кўтарилди* (А. Қаҳҳор, Қ. ч.).

Ўзбек тилида, умуман тасвирий сўзлар **-ил** структура элементини олиб, мустақил лексик бирлик сифатида қўлланмайди: юзаки қараганда **ғизил**, **чирқил**, **тарсил**, **чўпил**, **ғилтил** каби тасвирий негизлар борга ўхшаб кўринади. Лекин булар асли **ғиз**, **чирқ**, **тирс**, **чўп**, **ғилт** каби ўзак ёки негизлардан ташкил топган бўлиб, уларга соф **-илла** аффикси қўшилиши билан феъл ясалган.

-илла аффикси ўзакдаги ундининг характериға қараб **-ур + ла**, **-улла** формасида ҳам қўлланиши мумкин. Яъни

²⁰⁵ „Ҳозирги замон ўзбек тили“, Тошкент, 1947, 443-бет.

ўзакда лаблашган унли бўлса, аффиксдаги унли ҳам унга мослашади: гумбурла, шувулла, гумбурла, говулла каби.

-қира аффикси. Бу аффикс баъзан **-қира**, баъзан **-кира** формасида ишлатилади: гуркира, ғирқира мисолларини чоғиштирайлик: ҳар икки тасвирий сўз ҳам **р** ундоши билан тугаган, аммо биринчи сўз (гуркира) ўзагида юмшоқ ундош бўлганлиги учун аффиксда ҳам **-кир** формасида ишлатилди. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам саёз тил орқа товушлардир. Шунинг учун ҳам **г** нинг **к** билан мослашиши фонетик томондан қонуний ҳисобланади. Иккинчи сўз эса, аксинча: тасвирий сўз чуқур тил орқа товуши билан бошланганлиги учун аффиксдаги ундош товуш ҳам унга мослашган. Бу аффиксга ҳам **-қир** ва **-а** аффиксларининг қўшилишидан ҳосил бўлган қўша (мураккаб) аффикс деб қараш мумкин. (Ҳақиқатда тарихий шундай). Аммо ҳозирги ўзбек тилида **-қира**, **-кира** аффикслари билан ясалган тасвирий феъллардан аффиксдаги **а** элементини олиб ташлаб, гуркир, шарқир, чирқир, ярқир типда қўлланган ҳолларни учратмаймиз: уларни шу тарзда қўллаш мумкин эмас: ... *Боласи айрилса чумчуқ чирқиллайди-ю* (А. Қаҳҳор, Қ. ч.). *Тагидаги толларнинг ярқираши зилол сувнинг тиниқлигини яна ҳам орттириб, кўзларни қамаштиради* (С. Айний, Дохунда). *Кампир чархнинг „ғув-ғув“ и ва сувнинг шарқирашидан унинг овозини эшитмади* (Ойбек, Навоий).

-қир, **-кир** аффикси. Бу аффикс форма томонидан юқоридаги аффиксга ўхшайди. Лекин функция жиҳатдан улардан фарқ қилади. **-қира** **-кира** аффикслари тасвирий сўзларнинг иккала семантик группасидан ҳам феъл ясай олади. **-қир**, **-кир** аффикси эса фақат товушга тақлид сўзларга қўшилиб, шу билан характерланадиган ишни бажариш маъносини англатадиган феъллар ясайди²⁰⁶. Бу аффикс кўпгина туркий (ва монгол) тиллари учун ҳам хос бўлиб, асосан, товуш органлари билан боғлиқ бўлган бир бўғинли тасвирий сўзларга қўшилади.

4-жадвал

Ўзбек тили	Қозоқ тили	Қирғиз тили	Туркман тили	Монгол тили
какир ишқир қақир	— * — ысқыр қақыр	кекир ышқыр қақыр	чегир сығир — * —	хэүэрэ ишхирэ — * —

²⁰⁶ А. Фуломов. Феъл, Тошкент, Ўз ФА нашриёти, 72-бет.

А. Н. Кононовнинг кўрсатишича; **-қир**; **-қир** аффикси ўзбек тилида каммаҳсул аффикс ҳисобланади: ҳайқир, пишқир; ўқир, бўқир, ишқир ва б.

-ай аффикси. Бу каммаҳсул аффикс кўпинча образли сўзларга қўшилиб, киши, нарса ва ҳодисаларнинг ҳолатини, ташқи кўриниши образини аниқлатадиган феъллар ясади. *Чипор болаларини ёнига чақириб, ерга ётди; товуққа ўхшаб ҳурпайди.* (Г. Скребицкий; Ў. я.). *Иван Петрович шумшайди; бир нималар деб дўнғиллади* (А. Қаҳор; Қ. ч.).

Кўпинча бу феълларни ўзак-негиз ва ясовчига ажратиш мумкин эмас.

Тасвирий сўзлардан ясалган феълларга яна бошқа қўшимчалар қўшилиши натижасида қўшма ясовчи аффикслар пайдо бўла олади. Бундай қайта ясалган феъллар илгаригисидан майл ва даражада фарқ қилади. Масалан: чувиллашади, ингран, тақиллат, боқиринди, ялтирашди каби. Бу сўзлар аввало **-илла**, **-ла**, **-а** аффикслари орқали ясалган бўлиб, уларга яна **-т**, **-ш**, **-н** каби аффикслар қўшилиши билан **-ран**, **-лаш**; **-лат** каби аффикслар пайдо бўлган. Феълнинг функционал формалари—тасвирий сўздан ясалган феълларга **-ш**, **-иш**, **-моқ**, **-р**, **-ар**, **-б**, **-иб**, **-(а)** жак каби аффиксларнинг қўшилиши натижасида ясалади.

Тасвирий сўзлардан аналитик йўл билан феълларнинг ясалиши. Тасвирий сўзлар ўзбек тилида ёрдамчи феъллар билан бирикиб бир умумий маънони аниқловчи ўтимсиз қўшма феълларни ҳосил қилади. Тасвирий сўзлар билан кўпинча эт (этмоқ) феъли бирикиб, от+феъл типигаги қўшма феъллар ясалади. *Этмоқ* ёрдамчи феъли тасвирий сўзларнинг барча семантик группалари билан бирика олади ва ҳаракатнинг бир марта юз берганлигини; ундаги тезликни ифодалайди: чурқ этди, гурр этди, парр этди, лоп этди, жиз этди, тап этди, ярқ этди, тиқ этди, пўк этди каби.

Қўшма феъллар составида тасвирий сўзлар асосий маънони ташувчи роль ўйнайди, ёрдамчи феъл эса умумий бирикмага феъллик тусини беради. Бундай қўшма феълларда лексик маъно тасвирий сўзда бўлиб, ёрдамчи феъл грамматик вазифани бажаради²⁰⁷. Уларнинг функциялари феъл ясовчи **-ла** аффиксининг функциясига тўғри келади. Ўзбек тилида қўшма феъллар икки хил йўл билан тузилади:

а) от+феъл=қўшма феъл; б) феъл+феъл=қўшма феъл.

²⁰⁷ М. Худайкулов. Подражательные слова в системе словопроизводства туркменского языка; „Труды инст. языка и литературы“, вып. II Ашхабад, 1957, стр. 101.

Составида тасвирий сўзлар бўлган қўшма феълларни от+феъл типигаги қўшма феъллар типига киритиш мумкин. Содда тасвирий сўзлар билан асосан *этмоқ* феъли бирикиб, қўшма феъл ҳосил қилади, тасвирий сўз такрорланганда эса *этмоқ* феъли ўрнида *қилмоқ* феъли қўлланиши ҳам мумкин. Масалан: *бошимда бир нарса лўқ-лўқ этди ёки бошимда бир нарса лўқ-лўқ қилди.*

Айрим ҳолларда эса такрорий тасвирий сўзларда *этмоқ* феълига нисбатан *қилмоқ* феъли билан қўшилиб, қўшма феъл ҳосил қилишга мойиллик кўпроқ сезилади: *Ҳожар. Мен айтдим бу мунча бегона хотинлар билан висир-висир қилаверди* (Ҳ. Ҳ. Ниёзий, Я. и.). *У бошини сараксарак қилиб, индамай олдинга интилади* („Қизил Ўзбекистон“). *Болаларнинг рўнарасига келганда қўлларни соябон қилиб, қошини ожувоз-ожувоз қилди* (А. Қаҳҳор, Қ. ч.). *Мулладўст. “Эгамдан кимки кўрқмас, ул сазоворий жаҳаннамдур” деб амри маъруфни наврузнинг ёмғиридек шилт-шилт қилворади* (Ҳ. Ҳ. Ниёзий, М. м.).

Ўзбек тилида тасвирий сўзлар билан *этмоқ* феълидан ташқари яна бир неча бошқа феъл формалари ҳам бирикиб, қўшма феъл ясалиши мумкин. Бундай вақтларда, кўпинча, қўшма феъл составидаги тасвирий сўздан равишдош ҳосил бўлиб, у етакчи роль ўйнайди. Бу феълларни қуйидагича кўрсатиш мумкин:

-кет феъли. Тасвирий сўздан фақат **-б, -иб** орқали ясалган равишдош билан бирикиб, қўшма феъл ясалади ва товуш ҳамда образ билан боғланган ҳаракатдаги тўсатдан бўлиш, давом, тасодиф ва тезликни кўрсатади: *ғижирлаб кетди, бобиллаб кетди, зириллаб кетди кабилар: Холмат. Мунча қочасиз . . . Мундай жамолингизни кўрсатинг . . . занг босган диллар ялтираб кетсин, аяжсон!* (Ҳ. Ҳ. Ниёзий, Б. х.). *Муҳаммад Исмоил ҳаяжсон билан столни шундай урдик, дудли лампанинг ёлқини лопиллаб кетди* (Ойбек, Н. к.). *Шунинг сингари эса шунақа, чақмоққа ўхшаб, гоҳи-гоҳи ярқираб кетади* (М. Шолохов, И. т.).

Бошла феъли. Бу ёрдамчи феъл тасвирий сўзлардан **-а, -й** аффикслари орқали ясалган равишдошларга қўшилиб, ҳаракатнинг бошланишини кўрсатувчи қўшма феъллар ҳосил қилади:

У бизни бошига тушган бу савдо билан анча кулдирди-ю, лекин оқибати кўп ёмон бўлди: „Ташқарига чиқаринлар“ деб эшикни тақиллата бошлади (М. Шолохов, И. т.) *Бурон булса, бу жимликдан бойўғлидай ёлғиз қолиб, оч бундайда увиллай бошлади* (Ш. Рашидов,

К. қ.). Чунки мен сизни тушунадй деб ўйлаган эдйм!—
Унинг лаблари яна пирпирай бошлади (О. Ёқубов, И. м.),
Сувонжоннинг таши-тишига тегмай тақирлай бошла-
ди (С. Анорбоев, О. ш.).

Тур феъли. Бу феъл воситасида ясалган равишдошга қўшилиб, иккинчи тип қўшма феъл ҳосил қилади: *Талай вақтгача бутук сахро гуруллаб турди* (А. Қаҳҳор, Қ. ч.). *Акрам. Гапнинг очиги, укаларини кўришга кўзим учиб тургани йўқ, Отахон . . . Шу топда кўприкнинг устида қилтиллаб турибмиз* (О. Ёқубов, И. м.). *Тонг юлдузи каби чарақлаб турган кўзларида фикр ва андиша, ёшига қарамай, кенг манглайини ажин босган, қизил олмадай юзларида ғам-ғусса кўринади* (С. Айний, Дохунда). *Эрта билан тонг отди. „Ҳайдаб кетмаса“ деб девлар ҳам қилпиллаб турди* („Маликаи айёр“ дostonидан). *Хусайни узумлар, қора узумлар пишиб, шалвираб турибди* („Маликаи айёр“ дostonидан).

Шакаман тоғига чарчаб қўнибди,

Энди қўниб бу ғақиллаб турибди („Алпомиш“ дostonидан).

Бермоқ феъли. Тасвирий сўздан -б аффикси воситасида ясалган равишдошга қўшилиб, иккинчи тип қўшма феъл ясайди. У ишдаги тезликни билдиради ва тасвирий сўздан ясалган равишдошдан англашилган маънодаги кучайишни билдириш учун хизмат қилади: *Қизлар гарчи товушсиз йиғласаларда, у бобиллаб берди* (Ойбек, Навоий).

Қолмоқ феъли. Бу феъл ёрдамида ҳосил бўлган қўшма феъллар тўсатдан бўлганлик, ҳолат, давомлилик маъноларини билдиради: *Қафас яшириб қуйилган арча тагида бир каклик патиллаб қолди* (С. А. Анорбоев, О. ш.).

Уфқлар бир қарра—

Лопиллаб қолар (Ғ. Ғулом, Т. й.).

Фитначилар яна ғувиллаб қолди („Қизил Ўзбекистон“).

Хусеан, яқин ўртоғингиз кетса уй хувуллаб қолади (А. Қаҳҳор, Сароб).

Қуй феъли. Бу феъл тасвирий сўздан ясалган равишдошларнинг ҳар иккала тури билан ҳам бирикиб, қўшма феъл ҳосил қила олади: *Яхши ўйлаш керак, шоҳзодам, дўнғиллаб қўйди Тўғонбек* (Ойбек, Навоий). *У ҳар жума намозидан кейин шаҳардаги ҳовлисига бир хуржин, ярим хуржин дон-дун ташлаб турган бўлса ҳам, ҳар ҳолда унча гурқирамай қўйди* (Ғ. Ғулом, Машъал).

Ўбормоқ феъли. Тасвирий сўздан ясалган равишдош билан бирикиб, етакчи сўздаги ишнинг тўсатдан бўлганли-

гини кўрсатиш, уни кучайтириш учун хизмат қилади: *Шу биргина сўз бўронни ҳам, Хорудни ҳам саросимага солиб, титратиб, қалтиратиб юборди* (Ш. Рашидов, К. қ.).

Чиқ феъли. Бу ёрдамчи феъл қўшма феъл составида ҳаракат тугалланганлиги, бориб етганлиги каби маъноларни англатади: *Зимзиё бўлиб кетиб, бирдан шаҳардаги чайқов бозор ўртасидан шўнғиб чиқди* (С. Анорбоев, О. ш.).

Бўлмоқ феъли. Бу феъл тасвирий сўздан ясалган феъл билан бирикиб, бирор хусусиятга эга бўлганликни билдириш учун хизмат қилади ва феъл+феъл типдаги қўшма феъл ясалишига ёрдам беради: ... *Қалин лаби икки ёққа керилиб, сарғайиб кетган тишлари „ҳозир кемираб ташлайман“ дегандек ғижирлайдиган бўлди* („Муштум“).

Тасвирий сўзлардан равишларнинг ясалиши

Такрорланган ва жуфт тасвирий сўзлар ҳеч қандай ясовчи ва турловчи қўшимчалар олмасдан феъллар олдида келганида равиш функциясини ўтайди. Бундай ҳолат эса айрим тилшунос олимларни тасвирий сўзларни равишлар категорияси ичида қараш керак, деган хулосага олиб келди²⁰⁸.

Бир категориядаги сўз иккинчи бир хил категория функциясини бажарганда у бошқа туркумга тўлиқ ўтиб кетмаслиги ҳақидаги умумий қондани тасвирий сўзларга ҳам татбиқ қилинса, тасвирий сўзларни равишларга бирлаштириб қарашнинг унчалик тўғри эмаслиги очиқ-ойдин кўриниб қолди.

Демак, бундай тасвирий сўзларга соф равишлар эмас, балки тасвирий сўзларнинг равиш ўрнида қўлланиши деб қараш керак. Масалан: лапанг-лапанг юриш, чирт-чирт узиш, чак-чак томиш ва б.

Тасвирий сўзлардан равишлар асосан -а аффикси билан ясалади. Бу аффикс кўпинча содда тасвирий сўзларга қўшилиб, моменталлилик, бир лаҳзалилик, қатъийлик маъносини англатувчи равишлар ясайди: *Бу ердан поезд ўтиб қолса борми, темир из қирқиб турган асфальт йўлни уч метрлик олатаёқ шартта тўсади қўяди* („Муштум“).

*Боз гурра кўтариб қолса билакни,
Топширдик кунларнинг йзмини,
Кунларки йиллардан салмоқли,
Бўшамас суръатлар тизгини.*

²⁰⁸ А. Искаков. Наречие в казахском языке, Алма-Ата, 1950, стр. 93.

Айрим ҳолларда **-а** аффикси такрорланган тасвирий сўзларга ҳам қўшилади. Бунда у кучайтириш маъносини бериш учун хизмат қилади: таппа-таппа, гурсса-гурсса, гуппа-гуппа, физза-физза, чиппа-чиппа ва б.

Биз болалар қайроғочдан ўзимизни таппа-таппа ташладик (Ойбек, Бобом).

Р. Р. Сайфуллаев ва Ф. С. Убаевалар тасвирий сўзлардан **-лаб** аффикси орқали равишлар ясалишини кўрсатадилар: „Бунда асосан, **-лаб**“ аффикси ясовчилик ролини бажаради: тақирлаб, шиғирлаб, ғувуллаб, ғуруллаб . . .²⁰⁹

Биринчидан, бу сўзлардаги **-лаб** аффиксини **-ла** ва **-б** қисмларига ажратиш керак ва иккинчидан, уларни равишлар эмас, балки равишдошлар деб қараш тўғрироқ бўлар эди.

ТАСВИРИЙ СЎЗЛАРНИНГ СИНТАКТИК ФУНКЦИЯЛАРИ

Тасвирий сўзлар ўз синтактик функциялари билан ҳам ундовлардан кескин фарқ қилади. Маълумки, ундовлар гапнинг бошқа бўлаклари билан грамматик муносабатга кириша олмайди. Лекин улар субстантивлашиб, баъзи грамматик формаларни олади ва бошқа сўзлар билан муносабатга кириша олади (сенинг оҳ -уҳларинг, оҳ -воҳларингни кўй каби). Тасвирий сўзлар эса (туб сўз ҳам, ундан ясалган бошқа сўз туркумлари ҳам) гапнинг бош ва иккинчи даражали бўлаклари вазифасида кела олади ҳамда мустақил бир бўлак сифатида бошқа бўлақлар билан муносабатга кириша олади (бу кўпинча ёрдамчи феъллар воситасида бўлади).

Тасвирий сўзлар бошқа сўз туркумлари, масалан, от, сифат, феъл кабиларнинг ўрнида келганида, тасвирий сўзлардан шў сўз туркумлари ясалганида, гапда ўша сўз туркумлари бажарган вазифаларни бажаради.

Масалан: а) тасвирий сўздан ясалган от, ҳаракат номи—эга. *Узоқдан эшитилаётган гулдурос ҳаммани безовта қилар эди. . . . Туяларнинг аллақандай қайсарлиги ва зарда билан бақирishi „оғир карвон“ филларнинг ҳайбатли лапанглаши, иш бошларнинг кескин қичқиришлари ва ҳоказолар Арслонқулни анча эсанкиратди* (Ойбек, Навоий).

б) тасвирий сўздан ясалган сифат, феъл—кесим: *Парраклари чирпирак, Генератор пирпирак* (Қ. Муҳаммадий, Т. а.). *Қум кўзларга санчиларди, тишларга кириб ғижир-*

²⁰⁹ Н. Р. Сайфуллаев, Ф. С. Убаева. Сўз яшаш йўллари ҳақида қўлланма, Бухоро, 1958, 14-бет.

ларди, руль ушлаган қўлларига тикондек қадаларди (Ш. Рашидов, Б. к.).

в) тасвирий сўздан ясалган равиш ёки равишдош—ҳол: *Ит приллаганча дарвозадан берίδαги эшикка кириб келди* (А. Қаҳҳор, Сароб). *Погодин катта этигини дўқиллатиб айвонга ҳаммадан кейин чиқди* (Ш. Рашидов, Б. к.).

Бундай ҳолатлар тасвирий сўзларнинг гапдаги функцияси эмас, балки ундан ясалган бошқа сўз туркумларининг синтактик функциясидир: бу ҳодиса тасвирий сўзларнинг ўзи учун типик бўлмаган функциясидир.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида тасвирий сўзлар гапнинг қуйидаги бўлаклари вазифасини бажара олади:

Тасвирий сўз—эга. Н. А. Баскаковнинг айтишича, тасвирий сўзлар туб сўз ҳолида от сифатида қаралади.²¹⁰ Бош келишик формасидаги отлар гапда эга бўлиб келади. Худди шунга ўхшаш тасвирий сўзлар ҳеч қандай қўшимчалар олмасдан, ўзак ҳолида ҳам гапда эга функциясини бажариши мумкин. Аммо тасвирий сўз—эга от—эгадан предмет аниқлаштиришда айрим хусусият, бошқалик билан фарқ қилади: *Бўлмаса шу иш тўфайли бўлган қанчадан-қанча шов-шув одам боласининг эс-месидан чиқадиган гап эмас эди* („Муштум“).

Қарс икки қўлдан чиқади (мақол). *Шов-шув кўтарила бошлаган эди: „121 гектар экиннинг ичида икки гектар посира қилиб олсам, ота гўри қозихонами“, деб беш-олти кун тумшайиб юрди* („Қизил Ўзбекистон“). *Уйда ёлғиз қолган Қумрига девор орқасидаги „дўқ-дўқ“ энди яна ҳам даҳшатлироқ эшитила бошлади* (Ҳ. Ғулوم, Машъал).

Ҳозирги ўзбек адабий тилида баъзи тасвирий сўзлар тўла субстантив характерга эга бўлиб, нарсаларнинг номини билдиради. Бундай тасвирий сўзларни от категориясидаги, номинативлик хусусиятига эга бўлган сўзлар деб қаралиши керак. Масалан: чак-чак (овқатнинг номи), лўк-лўк (болалар ўйинининг бир тури), жиқ-тоқ (қушнинг номи) ва б. Бу ўринда биз такрор орқали тасвирий сўзлардан от ясалишини кўрамиз.

М. Фозилов тасвирий сўзлар субстантивациялашганида ҳам предметлик хусусиятини кўрсата олмайди. Улар бари

²¹⁰ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык. т. II, часть первая, 1952, стр. 256.

²¹¹ М. Фозилов. Изобразительные слова в современном таджикском литературном языке, қўлёзма (В. И. Ленин номидаги СССР Давлат библиотекасида сақланади), М., 1952, стр. 44.

бир тушунча доирасидан чеккага чиқа олмайди деган чад-
каш фикрни илгари суради.

Тасвирий сўз—эгаларнинг гапдаги ўрни умуман эгалар-
даги каби, турли ҳолатларда була олади. Улар стилистик
мақсадларда гапнинг охирида ҳам келиши мумкин:

*Даҳшат, қуюндан иборат бу ғув,
Улуғ Россияга қадрдон бу қиш* (Ғ. Ғулом, Қиш).

*Ҳатто итлар ҳам ақиллайди . . . Лабларда махорка
чуғи йилтиллайди, чекка-чеккада маъноси англашилмаган
қандайдир гурунг* (Ойбек, Қ. қораймас).

Тасвирий сўз—кесим. Бундай кесимлар ўзининг гапдаги
функцияси жиҳатидан соф кесимлардан (фeyллардан бўлган
кесимлардан) анча фарқ қилади. Яъни соф кесимлар ўзи-
нинг табиати билан иш-ҳаракатни кўрсатади. Тасвирий сўз—
кесимлар эса, асосан, „Иван инсондир, жучка итдир“²¹² гап-
ларидаги инсондир, итдир типигади кесимлар характерида
булади. Яъни улар гапда от кесим функциясини ўтайди.

Тасвирий сўз ўзакларининг туб ҳолда, якка ҳолда кесим
булиб келиши ҳозирги ўзбек тили учун типик ҳодиса эмас.
Тасвирий ўзаклар гапда кесим функциясида келиши учун,
эсосан, жуфт ёки такрорий формага ўтади:

Тарвузлар ҳам сой тошидек ғуж-ғуж (Б. Кербобоев,
Д. қ.).

*Шамол эсарди ғир-ғир,
Япроқлар шилдир-шилдир* (Қ. Муҳаммадий,
Т. а.).

*О, шогирдлар, сўккан, урган,
Домла келар, ўқув чув-чув!
Тахта қўлда „алифбе“ дан,
Ура кетдим каллам ғув-ғув* (Ойбек, Бобом).

Чилдирмамизнинг овози ғиж-банг (А. Қаҳҳор).

*Бошим кал қўнглим нозик,
Қаерда кўрсанг, лиқ-лиқ* (Қ. Муҳаммадий,
Т. а.).

*Олат йўли ўнқир-чўнқир.
Машиналар дўқир-дўқир* („Муштум“).

*Пастда станок, машина ўрнатиладиган плиталарга бе-
тон ётқизилмоқда. Одам жимир-жимир* (А. Мухтор,
О. с.).

Тасвирий сўзлар гапда равишдош формасида қўлланган-
да ёндош келган кесимнинг маъносини характерлаш учун
хизмат қилади: *Унинг юраги гурсиллаб* урар эди* (А. Қаҳ-

²¹² В. И. Ленин. Философские тетради, М., 1934, стр. 326.

ҳор, Қ. ч.). *Навоийни кўриб лапанглаб** югурди (Ойбек, Навоий).

Тасвирий сўзлар қўшма кесим составида эса етакчи маънони англатади: *Ташқарига чиқаринглар деб эшикни тақиллата бошлади* (М. Шолохов, И. т.). *Талай вақтгача бутун саҳро гуриллаб турди* (А. Қаҳҳор, Қ. ч.).

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ана шундай составли кесимлар икки йўл билан ҳосил бўлади:

1. Тасвирий сўз мустақил феъллар билан бирликда келади ва конструкциянинг асосий маъносини тасвирий сўз англатади. Яъни тасвирий сўз составли кесимнинг етакчи қисми вазифасини бажаради. Бундай ҳолларда тасвирий сўзлар **-б, -й** каби аффикслар орқали ясалган равишдош формасида бўлади. Қўшма кесим составидаги феъл эса кўпинча ўтган замон формасини кўрсатади: *Муҳаммад Жамол ҳаяжон билан столни шундай урдик, дудли лампанинг ёлқини лапиллаб кетди* (Ойбек, Н. қ.). *Шу пайт қўшни қўнишдаги итлар зўр бериб акиллай бошлади*. (С. Анорбоев, О. ш.). *Бир оздан кейин бир-биримиз билан шиврлаша бошладик, ким қаердан, қайси областдан, асирга қандай тушган—шуларни сўраша кетдик* (М. Шолохов, И. т.). — *Кофир бўлдинг жувонмарг! Калима келтир! Ойша кампир собиқ қаролига вағиллаб берди* (Ҳ. Гулом, Машъал).

2. Тасвирий сўзлар *этмоқ, демоқ* феъллари билан бирикиб, составли кесим ҳосил қилади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида тасвирий сўзларнинг бу ёрдамчи феъллар билан бирга келиб составли кесим ҳосил қилиши тез-тез учрайдиган грамматик ҳодисалардандир. Тасвирий сўзлар *этмоқ, демоқ* ёрдамчи феъллари билан бирикканида, асосан, қўшимчалар олмасдан туб сўз ҳолатида бўлади: *Ҳозир кириб тур, деб қичқираман, „ғиқ“ этмайди* (Ойбек, Навоий). *Фақат ариқ бўйидаги толлар безовта бўлиб чайқалар, катта ариқдаги сув қирғоққа урилиб, аста чилип-чилип этарди* (С. Анорбоев, О. ш.). *Боқажонга ёрдамлашса ёрдамлашадики, аммо суякчигининг соясига „ғинг“ демайди* („Муштум“). *Маҳсумнинг бу дўқи қаттиқ ботса ҳам, у ғинг демади* (С. Анорбоев, О. ш.).

Бу мисолларда ҳам асосий маъно тасвирий сўзлардан англашилади. *Этмоқ, демоқ* ёрдамчи феъллари эса унинг маъносини янада тўлдириш, грамматик маънони ифодалаш учун хизмат қилади. Чунки, масалан, *ғиқ* *ётмади*, *чилп-чилп* *этарди*, *ғинг* *демади* конструкцияларни *ғиқилламади*, *чилпилларди*, *ғингилламади* феъллари билан алмаштириш мумкин. *Ғиқ* *ётмади* билан *ғиқилламади* феъллари бир-бирларига анча

яқин. Аммо уларнинг маъносида бир-бирдан фарқ қиладиган оттенкалар мавжуд.

Тирс этди, чилп этди, тарс этди, ғинг демади, тўп этди, ғақ деди каби составли кесимлар иш-ҳаракатнинг бир марта бўлганлигини билдиради, тарсиллади, чилпиллади, тирсиллади, тўпиллади, ғақиллади, тақирлади каби феълларнинг хусусияти бундан бошқачароқдир.

Хатто баъзан бундай конструкцияларни биргина содда феъл билан алмаштириш фарқланмайдиган, бир хил ҳодиса бўлмай қолади: Масалан, *ват-ват этар карнайчи, балога қола сурнайчи* („Муштум“). гапидаги ват-ват этар конструкциясини ватиллайди феъли билан алмаштириш стилистик жиҳатидан ҳам фарқсиз эмас.

Тасвирий сўзлар ўтган замон аниқ феъли формасида бўлганда гапда составли феълнинг бир қисми ҳисобланади, ёрдамчи феъл (этмоқ, демоқ) равишдош формасида келса, гапда иккови бирликда қўшма ҳол бўлади.

Баъзан қўшма кесимнинг асосий қисми бўлган тасвирий сўзнинг маъносини тўлдириш учун *этмоқ* ва *демоқ* ёрдамчи феъли билан бирликда бошқа феъллар ҳам кела олади. Бундай вақтларда одатда составли феъллар пайдо бўлади: *Бамбур тепадан учиб ўтди-ю ханг-манг бўлиб қолди* (Ш. Рашидов, К. қ.).

Тасвирий сўз—аниқловчи. Тасвирий сўзлар отлардан олдин келиб, уларнинг белги-хусусиятларини кўрсатганида гапда аниқловчи вазифасини бажаради. Нарсаларнинг „белги-хусусиятлари“ терминини бу ўринда тор маънода ишлатамиз. Чунки тасвирий сўзлар нарсаларнинг, умуман, хусусиятини эмас, балки конкрет, унинг товуш томонидан бўлган белгисини характерлайди. Ёки унинг ҳолат, ташқи кўриниши ва ҳаракатнинг белгисини изоҳлайди. Тасвирий сўз—аниқловчилар, умуман, бошқа хил аниқловчилардан фарқ қилади:

*Гарчанд машҳур, номдор, там-там чеварлар,
Рекордлар қўйди чегара билмай*

(Зулфия, Ю. я. к.)

*Ташқари ғиз-ғиз совуқ,
Чирқирайди бай-байлаб,
Чидолмай юм-юм йиғлаб*

(Қ. Муҳаммадий, Т. а.)

Эски ўзбек тилида:

*Этибор ўлди жаҳонга сурат оролар бари,
Бу замона ғарч кавуш кийган, силлиқ салланики.*

(Завқий, З. к.)

Юқоридаги мисоллардаги тасвирий сўзлар аниқланмиш — отларга нисбатан сифатловчи аниқловчилар вазифасида келган. („Ғарч ковуш“ даги ғарч сўзи икки хил изоҳланиши мумкин: Тасвирий сўзнинг аниқловчилик функцияси ёки: отнинг аниқловчилик функцияси: ғарч ковуш-ғарчли ковуш).

Тасвирий сўзлар қаратқичли аниқловчилар (асосан отлашган сўзлар билан ифодаланганида) функциясини бажариши ҳам мумкин: *Терим бошланди-ю, бу шов-шувнинг лўтти-си чиқиб қолди* („Муштум“)

Тасвирий сўзлар белгисиз қаратқич функциясини ўтайди: *Арслонкул бу чуввос (нинг) ичида тасодифан йўлиқиб қолган Соҳиб Дорони яна йўқотиб қўймаслик учун, унинг яқинига бориб турди* (Ойбек, Навоий).

Тасвирий сўзлар аниқловчи сифатида бошқа аниқловчилардан олдин келиб, аниқловчи-аниқланмиш бирикмасини аниқлайди... *Илгари бир ёпроқ ўрнида ғужум-ғужум барра ёпроқлар пайдо бўлди* (Ш. Рашидов, К. қ.).

Поэтик асарларда стилистик талабга кўра, тасвирий аниқловчилар аниқланмишдан кейин ҳам кела олади:

*Шу сабаб мевам ҳам тош каби пишиқ,
Қобиғим ёрсангиз, ичим мой жиқ-жиқ.*

(Қ. Муҳаммадий, Т. а.)

Уралиб тухумдек семирган йилт-йилт.

Юнгидан мой томар ушласам йилт-йилт.

(Қ. Муҳаммадий, Т. а.)

Бундай конструкцияларда тасвирий сўз билан ифодаланган аниқловчининг ажратилиш ҳолларини кўрамиз.

Тасвирий сўзлардан -ган аффикси воситасида ясалган сифатдошлар отлардан олдин келиб, нарса ва ҳодисаларнинг хусусиятларини ҳаракат билан боғлиқ равишда ифодалайди.

Бундай пайтларда овоз, товуш каби сўзлар кўпроқ аниқланмиш вазифасида келади²¹³: *Гулнор бир неча қадам наридаги чуқурга бориб тушди ва чириллаган овоз чиқариб жим бўлди* (С. Айниё, Дохунда). *Гулдираган, шарқираган товуш бирдан тинди, ҳатто бўроннинг гувиллаши ҳам бир лаҳза эшитилмай қолди* (А. Қаҳқор, Сароб).

А. З. Розенфельд М. Фозиловнинг „овоз, товуш (садо) каби сўзлар юқоридаги каби ҳолатларда аниқланмиш бўлади“ деб ҳисоблашига қарши тожик тилидаги садои гумбургумбур, овози чарс-чарс сингари мисоллардаги садо (товуш),

²¹³ Бу хусусиятлар бошқа туркий тилларда ҳам учрайди. Қаранг: М. Худайкулиев. Синтаксические функции подражательных слов в предложении, „Изв. ТССР“, Ашхабад, 1958, № 6.

овоз сўзлари мустақил маънога эга эмас, улар аниқланмиш бўлмасдан, балки тасвирий сўзларни ушлаб турувчи (держатели изобразительных слов) дир дейди²¹⁴.

Лекин турк тиллари фактларини анализ қилиб қаралганда А. З. Розенфельднинг тожик тилига доир бу фикрининг туркий тилларига тўғри келмаслиги кўринади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида тасвирий сўзлар феъллар билан (сифатдош формаси билан) ажралмас бирикма ҳолида ҳам гапда аниқловчи функциясини бажариши мумкин:

Саидийнинг қулоғига чип этган овоз эшитилиб кетди (А. Қаҳҳор, Сароб). *Аллаҳаерда мов бўлган мушуклар вағиллаб, бутун қишлоқни бошига кўтармоқда* (А. Қаҳҳор, Қ. ч.)

Тасвирий сўз—изоҳловчи. Тасвирий сўзлар предметларнинг белги-хусусиятларини изоҳлаш йўли билан ҳам аниқлайди. Ўзбек тилида кишилар ёки бошқа предметларнинг фарқли товуши ва бошқа шу каби хусусиятларига қараб ўша киши ёки нарсага ном—лақаб қўйилганлик, уни худди шу ажралиб турувчи хусусиятлари билан аташ каби ҳодисалар учраб туради. Лекин бу ҳодиса тилнинг келиб чиқиши тўғрисидаги „товушга тақлид назарияси“ билан алоқаси йўқ.

Бу кишиларда тақлид қилиш қобилияти тараққий этган даврдаги шахсларнинг маълум хусусиятига қараб қилинган онгли равишдаги тақлиддир. Масалан, Қамбар чий-чий, Турсун тақ-тақ каби.

А. Гуломов таъкидлашича, тасвирий сўзларнинг бу хусусияти жуда узоқ тарихга эгадир²¹⁵.

Бундай хусусият тасвирий сўзларнинг кўпроқ кишиларга нисбатан ишлатилганида аниқроқ кўзга ташланади: *Вақвақа тўра, Муҳаммад гулдур, Маҳмуд хир-хир, Дўлат пақпақ, Фани лик-лик ва б.*

Мисол: ... *Ғул булжорида Муҳаммад Али жанг-данг ва иниси Наврўз ҳар қайсиси шотуға чиқиб, найза ва қилич тегурдилар* (“Бобирнома”).

Тасвирий сўзларнинг киши отларига изоҳловчи сифатида қўлланишини бошқа туркий тилларда (халқларда) ҳам учратамиз. Бунга эса уйғур тилидан: Турсун тақ-тақ, Дон-дон Патам, Ҳашим кас-кас²¹⁶, якут тилидан: қыпсыык Иван,

²¹⁴ Қаранг: „Вопросы языкознания“, М. 1960, № 3.

²¹⁵ А. Гулямов. Проблемы исторического словообразования узбекского языка, Ташкент, 1955, стр. 213.

²¹⁶ А. Кайдаров. Парные слова в современном уйгурском языке, Алма-Ата, 1958, стр. 61.

Алчарис Василий, Какек, Чохоруу²¹⁷, қирғиз тилидан: шалдирак Муратали, Чакылдак Османали²¹⁸ кабиларни кўреатиш мумкин.

Лекин ўзбек тилида образли сўзлар изоҳловчи бўлиб келган ҳолларни учратмадик²¹⁹. Асосан товушга тақлид сўзларгина изоҳловчи вазифасида кела олади.

Тасвирий сўз—тўлдирувчи. Тасвирий сўзлар субстантивлашиб, қаратқич келишигидан бошқа келишик қўшимчаларини олганда, гапда отлар каби тўлдирувчи вазифасида келади.

а) **тасвирий сўз—воситасиз тўлдирувчи.** Тасвирий сўзлар тушум келишиги қўшимчасини олганда ҳаракатни ўз устига олган предметни—воситасиз объектни ифода этади: *Хужасини кутиб ўтирган содиқ мулозим Шайх Баҳлул от дукурини эшитиш билан шам ёқди* (Ойбек, Навоий). *Иссиқда қуруқшаб ғарчиллаётган этигининг ғарчини пайсайтириш учун оёқ учида юриб, ҳарсангга яқинлашди* (С. Анорбоев, О. Ш.).

*Парво қилмай қилтаноқдан ютиб бир йўла,
Яна қўшиқ, ғоқ-ғоқларин куйга солади.*

(Ф. Ғулом, Ў ва Т.)

У энди ичидан отилмоққа тайёр қаҳ-қаҳани қайтаришга интилиб, дўстига „бас“ жоним, бас энди дер ва нафасини ростлар экан, Мавлона Туробий кирди (Ойбек, Навоий). *Умаржон. Чумчуқларнинг чуғур-чуғурини эшитиб, балиқ тут ёхуд чўмил* (О. Ёқубов, И. м.).

б) **тасвирий сўз—воситали тўлдирувчи.** Тасвирий сўзлар жўналиш, чиқиш келишиклари қўшимчаларини олганда бошқа отлар каби гапда воситали тўлдирувчи вазифасини ўтайди: *Товуши бўғиқ қаттиқ миёвга ўхшаб эшитилади* („Ўзбекистон маданияти“).

*Қу-қу-қу! Баҳоржон, хуш келибсан, хуш!
Қу-қу-қу ғув-ғувга кетар туташиб* (Ш. Садула, Ш ва Э).

Ишлайдилар оқшомгача,

Безор эдик ғув-ғувларидан (Ойбек, Бобом).²

Тасвирий сўзлар ўрин-пайт келишиги қўшимчасини олиб, нимада? сўроғига жавоб бўлган ҳолларда воситали тўлдирувчи вазифасини бажаради:

²¹⁷ Л. Н. Харитонов. Современный якутский язык, Якутск, 1947, стр. 268.

²¹⁸ С. Куда й берганов. Подражательные слова в киргизском языке, Фрунзе, Киргизучпедгиз, 1957, стр. 77.

²¹⁹ Биз жонли нутқда шундай фактни учратдик: Ғаллаорол районида бир кампирга Булкуллак момо деб лақаб қўйилган. Бу сўз кампирнинг семиз бўлиб булк-булк этиб юришига истиора бўлса керак.

Говур шувурда қулоғим эшитмади (оғзаки нутқдан).
Тасвирий сўз—ҳол. Бу категория сўзлар айрим ҳолда ҳам, мустақил ёки ёрдамчи феъллар билан биргаликда қўлланганида (ёрдамчи феъл одатда равишдош формасида бўлиши керак) ҳам феъллар билан бирикиб, ҳол вазифасини бажаради. Мустақил феъллар билан такрорий ва жуфт тасвирий сўзлар қўлланади. Бундай вақтда такрорий ёки жуфт тасвирий сўз мустақил феъл билан ифодаланган бўлакка нисбатан ҳол вазифасида келади. Ёрдамчи феъллар билан асосан содда тасвирий сўзлар қўлланади ва улар бириккан ҳолда гапда ҳол вазифасини бажаради.

Тасвирий сўз феълларнинг олдида келиб, ҳол функциясини ўтаганида ҳаракатнинг қай равишда бажарилганлигини ва асосий маънога қўшимча аниқлик маъно оттенкаси киритади. Тасвирий сўзлар ана шу хусусиятлари билан равишларга анча яқин туради. Л. Н. Харитонов такрорланган тасвирий сўзлар ёрдамчи феълларсиз қўлланганида ҳатто уларни (асосан тақлид сўзларни—Р. Қ.) тақлидий равишлар деб қараш ҳам мумкинлиги тўғрисида гапирди²²⁰: **Пиқ-пиқ йиғлайсиз, ҳайитда кийимсиз қолган қиздай ўкинасиз, қўлингизни чеккангизга тираб уҳ тортасиз** (Ойбек, Навоий). **Булбули гўё тез-тез чой хўплар, қилт-қилт ютар ва ҳар бир қилт этган товуш Саидийнинг юрагига эритган чўян бўлиб томар эди** (А. Қаҳҳор, Са-роб). **Бир мажлисда Алишернинг менга қаратган муту-йибасига шул онда жавоб берган эдим, бағоят хафа бўлибдилар.**—**Қиҳ-қиҳ кулиб гапирди Шаҳобиддин** (Ойбек, Навоий). **Мен белкуракни ташладим-у, шилт этиб ўзимни чангал орасига олдим** (М. Шолохов, И. т.). **Қўлидаги молни шикоят дафтари устига тап этиб ташлади-ю, тарс-тарс юриб магазиндан чиқиб кетди** („Муштум“).

Тасвирий сўзлар чиқиш келишиқ қўшимчасини олиб, баъзан сабабни ҳам англата олади: **Бепоён дала отларнинг пишқиришидан, туёқларнинг дукур-дукурдан гўёларзага келди** (О. Ёқубов, И. м.). **Бир вақт дўпир-дўпирдан уйғониб кетди. Қараса ҳамма перронга интиляпти** (С. Анорбоев, О. ш.).

Тасвирий сўзлар кўмакчилар билан бирикиб (кўмакчили конструкция), иш-ҳаракатнинг бажарилиш хусусиятини билдирганида ҳам ҳол функциясида бўлади: **Канизаклар, меҳмонлар қий-чув билан хобгоҳга қадар узатишиб тар-**

²²⁰ Л. Н. Харитонов. **Неизменяемые слова в якутском языке**, Якутск, 1943, стр. 69.

қалишди (Ойбек, Навоий). Бир томонда **чарс-чурс билан гулхан ёнади** (Ойбек, Қ. қон). Қушни хонанинг туридаги эшик енгил **„ғирч билан“** очилгач, шуурсиз равишда қаламини курсига қўйди-да, хира, мулойим кўзларига эски маъмурлик, вазифашунослигини тўплаб, бошиликқа тикилди (Ойбек, Навоий).

Тасвирий сўзлар гапнинг уюшиқ бўлаклари тарзида келиши ҳам мумкин. Уюшиб келган тасвирий сўзлар ҳам товуш ёки ҳаракатнинг бирдан ортиқ, кўп эканлигини таъкидлаш учун хизмат қилади. Демак, такрорланган тасвирий сўзлар ҳам товуш ёки ҳаракатнинг такрорланганлигини билдиради. Аммо улар уюшиб келганида воқеа яна ҳам ойдинлашади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида тасвирий сўзларнинг туб сўз ҳолида уюшиб келиш ҳолатлари жуда ҳам кам: **Министрликда автомобилларнинг 667 таси „шақира-шуқур, ғиж-ғиж, ғийт-ғийт“ қилиб, аранг судралиб юрибди** („Муштум“).

Ҳалигидака чакана **„ғиз-ғиз, виз-виз“** лар ҳам шу ерда кучлироқ („Муштум“). У кичкина темир куракчаси билан машинасига қум тўлатар, кейин **„ду-дуд, ғиғ-ғ“** деб, уни бир қадам нарига олиб бориб ағдаради („Ғунча“). Шу вақт уй орқасидан **„тақ-тақ, тук-тук“** садо эшитилди. Қамчи **„бе“** деб қўл силтаган эди, **„тақ-тақ, дук-дук“** яна эшитилди. Унга шундай туюлдими, ёки чиндан ҳам шундай бўлдими, ҳар ҳолда **„тақ-тақ-тақ, дук-дук-дук“** энди эшитилмай қолди (Ҳ. Ғулом, Машъал). Бир қанча **шов-шув, тарақа-туруқ билан ревизия натижалари Самарқанд шаҳар прокурорига ўтказилди** („Муштум“).

ХУЛОСА

1. Тасвирий сўзлар ҳозирги ўзбек тилида катта лексик-грамматик группани ташкил қилувчи категориядир. Аммо тасвирий сўзлар категорияси ўзбек тилшунослиги соҳасида ҳали махсус кузатиш объекти сифатида ишланган эмас.

2. Ўзбек тили грамматик адабиётларида ва шу каби айрим тилшунос олимларнинг илмий асарларида тасвирий сўзлар шу вақтгача ундовларнинг бир кўриниши сифатида талқин қилинди. Бу эса тамоман бошқа-бошқа икки мустақил ҳодисасини бир-бирига аралаштириш билан барабардир. Тасвирий сўзлар мустақил сўз туркуми сифатида ўзига хос фонетик, лексик, грамматик, шунингдек, стилистик хусусиятларга эга.

3. Тасвирий сўзлар ўзбек тилида бошқа сўз туркумлари учун хос бўлмаган фонетик хусусиятларга эга. Бу эса улар-

нинг товуш состави ва бўғин тузилишида очиқ кўринади. Тасвирий сўзлар составидаги товушларнинг улар ифодалаган ҳодисалар билан бевосита алоқаси мавжуд. Бу хусусиятлари билан улар ундовлардангина эмас, балки ҳамма сўз туркумларидан ҳам фарқ қилади. Ўзбек тилида тасвирий сўзлар асосан бир бўғиндан ташкил топади. Шунинг учун уларни қатъий равишда $C + V + C$ ёки $C + V + C + C$ формуласига солиш мумкин.

4. Тасвирий сўзлар тарихий категория сифатида тил тараққиётининг маълум даврида майдонга кела бошлаган, тилнинг умумий тараққиёти билан биргаликда бойиб борган ҳодиса, лекин тилнинг келиб чиқишини тақлид сўзларга боғлаш, шунингдек, тасвирий сўзларни тараққиётдаги ҳодиса эмас, балки догма сифатида талқин қилиш тил ҳодисаларининг тараққиёт процессига, фактларга мос келмайди.

5. Тасвирий сўзларнинг семантикаси жуда ранг-баранг, шу билан бирга уларни текшириш жуда қийин ҳамдир. Тилшуносликда тасвирий сўзлар товушга тақлид сўзлар ва образга тақлид сўзлар деб икки катта гурпуага ажратилиб, турли хил терминлар билан атаб келинди. Биз ҳам тасвирий сўзларни семантик томондан икки гурпуага бўламиз: а) товушга тақлид сўзлар, б) образли сўзлар.

6. Тасвирий сўзлар грамматик структураси томонидан ҳам бошқа сўз туркумларидан фарқ қилади. Тасвирий сўзлар ҳозирги замон ўзбек адабий тилида асосан такрорий ва жуфт формада қўлланади. Содда тасвирий сўзлар бир лаҳзалилик, кескинликни билдириб, асосан ёрдамчи феъллар билан бирикиб келади. Такрорий тасвирий сўзлар ҳаракат ёки товушнинг табиатини, турли хусусиятини билдиришда содда тасвирий сўзлардан фарқланади: жуфт тасвирий сўзлар товуш ёки ҳаракатнинг турли хил ўзгаришларга юз тутган ҳолда такрорланганлигини, давомлиликини кўрсатади. Содда сўзларга **-ир**, **-анг** каби структура элементларининг қўшилиши билан уларнинг кенгайган формаси ҳосил бўлади.

7. Бошқа сўз туркумларидан аффикслар орқали тасвирий сўзлар ясалмайди. Улар учун асосан ички ясалиш характерлидир. Тасвирий сўзлардан ҳар хил грамматик усуллар билан бошқа сўз туркумларининг (айниқса, от ва феъллар) ясалиши жуда кўп учрайди. Тасвирий сўзлардан отлар аффиксация, композиция ва синтактико-морфологик йўллар билан ясалади. Аффиксация булар ичида асосий ўринни эгаллайди. Тасвирий сўзларда субстантивация ҳодисаси ҳам жуда тараққий қилган.

Тасвирий сўзлардан феъллар синтактик (аффиксация) ва аналитик йўллар билан ясалади. Тасвирий сўзлардан феъл

ясашда -ла, -ра, -илла аффиксларй актив йштйрок этади. Тасвирий сўзлар кўмакчи феъллар билан бирикиб, қўшма феъл ҳосил қилади. Бундай қўшма феълларда тасвирий сўз асосий лексик маъно ташийди ва етакчи роль уйнайди. Кўмакчи феъл эса бирикмага феъллик тусини беради ва боғлама вазифасини бажаради. Демак, кўмакчи феъл грамматик роль бажаради.

Тасвирий сўздан ясалган феъллар—тасвирий феъллар бошқа соф феъллардан товуш ва образ билан боғлиқ бўлган ҳаракатни ҳамда у ҳаракатнинг бевосита аталишини кўрсатиши билан фарқ қилади.

Сифатлар тасвирий сўзлардан асосан аффиксация усули билан ясалади. Тасвирий сўзлардан сифатлар ясашда -қ, -оқ, -ма каби аффикслар маҳсулдор ҳисобланади.

Тасвирий сўзлар гапда феъллардан олдин келганида, асосан, равиш вазифасини бажаради. Уларнинг бу хусусиятларига асосланиб, равишлар категориясига киритиш мумкин эмас.

Умуман, тасвирий сўзлар ҳозирги ўзбек тили сўз яшаш системасида актив қатнашади. Улар бу хусусият билан ундовлардан кескин фарқ қилади. Чунки ундовлар сўз яшаш системасида деярли қатнашмайди.

8. Тасвирий сўзлар гапнинг ҳамма булаклари вазифасида кела олади. Ундовлар эса гап булаклари вазифасида кела олмайди. Тасвирий сўзларнинг гапда аниқловчи функциясида келиши алоҳида диққатга сазовор. Улар отлардан олдин келиб, предметнинг белгисини билдирганда турли хил аниқловчилар вазифасини бажаради. Феъллар олдида келиб, иш-ҳаракатнинг қандай равишда бажарилганлигини билдирганида, ўринга, вақтга муносабатни кўрсатганда, ҳол функциясини бажаради. Тасвирий сўзлар субстантивлашиб, гапда эга, қаратқич ва тўлдирувчи функциясида ҳам келади.

9. Тасвирий сўзлар жуда муҳим стилистик роль уйнайди. Бадий асарларда маънони кучли, таъсирли ифодалаш, экспрессивликни билдириш каби ҳолларда тасвирий сўзларнинг роли каттадир.

**ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИДА ҚўЛЛАНАДИГАН ТАСВИРИЙ
СўЗЛАР ҲАМДА УЛАРДАН ЯСАЛГАН АЙРИМ
ОТ, СИФАТ ВА ФЕЪЛЛАР**

А

ади-бади
ажувоз-ажувоз
ак-ак
аланг-аланг
алпанг-талпанг
алғов-далғов
анг-анг
анграймоқ
апил-тапил
апир-шапир
ар-ар

В

ба...
ба-ба
ба-бу
бадар-бадар
бадир-бадир
бадосламоқ
бам-бум
бақир-буқур
бақирмоқ
бақраймоқ
безангламоқ
без-без
бидир-бидир
бидилламоқ
биз-биз
биж-биж
биланг-биланг
билт-билт
битбилдиқ
биқ-биқ
биқир-биқир
биг-биг
бобилламоқ
бонг
бужмаймоқ
бул-бул
булдур-булдур

булқ-булқ
бурқ-бурқ
бўраймоқ
бўқирмоқ
бўм-бўм
бу-у

В

вадаванг
важир-важир
вайсақи
валаки-саланг
валақламоқ
валдир
валдир-валдир
валдирвосар
валдирвоқе
валдир-вулдур
валфажри
ванг
ванг-ванг
ванг
ванғир-вунғур
варақ-варақ
варанг-варанг
варвар
варварак
варрак
варқирамоқ
вақ-вуқ
вақур-вуқур
вағир-шағир
виж
виж-виж
вижир-вижир
виз-виз
вис-вис
вит
виш-виш
виқ-виқ
виқир-виқир

вов-вов
вот-вот
вот-вут
воҳ-ҳо-ҳо

Г

галдираб
гангиракламоқ
гунгур-гунгур
гандиракламоқ
гиж-банг
гижданг-гижданг
гижингламоқ
гир-гир
гув-гув
гуврана-гуврана
гувур
гувур-гувур
гулдур
гулдур-гулдур
гум
гумбур
гумбур-гумбур
гум-гум
гуп
гуп-гуп
гурас-гурас
гур-гур
гуриллаб-вариллаб
гуркирамоқ
гурс
гурс-гурс
гурунг

Д

данг-данг
данг-дунг
данғир-данғир
данғир-дунғур
даранг-даранг
дар-дар

дақир-дуқур
дағ-дағ
дардага
дик
диқанг-диқанг
дик-дик
диккаймоқ
динг-динг
динғир-динғир
динғ-динғ
дир-дир
дириг-дириг
дирк-дирк
дирка-дирка
довдир
довдирамоқ
довдир-жовдир
дув-дув
дувур-дувур
ду-дут
дудуқ
дук-дук
дукура-дукур
дукур-дукур
дук-дук
дўлдирок
дўм-дўм
дўнг-дўнг
дўп-дўп
дўпир-дўпир
дўр-дўр
дўриллаб
дук-дук
дуқир-дуқир

Ж

жаврамоқ
жаз
жаз-жаз
жалдир-жулдур
жанг-жанг

жангир-жунгур
жаранг-журунг
жарақ-жарақ
жар-жур
жағ-жағ
живир-живир
жиз-жиз
жик-жик
жиктоқ
жилвирамоқ
жилдир-жилдир
жилмаймоқ
жилпанг
жилпанг-жилпанг
жимжима
жимир-жимир
жингак
жинг-жинг
жингир-жингир
жиртак
жиқ-жиқ
жиққа-жиқ
жуз
жұлдур
жұлдур-жұлдур
жунжимоқ
жур-жур

З

заб-заб
зинг-зинг
зир-зир
зирқ-зирқ
зув-зув

И

ивир-ивир
ивир-чивир
ивир-шивир
из-из
икир-чикир
иланг-биланг
илжаймоқ
имилламоқ
иммм...
инг
инга-инга
инга
ипир-ипир
иржаймоқ
иркилламоқ
иршаймоқ
ишшаймоқ
ишқирмоқ

Й

йилт-йилт

К

какир-какир
какку
какку-какку
какри-какри
каппа-каппа
карс-карс
карс-курс
кекирдак
кекирик
кирт-кирт
ку-ку
курс-курс
курт-курт
кусир-кусир
ку-у-уқ
куф-суф

Л

лакалов
лак-лак
лалаймоқ
ланг (очиқ)
лангилламоқ
лапанг-лапанг
лапашанг
лап-лап
лаппа-лаппа
лақ-лақ
лақ-луқ
лақилламоқ
лиқанг-лиқанг
ликилдоқ
лик-лик
лим
лим-лим
лимма-лим
лип-лип
лиқирламоқ
лиқ-лиқ
лиққа-лиққа
лов
лов-лов
лоловлашмоқ
лоп-лоп
лорс-лорс
лук-лук
лүмбиллаган
лүппа-лүппа
лүппи
лүппи-лүппи
лук-лук

М

ма-а-а
маввв
мау
маграмоқ
миёв-миёв
мил
милдир-милдир
мил-мил
милтиқ
милт-милт
мингаймоқ
мингир-мингир
мов
мо-о-о
му
му-му
муллажиринг
мункилламоқ
мўлтаймоқ
мўнгаймоқ

П

пал-пал
пар-пар
парр
парт
парт-парт
парт-пурт
пат-пат
пақ
пақ-пақ
пақ-пуқ
пақир-пуқур
пилдир-пилдир
пилч-пилч
пинқир
пир-пир
пингилламоқ
пирр
пирра
пирс-пирс
пиртинг-чиртинг
пирқ-пирқ
пис-пис
нитбилдиқ
питир-питир
пих-пих
пичир-пичир
пиш-пиш
пишқирмоқ
пиқ-пиқ
пиқ-ғиқ
поп
порт-порт
порт-пурт

пув
пур
пургилламоқ
пуриллаб
пурт
пурт-пурт

С

саланг-саланг
сақар-сақар
селк-селк
серраймоқ
силкиллаб
сирқиратмоқ
сўлжаймоқ
сўлқ-сўлқ
сўппаймоқ

Т

так
така-пука
так-так
так-туқ
така-тум-так
талтаймоқ
талтангламоқ
тапира-тупур
тапир-тапир
тапир-тупур
тап-тап
таппа-таппа
тарақ-туруқ
тарс
тасира-тусур
тасир-тусур
тақ-тақ
тақ-туқ
тикраймоқ
тизилламоқ
тилка-тилка
тинг-тинг
типир-типир
тиржаймоқ
тириқ-тириқ
тиқир-тиқир
тиқ-тиқ
топир-тунур
топ-топ
топ-туп
торс
торс-турс
тоқ-тоқ
тоқ-туқ
тук-тук
тумшаймоқ
тўнгилламоқ

түп
түп-түп
түс-түс
түкілламоқ
түк-түк

У

убур
ув
уввв
уввос
укки
улимоқ
уру-ру-ру-ру

Х

ха-ха-ха
ха-ха-хов
хах-хах-ха
хир
хиринг-хиринг
хир-хир
хирқи
хи-хи-хи
хих-хих
хиқилдоқ
хур-хур
хұр-хұр
хұммм
хұмрайди
хұр-хұр

Ч

чак-чак
чалп-чалп
чап-чап
чарилламоқ
чарс-чарс
чатир-чутур
чақчаймоқ
чақ-чақ
чағ-чуғ
чағир-чуғур
чах-чах
чев-чев
чив-чив
чиев-чиев
чий-чий
чик-чик
чилп-чилп
чимирмоқ
чинқирмоқ
чинғилламоқ
чиппа-чиппа
чип-чип
чириқ-чириқ

чирс-чирс
чирт
чиртинг-чиртинг
чирт-пирт
чир-чир
чирп
чирқ-чирқ
читир-читир
чит-чит
чиқир-чиқир
чиқ-чиқ
чиғир-чиғир
чиғ-чиғ
чувир-чувир
чулдур-чулдур
чурвақа
чурилламоқ
чуррр
чўлл-чўлл
чўнқайди
чўп-чўп
чу-фишш
чуғур-чуғур
чўққайди

Ш

шалдир-шулдир
шалоп
шалп
шалп-шалп
шалп-шулл
шалтоқ
шанғи
шап-шап
шапир-шупир
шарақ
шарақа-шурук
шарақ-шурук
шар-шар
шарпа
шарт
шарт-шарт
шарт-шурт
шартта-шурт
шарқ
шатир-шутур
шақа-шулдир
шақира-шуқур
шақир-шуқур
шақ
шағ-шуғ
шивир-шивир
шилдир-шилдир
шилтинг
шилт-шилт
шилқ-шилқ

шинғилламоқ
шипир-шипир
шип-шип
ширр
ширк-ширк
шитир-шитир
шит-шит
шов
шов-шов
шов-шув
шовур-шувур
шовқин-сурон
шув-шув
шулл
шулл-шулл
шулдир-шулдир
шуп
шуп-шуп
шўнғилламоқ
шўппаймоқ

Ю

юм-юм

Я

ялангламоқ
ялдир-билдир
ялангламоқ
ялт-юлт
ялт-ялт
ярқ-ярқ

Қ

қалдир-қулдир
қалт-қалт
қалқилаб
қаппаймоқ
қарс
қарс-бадабанг
қарс-қурс
қарр-қарр
қарч-қарч
қарқилаб
қасир-қусур
қат-қат
қақир-қуқур
қаққаймоқ
қағ-қағ
қах-қах
қийқирмоқ
қилпилламоқ
қилпонгламоқ
қилт-қилт
қисир-қисир
қирс-қирс
қитир-қитир

қиқир-қиқир
қиғ
қув-қув
қулдир-қулдир
қулт-қулт
қулқ-қулқ
қурилламоқ
қур-қур
қу-қу
қу-қу-қу
қуқ-қуқ
қўнқайған
қўлдирамоқ

Ғ

ғадир-будир
ғажир-ғужур
ғала-ғовир
ғалдир-ғулдир
ғап
ғарс-ғурс
ғарт-ғурт
ғарч-ғурч
ғарғара
ғарқ

ғат-ғат-ғат
ғат-ғат
ға-ғу
ғивир-шивир
ғивир-ғивир
ғиди-биди
ғиди-ғиди
ғижжак
ғиж-бижи
ғижир-ғижир
ғиж-ғиж
ғизза-ғизза
ғиз-ғиз
ғийт-ғийт
ғийқ-ғийқ
ғилт-ғилт
ғилқ-ғилқ
ғимир-ғимир
ғинғшимоқ
ғинг-ғинг
ғингғир-ғинғир
ғирра-ғирра
ғирт
ғирч-ғирч
ғирч-ғирч
ғит-ғит
ғиқ-ғиқ
ғир
ғовур-шувур
ғо-ғо
ғувур-ғувур

ғудунгламоқ	ғунғир-ғунғир	қилп-қилп	хунғир-хунғир
ғудурамоқ		қил-қил	хунғ-хунғ
ғужи-ғужи	Ҳ	қинғир-қинғир	хумраймоқ
ғужур-ғужур		қиринғ-қиринғ	
ғуж-ғуж	қаллослаб	қих-қа-қов	У
ғулдур-ғулдур	қанғ-манғ	қиқ-қиқ	
ғулт-ғулт	қанғ-қанғ	қи-қи	
ғум-ғум	қапиллатиб	қув-қув	ұшшаймоқ
ғудаймоқ	қарс-қарс	қур-қур	ұшқирмоқ
ғудирламоқ	қарс-қурс	қуштак	ў-ў-ў
ғулдир-ғулдир	қилпир-қилпир	қу-ғу	ўқраймоқ

Э с л а т м а: Бу луғатнинг асосий қисми тасвирий сўзлардир. Баъзан тасвирий сўзлар туб сўз ҳолида қўлланмайди. Бундай вақтда улардан ясалган от, феъллар келтирилди. Баъзан эса тасвирий сўзлардан ясалган бошқа сўзларнинг маъноси унинг асл маъносидан узоқлашиб кетади. Луғатда бундай ҳолатларга ҳам аҳамият берилди.

А Д А В И Ё Т

- К. Маркс, Ф. Энгельс. Немецкая идеология, Партиздат, 1937.
К. Маркс. Капитал, I том, I-китоб, Тошкент, Ўздавнашр, 1955.
Ф. Энгельс. Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши, Тошкент, Ўздавнашр, 1956.
Ф. Энгельс. Маймуннинг одамга айланиш процессида меҳнатнинг роли, Тошкент, Ўздавнашр, 1953.
В. И. Ленин. Материализм ва эмпириокритицизм, Тошкент, Ўздавнашр, 1950.
В. И. Ленин. К вопросу о диалектике, Ленинский сборник, XII, 1934.

* * *

- „Грамматика алтайского языка, составленная членами алтайской миссии“, Казань, 1869.
„Грамматика русского языка“, Изд-во АН СССР, т. I, М., 1952.
„Грамматика русского языка“, т. I, Фонетика и морфология, под ред. академика В. В. Виноградова, М., 1952.
„Современный русский язык“ (морфология), Изд-во МГУ, 1952
„Ҳозирги замон ўзбек тили“, Тошкент, ЎзФА нашри, 1957.

* * *

- Абаев В. И. Мимео-изобразительные слова в осетинском языке. „Труды института языкознания АН СССР“, т. VI, 1956.
Абаев В. И. О подаче омонимов в словаре, „Вопросы языкознания“, № 3, 1957.
Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг қипчоқ шеvasи, Тошкент, 1956.
Аганин Р. А. Повторы и однородные парные сочетания в современном турецком языке, М., ИВЛ, 1959.
Аганин Р. А. О принципах подачи подражательных слов в турецких словарях, „Тюрко-монгольское языкознание и фольклористика“, М., ИВЛ, 1960.
Алатыров В. И. Проблема междометий, сб. „Ученые записки карело-финского университета“, т. II, III, 1948.
Алатыров В. И. Междометно-наречные повторы в удмуртском языке, „Ученые записки ЛГУ“, серия востоковедческих наук, вып. II, Л., 1948.
Алатыров В. И. Повторы в пермских языках, „Ученые записки Карело-Финского университета“, т. 2, Л., 1948.
Аристов Н. А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности, „Живая старина“,

- отделение этнографии императорского русского географического общества, вып. III и IV, год шестой, СПб., 1896.
- Афзалов Ш.** Узбек тилининг Паркент шеvasи, к. д. а., Тошкент, 1952.
- Ашмарин Н. И.** Материалы для исследования чувашского языка, ч. I—II, 1893.
- Ашмарин Н. И.** Основы чувашской мимологии (о подражательных словах в чувашском языке), Казань, 1918.
- Ашмарин Н. И.** Подражание в языках Среднего Поволжья, „Изв. Азерб. госуниверситета“, общ. науки, II—III, IV—V, Баку, 1925.
- Ашмарин Н. И.** О морфологических категориях подражаний в чувашском языке, Казань, 1928.
- Ашмарин Н. И.** К вопросу о происхождении латинского названия свинца (мимологический этюд), Восточный педагогический институт в Казани, „Научно-педагогический сборник“, V, Казань, 1930.
- Ашмарин Н. И.** Немецкое Schlange в свете урало-алтайских подражательных образований, „Восточный педагогический сборник“, IV, Казань, 1928.
- Ашмарин Н. И.** Кое-что о прошлом тюркологии и её настоящем состоянии, Первый тюркологический съезд, стенографический отчет, Баку, 1926.
- Баранников А. П.** Синонимические повторы в новондийских языках, „Зап. коллегии востоковедов при азиатском музее АН СССР“, т. II, вып. 2, Л., 1928.
- Баскаков Н. А.** Каракалпакский язык, т. II, М., 1952.
- Богородицкий В. А.** Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками, Казань, 1934.
- Богородицкий В. А.** Введение в тюрко-татарское языкознание, Госиздат ТАССР, Казань, 1922.
- Бубрых Д. В.** К проблеме изобразительной речи, „Ученые записки Карело-Финского госуниверситета, исторические и филологические науки“, т. III, вып. I, 1948.
- Бубрых Д. В.** Происхождение мышления и речи „Научный бюллетень ЛГУ“, Л., № 7, 1946.
- Будагов Л.** Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, СПб., 1869.
- Вамбери Х.** (H. Vambery). Etymologiscens Worterbuch der turko-tatar Sprache, 1878, S. 920.
- Виноградов В. В.** Русский язык (Грамматическое учение о слове), М.—Л., 1947.
- Виноградов В. В.** Основные типы лексических значений слова, „Вопросы языкознания“, № 3, 1953.
- Виноградов В. В.** О формах слова, Изв. АН СССР, ОЛЯ, 1947.
- Германович А. И.** Звукоподражания и звукоподражательные слова русского языка, „Изв. Крымского пединститута им. В. В. Фрунзе“, т. XII, С., 1947.
- Германович А. И.** Междометие как часть речи, „Русский язык в школе“, 1941, № 2.
- Германович А. И.** Глаголы типа „толк“, „шаст“, „Изв. Крымского пединститута им. В. В. Фрунзе“, т. XIV, С., 1948.
- Германович А. И.** Слова клича и отгона животных в русском языке, „Изв. Крымского пединститута им. В. В. Фрунзе“, т. XIX, С., 1954.
- Германович А. И.** Междометие и звукоподражательные слова русского языка, А. д. д., С., 1961.
- Гордлевский В. Л.** Что такое „босый волк“, Изв. АН СССР, т. IV, вып. IV, 1947.

- Гордлевский В. Л. Грамматика турецкого языка, морфология и синтаксис, М., 1952.
- Грёнбах. (Gronbach). Der Turkisch Sprache, Kopenhagen, 1936.
- Гулямов А. Г. Об аффиксе -дош („Бюллетень АН УзССР“, 1947, № 1).
- Гулямов А. Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка, I, аффиксация, часть первая, А. д. д., Ташкент, 1955.
- Гулямов А. Г. Об аффиксе -ла в узбекском языке. („Ученые записки Таш ГПИ“, Серия общественных наук, Т. 1947).
- Гулямов А. Г. К некоторым вопросам аффиксации в узбекском языке (сб. статей, „Академику В. А. Гордлевскому к его семидесятилетию“), М., 1953.
- Дмитриев Н. К. О парных словосочетаниях в башкирском языке, „Изв. АН СССР, отд. гуманитарных наук“, 1930, № 7.
- Дмитриев Н. К. Beiträge zur Osmanischen Mimologie, Wiener Zeitschrift f. d. Kunde des Morgenlandes, Bd. XXXIV, 1927, Heft 1—2, 105—123 betlar, Heft 3—4, 271—285—betlar.
- Дмитриев Н. К. Skizze der sudturkischen Mimologie, Wiener Zeitschrift f. d. Kunde des Morgenlandes, Bd. XXXVI, 1929, Heft 1—2, 18—47-betlar.
- Дмитриев Н. К. Этимология слова „лакырды“ (لَکَرْدِي), „ДАН СССР“, 1926-В.
- Дмитриев Н. К. Двойные согласные в тюркских языках, „Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков“, ч. I, фонетика, Изд-во АН СССР, М., 1955.
- Дмитриев Н. К. Грамматика кумыкского языка, Изд-во АН СССР, М.—Л., 1940.
- Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. Изд-во АН СССР, М.—Л., 1948.
- Дену Ж. (Denu J). Gramair de la Langgye turque (Dialekte Osmanli), Paris, MDCCCXXXI.
- Добровольский В. Н. Звукоподражание в народном языке и в народной поэзии, „Этнографическое обозрение“, изд. этнографического отдела императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, М., 1894.
- Догуров Г. В. О междометиях бурятского языка, „Труды Бурятского комплексного научно-исследовательского института“, вып. 3, серия востоковедения, Улан-Удэ, 1960.
- Данияров Х. Бахмалский говор узбекского языка, автореферат, М. 1955.
- Егоров В. Г. Н. И. Ашмарин как исследователь чувашского языка (к 75-летию со дня рождения), Чебоксары, 1948.
- Зоҳидов Т. Зоология энциклопедияси, Уз ФА нашри, Тошкент, 1961.
- Ильминский Н. И. Материалы к изучению киргизского языка, „Ученые записки Казанского Университета“, Казань, III—IV, 1860.
- Искаков А. И. О подражательных словах в казахском языке, „Тюркологический сборник“, I, М.—Л., 1951.
- Искаков А. И. Електеу сөздер туралы, Халық мұғалімі, 1948, № 6.
- Искаков А. И. Грамматиканинг кейбір мәселелеры, Халық мұғалімі, 1949, № 2.
- Искаков А. И. Наречие в современном казахском языке, Алма-Ата, 1950.
- Искаков А. И. О классификации частей речи в казахском языке, сб. „Вопросы изучения языков народов Средней Азии и Казахстана“, Ташкент, 1952.
- Казимбек А. Общая грамматика турецко-татарского языка, Казань, 1868.

- Кайдаров А. Парные слова в современном уйгурском языке, Ада-Ата, 1958.
- Касаткин Н. В. Смысл междометий, „Ученые записки Томского госпед-института“, том XI, Томск, 1954.
- Касим Ю. Ф. Междометия украинского языка, А. к. д., Одесса, 1954.
- Катанов Н. О. Этнографический обзор турецко-татарских племен, Казань, 1894.
- Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого языка, М.—Л., 1956.
- Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960.
- Корди Е. Е. К вопросу об образовании междометий, „Ученые записки ЛГПИ им. А. Герцена“, Л., 1959.
- Кошгарий М. Девону луғотит турк, Тошкент, Ўз ФА нашри, 1960.
- Кротович Е. Ф. Слово, части речи, член предложения, Изд-во Львовского университета, 1958.
- Кудайбергенов С. Подражательные слова в киргизском языке, Фрунзе, 1957.
- Кудайбергенов С. Тууранды жана сырдык создор жонундо, Мугалдим-ларга жардам, 1954, № 5.
- Кудайбергенов С. Фонетические особенности образных и звукоподражательных слов, Киргизгосуниверситет, „Ученые записки филологического факультета“, Фрунзе, 1957, вып. 3.
- Лурье С. Я. Неизменяемые слова в функции сказуемого в индоевропейских языках, изд-во Львовского госуниверситета, 1955.
- Малов С. Е. Ибн Муханна о турецком языке, „Записки коллегии востоковедов при азиатском музее АН СССР“, т. III, вып. 2, Л., 1928.
- Малов С. Е. Памяти Н. И. Ашмарина, Чувашский научно-исследовательский Институт языка, литературы и истории, „Записки“, вып. I, Чувашгосиздат, Чебоксары, 1941.
- Мелиоранский П. М. Араб-филолог о турецком языке, СПб., 1900.
- Мелиоранский П. М. Краткая грамматика казах-киргизского языка, ч. I, СПб., 1894.
- Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи, М.—Л., 1945.
- Муратов С. Н. Устойчивые словосочетания в тюркских языках, ИВЛ, М., 1961.
- Муталлибов С. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк, Тошкент, 1959.
- Муталлибов С. Ўзбек тилида товушга тақлид сўзлар, „Ўқитувчилар газетаси“ 1956, 10 июнь.
- Мухтаров А. Словообразование в узбекском языке с аффиксами таджикского языка, „ЎзДУ асарлари“, янги серия, № 77, Самарканд, 1958.
- Насилов В. М. Грамматика уйгурского языка, М., 1940.
- Немет И. (Nemeth I.). *Türkische grammatik*, Berlin u Leipzig, 1916.
- Орузбаева Б. Некоторые заметки о парных словах, „Труды Института языка и литературы АН Кирг. ССР“, вып. VIII, Фрунзе, 1957.
- Остроумов Н. Этимология сартовского языка, Ташкент, 1910.
- Пак Г. А. Изобразительные слова в корейском языке, К. д. а., Л., 1958.
- Петрова Т. И. Образные слова в нанайском языке, „Изв. АН СССР, ОЛЯ“, VII, вып. VI, М., 1948.
- Пекарский Э. К. Словарь якутского языка, т. I, Якутск, 1959.
- Пешковский А. И. Русский синтаксис в научном освещении, Изд-е седьмое, М., Учпедгиз, 1956.
- Поливанов Е. Д. По поводу „звуковых жестов“ японского языка, Сб, „Теория поэтического языка“, Петроград, 1916.

- Потебня А. А. Мысль и язык, Изд-е II, Харьков, 1892.
- Поцелуевский А. П. К вопросу о древнейшем типе звуковой речи, Ашхабад, Изд-е АН ТуркССР, 1947.
- „Птицы СССР“. Изд-во „Советская наука“, М., 1951, тт. I—IV.
- Радлов В. В. Опыт словаря турецких наречий, СПб., 1905, тт. I—IV.
- Радлов В. В. К вопросу об уйгурах, „Записки имп. АН“, т. 72, кн. XII, СПб., 1893.
- Рамstedт Г. И. Введение в алтайское языкознание, перевод с немецкого Л. С. Слоним, М., 1957.
- Рамstedт Г. И. Über onomatopoeitische Wörter in den altaischen Sprachen, Journal de société finno-ougrienne, vol 55, Helsinki, 1951.
- Сайфуллаев Р. Р., Убаева Ф. С. Сўз яшаш йўллари ҳақида, Бухоро, 1958.
- Сарыбаев Ш. Ш. Подражательные слова и их отношение к междометиям, „Изв. АН КазССР“, № 135, сер.филологии искусствоведения, вып. I—II, 1954.
- Сарыбаев Ш. Ш. Междометия в казахском языке, Алма-Ата 1959.
- Сарыбаев Ш. Ш. Қазақ тіліндегі еліктеуш сөздер, Алматы, 1960.
- Сарыбаев Ш. Ш. О подаче подражательных слов в толковом словаре, „Изв. АН КазССР“, серия филологии и искусствоведения, Алма-Ата, вып 11.
- Сахаров М. Изобразительные слова в коми языке, Советское финно-угроведение, т. IV, Ижевск, 1949.
- Севортян Э. В. Языкознание в Узбекистане, „Вопросы языкознания“, № 5, 1952.
- Севортян Э. В. Материалы по сравнительной фонетике турецкого, азербайджанского и узбекского литературных языков, „Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков“, I, М., 1955.
- Сpirкин А. Г. Происхождение языка и его роль в формировании мышления, Сб. „Мышление и язык“, М., 1957.
- Стрелков П. Г. Звукоподражательные междометия в языке А. П. Чехова, Сб. „Творчество А. П. Чехова“, М., 1956.
- Туна Осман Недим. (Tuna Osman Nedim). Turkcede tekrarlar, İstambul Üniversitesi Edebiyat Dergisi, İstanbul, cilt III, № 3—4, 1949, cilt IV, № 1—2, 1950.
- Убрятова Е. И. Парные слова в якутском языке, Сб. „Язык и мышление“, т. XI, М.—Л., 1948.
- „Узбекско-русский словарь“, Госиздат иностранных и национальных словарей, М., 1960.
- Усманов А., Азизов В. Узбек тили грамматикаси, Тошкент, 1939.
- Усманов С. Междометие в современном узбекском языке, Ташкент, 1957.
- Успенский Л. У. Слово о словах, М., 1957.
- Фазылов М. С. Изобразительные слова в современном таджикском языке, „Изв. АН ТадССР“, отд. общ. наук, № 1, 1952.
- Фортунатов Ф. Ф. Сравнительное языковедение (Извлечение в хрестоматии по языкознанию XIX—XX в. в.), М., Учпедгиз, 1956.
- Харитонов Л. Н. Современный якутский язык, Якутск, Ягиз, 1947.
- Харитонов Л. Н. Типы глагольной основы в якутском языке, М.—Л., 1954.
- Харитонов Л. Н. Неизменяемые слова в якутском языке, Якутск, Госиздат ЯАССР, 1943.
- Харитонов Л. Н. О корнях звукоподражательных слов в якутском языке, „Доклады АН СССР“ Якутск, Якутский филиал, 1954.
- Худайкулиев М. Подражательные слова в туркменском языке, Л., 1958.

- Худайкулиев М. Подражательные слова в системе словопроизводства туркменского языка, "Труды института языка и литературы АН ТССР", вып. II, Ашхабад, 1957.
- Худайкулиев М. Семантические группы подражательных слов в туркменском языке, "Изв. АН ТССР", Ашхабад, № 4, 1958.
- Цыдендамбаев Ц. Б. Изобразительные слова в монгольских языках, Шаркшунослар XXV халқаро конгрессиди қилган докладнинг тезислари, Изд-во восточной литературы, М., 1960.
- Шагдаров Л. Ш. Изобразительные слова в бурят-монгольском языке, Л., 1956.
- Шагдаров Л. Ш. Изобразительные слова в бурят-монгольском языке, Сб. "Труды по филологии", вып. 3, Улан-Удэ, 1958.
- Шахматов А. А. Синтаксис русского языка, Изд-е второе, Л., Учпедгиз, 1941.
- Юдахин К. К. Узбекско-русский словарь, Ташкент, 1927.
- Юнусалиев Б. М. Киргизская лексикология, часть I, (развитие корневых слов), Киргизучпедгиз, Фрунзе, 1959.
- Якоб Гримм. О происхождении языка, Берлин, 1864.
- Ястремский С. В. Грамматика якутского языка, Иркутск, 1900.
- Куришжанов Ә Қос создердин жазылуы, "Қазақ тили мен әдебиеті", Алматы, 1959, № 3.
- Фуломов А. Ф. Узбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида, "Ўз ФА Тил адабиёт институти асарлари", Тошкент, 1949.
- Фуломов А. Ф. Фель, Тошкент, Ўз ФА нашриёти, 1954.
- Хасан Эрен (Hasan Eren). Onomatopoeleere ait notlar, Turkyat matmuasi, Istanbul, Osman yalcin matbaasi, 1953, Cilt X, sahifa 55—58.
- Ҳожиев А. Узбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар, Т., 1963.
- Хоффман К (Hoffmann K). Wjederholende Onomatopoeitica im Altai-sche forschingen, Zeitschrift fur indogermanistik und allgoine sprachueissenscha halt, 60, Heft 3, S. Berlin, 1952.

М У Н Д А Р И Ж А

Сўз баши ўрнида	1
Шартли қисқартмалар	4
Тасвирий сўзларнинг ўрганилиш тирихидан	5
Тасвирий сўзларнинг умумий характеристикаси	10
Тасвирий сўзларнинг баъзи бир лексик ва фонетик хусусиятлари	36
Тасвирий сўзларнинг семантик классификацияси	64
Тасвирий сўзларнинг структураси	73
Тасвирий сўзларнинг ўзбек тили сўз яшаш системасидаги роли	98
Тасвирий сўзларнинг синтактик функциялари	133
ХУЛССА	143
Ўзбек адабий тилида учрайдиган тасвирий сўзларнинг қичқача лугати	145
Адабиёт	149

Қўнғуров Р.

Ўзбек тилида тасвирий сўзлар. Маеъул муҳар-
рир филол. фан. док. А. Ф. Ғуломов, Т., „Фан“, 1966.
154 бет. ЎзССР Олий ва ўрта махсус таълим ми-
нистрлиги. А. Навоий номидаги Самарқанд Давлат
ун-ти).

Кўнғуров Р. Изобразительные слова в современ-
ном узбекском языке.

4 Ўз

Издательство „Фан“ УзССР
Ташкент—1966

Муҳаррир Р. Қўчқортоева
Техмуҳарир Э. П. Горьковая
Корректор Н. Рахимова

Теринг берилди 8/IV-1965 й. Босишга рухсат этилди 16./XII-1966 й.
Қоғози 60x90^{1/16}. 4,87 Қоғоз л. 9,75. Босма л. Ҳисоб-нашриёт л. 9,6
Нашриёт № 22 65. Тиражи 1500. Баҳоси 73 т.

Область матбуот бошқармасининг Морозов номидаги босмахонаси.
Самарқанд. Типография кўчаси, 4. 1966 й. РЧ 42179 Заказ 2748.
Нашриёт адреси: Гоголь кўчаси, 70.